

کتاب الشعر

او لس نورې لیکنې

Ketabton.com

محمد اسمعیل یون

۱۳۹۴ لمریز کال

کتاب الشعر او لس نوري ليکنې

(د دکتورا دورې د ليکنو ټولگه)

محمد اسمعيل يون

۱۳۹۴ ل کال

کتاب پېژندنه:

- د کتاب نوم: کتاب الشعر او لس نورې ليکنې
ليکوال: محمد اسمعيل يون
خپرونډی: د افغانستان ملي تحريک، فرهنگي خانگه
وېبپاڼه: www.melitahrik.com
کمپوز: ضياء ساپي
پښتۍ ډيزاين: فياض حميد
چاپشمېر: ۱۰۰۰ ټوکه
چاپکال: ۱۳۹۴ ل کال / ۲۰۱۵ م
د تحريک د خپرونو لړۍ: (۹۵)
ليکوال د خپرونو لړۍ: (۴۰)

يادونه: د چاپ حقوق له ملي تحريک سره خوندي دي او د کتاب د محتوا مسوليت ليکوال پورې اړه لري.

د تحریک یادښت

د افغانستان ملي تحریک د (۱۳۹۳ل) کال په پیل کې له خپلو گرانو هېوادوالو سره ژمنه کړې وه چې د دې کال په بهیر کې به (شل عنوانونه) بېلابېل دیني، علمي، ادبي او ټولنیز اشار خپلې ټولنې ته وړاندې کوي. ملي تحریک دا ژمنه د یاد کال د کب پر (۲۸) مه نېټه پوره او د یوې پرتمینې غونډې په ترڅ کې یې شل عنوانونه علمي اشار هېوادوالو ته وړاندې کړل. ملي تحریک په یاده غونډه کې ژمنه وکړه چې د (۱۳۹۴ل) کال په بهیر کې به انشاء الله د خدای (ج) په نصرت ټول ټال سل (۱۰۰) عنوانه بېلابېل علمي اشار ټولنې ته وړاندې کوي. طبیعي خبره ده چې دا اسانه کار نه دی، ډېر زیات زیار او زحمت ته اړتیا لري، خو ملي تحریک ټینګ هوډ کړی چې خپله دا ژمنه به هم د تېرې ژمنې په څېر عملی کوي. دا اثر چې ستاسو په لاس کې دی د همدې (سل عنوانونو) ژمنه کړو اشارو له جملې څخه دی، چې د چاپ جامه اغوندي. ملي تحریک هیله لري چې له دې اثر څخه به زموږ هېوادوال په زړه پورې ګټه پورته کړي. ملي تحریک له ټولو هغولیکوالو، ژباړونکو، سمونچارو، مالي او معنوي مرستندویانو او چاپ چارو څخه چې ددې اشارو د چاپ په دې ټول بهیر کې یې یو بل سره مرسته او ملګرتیا کړې او دا فرهنګي بهیر یې بریالی کړی، د زړه له کومې مننه کوي او کور ودانې ورته وایي.

د هېواد د فرهنګ د نښرازی په هیله
د افغانستان ملي تحریک فرهنګي څانګه

نيوليك

مخ	سرليک
۱	• دا اثر د بناغلي (يون) يوه بله گتوره هڅه
۴	• د دوکتورا پروگرام او دا اثر
۸	• د ليک تاريخي بهير
۳۷	• د ادم او درخانی داستان لنډه شننه او تلنه
۵۹	• داردي ژبې او هغو ته پېښې خطرونه
۷۷	• د روښان جنگونه
۱۰۹	• د ژبپوهنې ښوونځيو لنډيز
۱۲۷	• د افغانستان فرهنگي ميراثونه (پرون، نن او سبا)
۱۶۶	• په پښتو لرغونو ادبياتو کې د داستان څرکونه
۱۸۴	• کنايه او په کلام کې يې دريځ
۲۰۱	• د ارسطو د کتاب الشعر موخه، مانا او محتوا
۲۲۰	• د شيخ سعدي او رحمان بابا د اخلاقي ايډيالونو پرتلنه
۲۵۳	• د پرتليزي او تاريخي ژبپوهنې حدود

دا اثر د بناغلي (يون)

يوه بله گټوره هڅه

د (پښتو PHD پروگرام) په لومړيو دوو كلونو كې هر محصل مكلف دى چې په هر مضمون پورې د نورو اړوندو چارو تر څنگ كنفرانس هم وركړي او كورنۍ دنده هم سرته ورسوي. په دې لړ كې بناغلي محمد اسمعيل يون د څلورو سمسترونو په ترڅ كې (يوولس كنفرانسونه) په ترتيب سره په لاندې ډول وركړي دي چې تر څنگ يې په تړاو سره د مضمون د استاد نوم هم وړاندې كېږي.

استاد:

كنفرانسونه:

ډاكټره زرغونه زېور رښتين

۱- د ليك تاريخي بهير

ډاكټر محمد اجان حقيال

۲- د ادم او درخانۍ داستان لنډه شننه او تلنه

پوهاند محمد صابر خوبشكى

۳- د اردي ژبې او هغو ته پېښ خطرونه

ډاكټر محمد اجان حقيال

۴- د پير روښان جنگونه

ډاكټره زرغونه زېور رښتين

۵- د ژبپوهنې ښوونځيولنډيز

سرمحقق زلمى هېوادل

۶- د افغانستان فرهنگي ميراثونه (پرون، نن او سبا)

سرمحقق زلمى هېوادل

۷- په پښتو لرغونو ادبياتو كې د داستان څركونه

۸- کنایه او په کلام کې یې دریغ

ډاکټر محمد اجان حقپال

۹- د ارسطود (کتاب الشعر) موخه، معنا او محتوا

سر محقق زلمی هېوادمل

۱۰- د شیخ سعدي اورحمان بابا د اخلاقي اېډيالنو پرتلنه

ډاکټر محمد اجان حقپال

۱۱- د پرتليزي او تاريخي ژبپوهنې حدود

پوهاند محمد صابر خوبشکی

دا باید وویل شي چې بناغلي محمد اسمعیل یون یوازې د پورته یوولسو کنفرانسونو په ورکولو بسنه ونه کړه، بلکې تر دې لاریات بل غوره کار ته یې یې ملا وتړله او دې کنفرانسونو ته یې د علمي مقالو بڼه ورکړه، ترڅو د نورو محققینو او محصلینو لپاره د لارښود حیثیت ولري.

دا حقیقت له هېچا پټ نه دی چې تحقیق او څېړنه یو دروند کار دی، کېدی شي چې د یوه ورک تاریخ په لټون پسې ورځې ورځې او میاشتې تېرې شي، زیات کړاوون وغواړي او بیا هم ونه موندل شي، زه باور لرم چې له دغسې ستونزو سره به هم یو محقق مخامخېږي، خود همت خاوند کولی شي چې دغه ډول سختې چارې پر مخ بوځي، له زغم او حوصلې څخه کار واخلي او خپل مطلب ته ځان ورسوي.

زما په خیال دغه یوولس علمي مقالې چې هره یوه یې ځانته د یو اثر حیثیت لري، د اوسنۍ نړۍ له نورمونو او مېتودونو سره برابري دي. په دې مقالو کې: پیلیزه، لنډیز، سريزه، پایله، ماخذونه او نور په پام کې نیول شوي، څه کمی په کې نه محسوسېږي.

پر داسې يو اثر چې يونه بلکې د اثارو ټولگه يې کښلی شو، په کار ده چې پر هريوه يې اوږد بحث وشي خو زه نه غواړم چې اوږد بحث پرې وکړم، ځکه چې خپله ددې مقالو ټولگه ستاسو په مخ کې پرته ده. نو خپلې خبرې راتولوم، درنو لوستوالو ته بلنه ورکوم چې دوی يې په خپله وارزوي او خپله څېړنه پرې وکړي. زه د (PHD) دورې د استاد په توگه په پای کې د ښاغلي (يون) دغه هڅه او هاند ستايم او په دې برخه کې ورته له لوی خداي (ج) څخه تر دې د لا زياتو برياوو هيله لرم.

په مينه

ډاکټر محمد ا جان حقيال

د دوکتورا پروگرام او دا اثر

د (۱۳۹۲ل کال) په نیمايي کې د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي په پښتو خانګه کې د لومړي ځل لپاره د دوکتورا پروګرام پیل شو، که څه هم د دې پروګرام له پیلولو سره په دولتي او نادولتي کچه مخالفتونه وو؛ یو شمېر اشخاصو بېلابېل دلايل، خنډونه او مشکلات پیدا کول، ځینو به ویل چې کابل پوهنتون د دې جوګه نه دی او د دې سوبه نه لري چې د دوکتورا په کچه دې په کې تدریس پیل شي، زموږ دوکتورا باید له نړۍ سره په انډول کې وي، کابل پوهنتون کې لا هم همغه زوړ تدریسي سستم دود دی. دا سستم د دې ظرفیت نه لري چې د دوکتورا په کچه محصلین وروزي، چا چې له دې پروګرام سره لېوالتیا او مینه درلودله، هغوی به ویل: دې کې شک نه شته چې موږ په ساینس، ټکنالوژۍ او تجربه یي علومو کې له نورو هېوادونو څخه ډېر شاته پاتې یو، خودا نو بیا بل شرم دی چې موږ دې (پښتو او دري) ژبو کې هم بل چاته لاس اوږد کړو چې راشی او موږ ته خپلې ژبې او خپل ادبیات راوښایی، د دلایلو دا خوا که څه هم درنه وه، خو بیا هم مشکلات او خنډونه وو، ښاغلي سر محقق زلمي هېوادمل او یو شمېر نور خواخوږي په پای کې پر دې بریالي شول چې په پښتو او دري خانګو کې د دوکتورا پروګرام پیل کړي، په پښتو خانګه کې د دې پروګرام د زده کوونکو له جملې څخه یو تن زه (یون) هم وم.

مور څلور سمستره منظم درس تعقيب کړ، په لومړي سمستر کې د (ژبې تاريخي تحول) د استاد ډاکټر اورمړ، (منظوم داستاني ادبيات) د ډاکټر محمدا جان حقيال، (د افغانستان ژبې او توکمونو) د پوهاند محمد صابر خوبشکي او (فلسفه) مضامين د بناغلي ډاکټر افغانيار له خوا تدریس شول.

په دويم سمستر کې (ليکدود پوهنه) ډاکټرې زرغونې زبور رښتين، (پښتو حماسه) سر محقق زلمي هېوادم، (روښان پېژندنه) ډاکټر محمدا جان حقيال او بهرنۍ ژبه (انگليسي) مضامين استاد خالد وزيری تدریس کړل. په درېيم سمستر کې بيا (پښتو، اوستا او سانسکريت) د پوهاند محمد صابر خوبشکي، (د افغانستان د فرهنگ تاريخ) د سر محقق زلمي هېوادم، (د ژبپوهنې ښوونځي) د ډاکټرې زرغونې زبور رښتين او (بلاغی علوم) د ډاکټر محمدا جان حقيال له خوا تدریس شول. په ورپسې څلورم سمستر کې بيا (جغرافيايي ژبپوهنه) د پوهاند محمد صابر خوبشکي، (پرتليز ادبيات)، د ډاکټر محمدا جان حقيال، (پرتليزه او مقابولي ژبپوهنه) د ډاکټر زرغونې زبور رښتين او (ادبي نظريات) د بناغلي سر محقق زلمي هېوادم له خوا تدریس شول.

په مجموعي ډول (۱۶) بېلابېل مضامين د اوو (۷) تنو استادانو له خوا، چې د دوکتورا دورې د مضامينو د تدریس لپاره يې وړ علمي رتبې درلودلې، د دوو کلونو په بهير کې تدریس شول.

د تدریس په بهير کې د اړوندو مضامينو په برخه کې د اړوند استاد له خوا هر زده کوونکي ته يوه موضوع ټاکل کېدله او هغه پرې يو علمي کنفرانس

برابراه، ما په دې ټول بهير کې (۱۱) عنوانه کنفرانسونه برابر کړل او پر خپلو ټاکلو وختونو کې د استادانو حضور کې محصلينو ته وړاندې کړل.

دا کنفرانسونه پر هماغه وخت د استادانو له خوا مثبت او ګټور وارزول شول. يودوه موضوعګانې بيا په ګرني ډول وړاندې شوې؛ ليکنې، ښې ته يې اړتيا پېښه نه شوه. په بهرنۍ ژبه کې د کنفرانس ليکلو ته اړتيا نه وه او په يوه دوو مضمونو کې د اړوند استاد له خوا د کنفرانس د ورکړې اړتيا احساس نه شوه.

کله چې دوه کلن تدريس بهير بشپړ شو، نو ما خپل دا کنفرانسونه او يا په اصطلاح علمي ليکنې په ترتيب سره راټولې او منظمې کړې، اوس غواړم دلته يې د يوې ټولګې په توګه يې هم چاپ کړم چې ګټه يې عامو لوستونکيو ته هم رسېږي او که څوک په راتلونکي کې د دوکتورا پروګرام تعقيبوي، هغوی ته هم ليدلوري ورکړي او ګڼه ورته ورسوي. د يادونې وړ ده چې د دوکتورا نوره پاتې دوه کلنه موده کې يې يوه برخه بيا عمومي ازموينې او بله يې تېزس ليکنې ته ځانګړې شوې ده. زه هيله لرم چې خپل تېزس هم تر بشپړاوي او ارزونې وروسته چاپ او لوستونکو ته وړاندې کړم.

(کتاب الشعر) د نړۍ د نامتو عالم (ارسطو) اثر دی، ما ددې اثر د مانا او محتوا په باب يو تحليلي کنفرانس ورکړی، چې په دې يوولسو ليکنو کې شامل دی او ددې کنفرانسونو د ټولګې لپاره مې هم دا نوم غوره کړی دی.

زه فکر کوم ددې دورې د لیکنود ټولګې چاپ به لوستونکو ته دا په ډاګه کړي چې موږ په دې دوره کې څه کړي او څه مو باید کړي وای، که په دې دوره کې شامل نور ګډونوال هم د خپلو لیکنو ټولګه او بیا خپل تېزس ورپسې چاپ کړي، نو هم به ژبې او کلتور ته په لسګونو عنوانه علمي، شننیز او څېړنیز اثار وړاندې شي او هم به نور وراتلونکو محصلینو ته ددې دورې په باب ښه لیدلوری ورکړي، د مخالفینو هغه دلیل او منطق به هم له منځه لاړ شي چې ددې پروګرام پر وړاندې یې تیرې ټولولې اوراتلونکو محصلینو ته به هم لاره خلاصه شي. بل زموږ خپل ظرفیت به هم په ډاګه شي چې دا تحصیلي پورې مو په وړیا ډول تر لاسته کړې او که نه کار مو هم کړی دی. ما خو په همدغه نېټه دا لیکنې راټولې او د چاپ پر اوږو بار کړې، نور نو دا لیکنې او دا هم تاسو قدرمن لوستونکي!

په هېواد کې د علمي څانګو د غوږ پېدا او پراختیا په هیله

محمد اسمعیل یون

د لیک تاریخي بهیر

د لیک اهمیت:

د بشر له پیدا ایښته بیا تردې دمه د (ادم علیه السلام) زمانو د ژوند په هر ډگر کې ډېر نوښتونه کړي، ډېر څه یې اختراع کړي او د همدغو اختراعاتو پر بنسټ یې ډېر پرمختګونه کړي دي. د ګڼو اختراعاتو په لړ کې ځینې اختراعات سړي ته ډېر مهم ښکاري، خو ځینې بیا که څه هم ډېر ګټور، ضروري او ارزښتمن دي، خو خلکو ته یې اهمیت دومره زیات نه ښکاري. لیک، د لیک پیدا ایښت، جوړښت او بشپړتیا هم د همدغو اختراعاتو له جملې څخه دي، چې چاته لکه موټر، الوتکه، اورګاډی، کمپیوټر او نور ډېر مهم نه ښکاري، خو په حقیقت کې تر ټولو زیات مهم دي. همدا لیک دی چې له برکته یې نور اختراعات رامنځته شوي دي. لوی خان؛ خوشال خان خټک د لیک دې ارزښت ته خورا زیات متوجه شوی او په خپل نامتو اثر (دستارنامه) کې یې لیک د یوه هنر په توګه راوړی دی. خوشال بابا وايي: ((علم او خط سره لازم او ملزوم دي، علم په مثال وحشي، خط یې لکه کمند، چې وحشي دې پرې قید شي، دا هومره کتابونه به نه وو، که خط نه وای، په حساب، په کتاب، په سیاق به څوک پوهېدل که خط نه وای. د جهان کار سره ټول په خط دی، لوی هنر دی، منزلت، مرتبت یې هم ډېر دی، قیمت یې تر حساب تېر دی، که یې

دولتمند زده کا زېب و زینت دی، که یې دروېش زده کا د دروېش دولت دی، الحق خو چې څوک وایې دا هنر لایق د هغه تعریف دی، کار یې پت نه دی څرگند دی، ولې حیف دا چې د هر چا په مصاحبت تن ورکا، لار نه گوري، هر څوک یې په لاس واخلي، نور د هغه شي، د هر چا یار دی:

درسته بڼه یې ته دلداره یوه چار دې ده بېکاره
چې و تاو ته نږدې شي نوره یې د هغه یاره

کور دده وړان شه، چې دده د مخه څه وړانې ودانې په جهان شي، په هر چا چې دی دا تور مخ برابر کا، کیمیاگر دی، سیس یې زر کار، بې کامه وي هزار کامراني ورکا، د ډېرو په سرتاج کېږدي، د ډېرو خاورې په سرکا، په دا سبب دوزبان دی. د جهان سرگرداني په ده، هر زمان یې سر په تېغ واهه شي، چار پخپل سرکا، مراد و نامردانو ورکا، ځان گداز رفیق نواز دی، جوانمردي ډېره، وفا یې تر حده تېره ده، درېغه چې د نا اهلو په لاس کې نه وای، په لاس د اهلو وای، دده د سر بلا په بد ذاتو په سفله و په سهلو وای)) (د)

د لیک اهمیت خورا زیات دی خو زه د لیک د ارزښت او اهمیت په باب د خوشال بابا پر همدې خبرو بسنه کوم، خو اوس راځو د لیک څو بېلابېلو تعریفونو ته!

د لیک تعریف:

لیکپوهانو او ژبپوهانو تر دې دمه د لیک بېلابېل تعریفونه کړي دي. دا تعریفونه که څه هم بېلابېل برېښي، خو د پرمختګات مشترک ټکي هم لري.

ځینو ژبپوهانو (لیک) د ژبې مادې استرګنلی، ځینو نورو بیا د ژبې انځوریزې بڼې ته لیک ویلی، ځینو بیا ((هر لیکل شوی شی چې د یوه مفهوم لرونکی وي لیک ګڼلی، ځکه نو ترافیکي اشارې او د هټیو لوحې، لیکل شوي ژبه یا لیک ګڼل کېږي.))^۱

ځینې نور بیا وايي ((لیک هغه قراردادي نښې دي چې د یوې ژبې وګړي یې د خپلو غږونو د افادې لپاره کاروي))

او ځینې نور د لیک، لیکدود او املا تعریف په دې ډول کوي: ((په ټاکلي الفبايي یا لیکنی سستم کې د توپیر یا نه ګډون له آرسره سم د یوې ژبې لیکنی یا انځوریزه بڼه ده.))^۲

یو شمېر نورو ژبپوهانو بیا لیک د ژبې له تعریف سره تړلی، دوی وايي لکه څنګه چې: ((ژبه په واقعیت کې یوه ټولنیزه، اکتسابي او ثقافتي پدیده))^۳ او همدا راز د پوهولو او راپوهولو وسیله او یوه قراردادي ښکارنده ده، د غسې لیک هم چې د ژبې انځورګري او ښکارندويي کوي، یوه قراردادي پدیده ده.

د لیک پیدا اینست:

د لیک د پیدا اینست او لومړي جوړښت په باب د لیکپوهانو تر منع د نظر اختلاف موجود دی. مذهبي او تاریخي روایات هم یوله بل سره توپیر لري. ځینو مذهبي لیکوالو لیکلي: ((کله چې (ادم علیه السلام) پر ځمکه مېشت شو، نو لیک یې هم پیل کړ. تر ادم (ع) وروسته د هغه اولادې هم په خپلو منځو کې لیک کارولی دی او په پرله پسې ډول تر اوسه رارسېدلی دی، اسلامپوهان په دې نظر دي چې ادم (ع) په خپلو گوتو لیکنې کړي دي. تر هغه وروسته د شیش (ع) زوی ادریس (ع) چې د ادم (ع) لمسی کېږي، د قلم په وسیله په خپلو گوتو لیکنې کړي دي...))

تاریخپوهان وايي: ((شاوخوا دوه ویش زره کاله وړاندې انسانانو د (لاسکو) په غار کې پر دېوالونو تصویرونه وکارول او دا تقریباً د لیک لومړنۍ نښې نښانې گڼل کېږي)) ((د لیک د همغو لومړنیو نښو نښانو او بیا د هغه له انتقال سره د وخت مذهبي مشرانو مخالفت وکړ او ویې ویل، دې سره د انسانانو اخلاق خرابېږي او ځینو خلکو ورته د کوډو او جادو په سترگه کتل. ځینې افسانوي روایات وايي، چې لیک لومړی دېوانو زده کړ او بیا یې انسانانو ته وښود. تاریخي روایات وايي هغه وخت چې د انساني ژوند لومړۍ بڼه واوښته د ډلو ځای قبیلې ونيو، نو لیک د لرغونو انسانانو له انځوریز هنر سره په نږدې تړاو کې رامنځته شو، ځکه نو لرغوني انځوریز هنرونه د لیک سرچینه گڼل کېږي.

ځينې ليکپوهان بيا وايي د نوموړي هنر لرغوني اثار (دېرش) يا (خلو بنسټ) زرو کلونو پخوانۍ زمانې پورې اړه پيدا کوي. (۵)

بشر پرله پسې هڅه وکړه چې خپلو افکارو ته تصويري بڼه ورکړي. (دوه ويشت زره) کاله پخوا د تصويري ليک لومړنۍ نښې څرگندې شوې، تر هغه اولس زره کاله وروسته بشر پر دې بريالی شو د ليک هنر چې د بشر ستره لاسته راوړنه وه، رامنځته کړي. تر تصويري ليک وروسته مېنځني خط تر ميلاد (۲۵۰۰-۳۰۰۰) کاله وړاندې رامنځته شو.

د (ډاکټر ژاله) په نامه يو ايراني عالم وايي: ((کله چې بشر غوښتل خپل فکر بيان او انتقال کړي، په لومړي گام کې يې واقعي تصويرونه د کتبي اړيکو لپاره ترسيم کړل، په دې ډول د تصوير يا انځوريز ليک کار پيل شو.

ورو ورو تصويرونه ساده او اسانه شول او د عاطفي مفاهيمو د انتقال لپاره قراردادې نښې وضع شوې. وروسته بيا په همدې بهير کې په مصر کې ((هيرو گليف)) ليک رامنځته شو. د دې ليک تاريخ تر ميلاد د مخه څلورمې زريزې ته رسېږي. دې ليک افقي بڼه درلودله او اکثره له بڼې څخه کينې خواته ليکل کېده، کم له کينې څخه بڼې خواته او کله هم له پورته څخه کښته خواته ليکل کېده. دا ليک وروسته ساده شو، وده يې وکړه، بيا پر دوو ډولونو هيراتيک (دیني) او دموتیک (ولسي) ليک ووېشل شو.

تردې وروسته (مېخې) لیک رامنځته شو، لومړني خلک چې مېخې لیک يې په بين النهرين کې رامنځته کړ، (سومريان) وو، دې لیک، مصري لیک ته ورتوالی درلود او تصويري بڼه يې درلودله، دې لیک هم ورو ورو ساده بڼه خپله کړه. مېخې خط وروسته نه يوازې په بين النهرين، بلکې په کوچنۍ اسيا، د (هتيانو، هوتيانو اورارتورانو، لولويانو او کاسيانو) په منځ کې يې پراختيا ومونده. د مېخې خط ترودې وروسته د فنيقيانو په سيمه کې تر ميلاد د مخه په (۲) مه زريزه کې (فنيقي) لیک رامنځته شو.))

وروسته بيا په نړۍ کې د وخت په تېرېدو سره گڼ شمېر ليکونه رامنځته شول، چې په هر يوه کې بيا بېلابېل بدلونونه راغلل چې اوس د نړۍ اکثره ژبې ترې گټه پورته کوي، هغه ليکونه چې په نړۍ کې زيات کارول کېږي په دې ډول دي:

لاتين، سيرليک، يوناني، گرجي، ارامي، چيني، جاپاني، کانجي، کره ای، هانجا، عربي، عبري، هندي، ايتوپيايي، تانا، کانادا يي او ځينې نور....

دلته غواړو لومړی په نړۍ کې د لیک د ودې پر څو پړاوونو، بيا د لیک د ليکلو پرتگلوړي او بيا د لیک پر بېلابېلو ډولونډه رڼا واچوو:

د ليک د ودې څرنگوالی:

دا چې د ليک جوړښت څو پړاوونه وهلي؟ لومړنی او وروستی بڼې يې څه دي؟ غواړو په لنډيز سره ورته اشاره وکړو:

۱- انځوريز يا تصويري ليک:

دا د ليک دويمه او اساسي مرحله ده، البته تر دې وړاندې يو لړ داسې علايم وو چې د خاطر او يو لړ هغو چارو له خونديتابه سره يې مرسته کوله چې بايد خوندي او ساتل شوي وای، لکه د لرگي واړه خطونه او يا هم غوټه شوې رسۍ او نور...

خو په تصويري مرحله کې د يوه فکر د څرگندتيا لپاره د هغه صورت انځورېږي، لکه د يوه څاروي د ليکلو لپاره د هغه شکل رسمېده، د خلکو او قومونو په منځ کې شايد دا د خاطر د خوندي کولو لپاره لومړنی وسيله وي. ځکه چې لومړنيو انسانانو د هغو چارو د خونديتابه لپاره چې غوښتل يې کولونه پاتې شي، په پيل کې يې د هغو د شکل او صورت پر انځورولو پيل وکړ او د ليکنې ارتباط لپاره يې د هغو واقعي بڼې ترسيم کړې. له دغې انځورنې څخه تصويري ليک رامنځته شو. څرنگه چې تصويرونه زيات وو او عاطفي مسايل يې نه شو افاده کولای، نو ځکه خو دې ډول ليک ټول ضرورتونه نه شو پوره کولای.

۲- فکري ليک:

انځوريز ليک په پيل کې د شيانو تصويرونه کارېل، خو وروسته وروسته بيا تصويري ليک څرگنده او ساده بڼه خپله کړه او د عاطفې مسايلو لپاره يې هم قرار دادي نښې وضع کړې. په دې ډول نو بشر پر دې بريالی شو چې فکر ته د ورته څيزونو د تصوير کارولو لارې، د فکر د څرگندولو لپاره هم گام پورته کړي. لکه د دوو گامونو ترسيم د (تگ) او نمجنې سترگې د (غم) نښې گڼل کېدې، د ليک په تاريخي بهير کې د ليک دې ډول بڼې ته فکري ليک وايي چې په انگليسي کې ورته (Ideogram) وايي.

۳- کليمه يي ليک:

د فکري ليک نيمگړتيا ددې سبب شوه، چې په ليک کې نورې داسې طريقې او لارې رامنځته شي چې له ژبې سره زيات تړاو ولري، يانې داسې تړاو چې کله غوږونه غږونه واورې، د هغو مانا درک کړي. په دې طريقه کې کليمې د نښو نښانو له لارې بنودل کېدې چې د کليمو له اړوندو غږونو سره يې دومره اړيکي نه درلودل، خو په مقابل کې يې دا ځانگړتيا درلودله چې کله هم دا نښې نښانې په سترگو ليدل کېدلې، ژبه هغو ته په ورته الفاظو گډېدلې.

۴- څپيز ليک:

تر کلمه يي ليک وروسته څپيز يا هجايي ليک رامنځته شو، په دې پړاو کې هره څپه، سېلاب يا هجا په ځانگړو نښو نښانو بنودل کېدلې.

۵- الفبايي ليک:

د څپيز ليک په پرمختگ سره ورو ورو الفبايي ليک رامنځته شو، په دې مانا چې د هر غږ لپاره يو شکل رسم شو. دا نو د ليک ډېر پرمختللی شکل دی، چې ترننه کارول کېږي.

ځينو ژبپوهانو يا ليکپوهانو بيا د ليک دا ډولونه پر دې ډول هم وېشلي دي:

۱. جمله يي يا فراز گراما ليک

۲. کلمه يي يا لوگو گراما ليک

۳. څپيز يا سېلاب گراما ليک

۴. غږيز يا فونو گراما ليک

جمله يي يې بيا پر دوو برخو: (انځوريز) او (شرطي) هم وېشلی دی.

د ليک تگلوری:

د تصويري، فکري، کلمه يي، څپيز او غږيز ليک پرمختيايي بهير ته تر کتنې وروسته اوس راځو د ليک تگلوري ته چې په څو ډوله دی او له کومې خوا پيلېږي؟ تر اوسه پورې چې په نړۍ کې د ليک کوم ډولونه رامنځته شوي، نو په ټوليز ډول پر څلورو ډولونو وېشل کېږي:

۱- له کينې څخه ښي خواته: لاتين، سيرليک، يوناني، گرجي، ارمني، اتوپيايي او همدارنگه مصري، سانسکریت، سلاوي او ځينې نورې ژبې له کينې څخه ښي خواته ليکل کېږي.

۲- له ښي څخه کينې خواته:

عربي، عبري او همدارنگه کلداني، اسوري، پښتو، فارسي، ترکي، تاتاري او ځينې نورې ژبې له ښي څخه کينې خواته ليکل کېږي.

۳- له پورته څخه کښته خواته:

چيني او جاپاني ژبې له پورته څخه کښته خواته ليکل کېږي او توري يې له ښي څخه کينې خواته.

۴- له کښته څخه پورته خواته:

مکزیکي ژبې له کښته څخه پورته خواته ليکل کېږي.

د يادونې وړه چې تر ټولو لرغونې ليکنې معمولاً له ښي څخه کينې او وروسته بيا له کينې څخه ښي خواته ليکل شوي دي.

د ليک ډولونه:

په نړۍ کې اوس تر درې زرو (۳۰۰۰) داسې ژبې شته چې خلک پرې گڼېږي، خو هره ژبه ځانته ځانگړې الفبا يا ليک نه لري. اکثره داسې دي

چې خو ژبې په يوه ليک کې راټاله شوي او يا يې هم په يوه واحد ليک کې د خپلو ځانگړو غږونو لپاره د ځانگړو تورو د جوړولو له لارې خپل مشکل حل کړی دی. ((د نړۍ د خلکو ژبې)) نومی اثر څخه چې د ژبو د وېش په برخه کې د (دايره المعارف) حيثيت لري، دا خبره جوتېږي چې نن سبا په نړۍ کې څه د پاسه (۳۰۰۰) ژبو باندې خبرې اترې او ويناوې کېږي چې له دې ډلې نږدې سل (۱۰۰) ژبې داسې دي چې ليک او لوست پرې کېږي او پاتې نورې د وينا ژبې دي چې ليک او لوست نه لري او د نړۍ له پنځه ويشت (۲۵) ډوله خط څخه په يوه هم نه ليکلی کېږي.)) (۶).

يو شمېر ژبپوهان په دې نظر دي چې، په نړۍ کې تر (۱۶-۲۰) په حدودو کې ليکونه شته چې زيات کارول کېږي او اکثره ژبې د همدغو ليکونو په جوړښت او چوکاټ کې خپل مشکل حلوي. دلته به په ترتيب سره ددې ليکونو يادونه وکړو، خو لومړی به د څلورو هغو ليکونو يادونه وکړو چې د همدې مطرح ليکونو په جمله کې دي، خو په لرغونې زمانه کې د فکر د بيان لپاره په ښه ډول کارېدل.

۱- گرجي ليک:

دا د گرجۍ ژبې ځانگړی ليک دی، گرجي ژبه اوس د گرجستان رسمي ژبه ده. دا ژبه د نړۍ د هغو (۱۴) ژبو له جملې څخه ده چې الفبا لري.

گر جي ليک په نړۍ کې له ډېرو پخوانيو ليکونو څخه يو دی او په ورته وخت کې د گر جي ژبې او سنۍ الفبا د نړۍ تر ټولو مدرنه الفبا گڼل کېږي. د گر جي ژبې تر ټولو پخوانۍ لاسته راغلي کتیبه تر ميلاد يوه پېړۍ وړاندې زمانې پورې اړه لري، يانې (۲۰۰۰) کاله وړاندې وخت پورې اړه پيدا کوي.

۲- چيني ليک:

چينايانو په پيل کې د تصويرونو پر کارلو ليک پيل کړ، د نښو نښانو د نيمگر تياوو له امله اړ شول يو ډول ترکيبات رامنځته او خپل فکر بيان کړي. که څه هم دا ترکيبات د هغوی د افکارو ښکارندوی وو، خو نه يې

شول کولای د هغوی ټول افکار په ښه ډول بیان کړي، وروسته دوی د غږونو لپاره نښې نښانې وضع کړې، یانې د غږیز لیک پر جوړولو بریالي شول. دې لیک که څه هم له ژبې سره تړاو درلود او تر پخواني هغه ښه و، خو څرنگه چې یو توری د څو غږونو د افادې لپاره کارېده، نو ځکه یې نیمګړتیا محسوسه وه، چینایانو له دې نیمګړتیا څخه د خلاصون لپاره یانې دا چې د هرې نښې د حقیقي مانا پر ځای یې د (کیلي) په نامه د فکري لیک له علایمو څخه ګټه پورته کړه او هرې (کیلي) د یوه فکر څرګندونه کوله. چینایي پوهان وروسته پردې بریالي شول چې یو ډول چټک لیک رامنځته کړي چې د جاپاني لیک لپاره بېلګه شو.

د چيني لیک بېلګه دلته وګورئ:

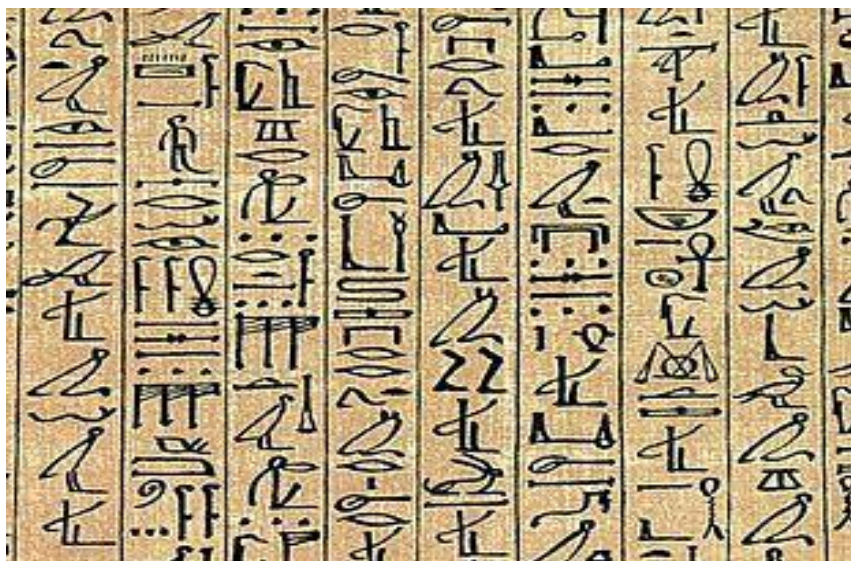
中西樂治二郡太
桐部郎羽還朝宗
興偽涼都將軍父
守生黃護林青志
白首河神衿蘭以
荷春當露松新邦
食過柴七深假出

一壽
高化
峰
中
法
祥
龍

۳- مصري هیرو گلیف لیک:

مصري هیرو گلیف لیک د فکري لیک په بهیر کې رامنځته شو. د هغه پراختیا زیاتره په مصر کې وه او د کاهنانو په لاس کې وه. دا نوم ورته یونانو ځکه ورکړ چې په یوناني ژبه کې د (سپېڅلو لیکنو) په مانا و. هغو دا لیک د مصر د کاهنانو له پتورازونو او عجایبو څخه ډک لیک ګاڼه. د دې لیک لرغونتیا تر میلاد وړاندې څلورمې زریزې ته رسېږي، هیرو گلیف لیک یې د (پاپيروس) پر پاڼو باندې لیکه. دا لیک معمولاً افقي او له بني خوا څخه کینې خواته او ډېر کم له کینې خوا څخه بني او کله کله هم له پورته څخه کښته خواته لیکل کېده.

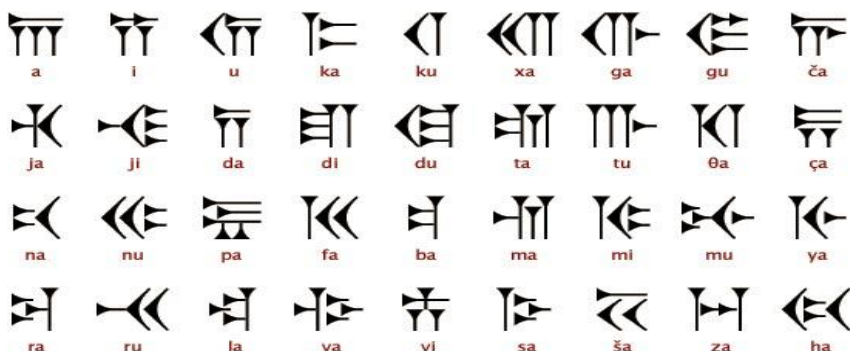
هیرو گلیف بشپړ فکري لیک نه دی، په هغه کې زیاتره غږیز او الفبایي

عناصر شته او همدارنگه په دې ليک کې د انسانانو او حيواناتو د انځورونو شتوالی په اټکليز ډول ددې ليک د پيل پړاوونه نښي.

د (پاپيروس) په رامنځته کېدو سره په مصر کې د (هيروگليف) ليک بدلون مومي، اسانه او ساده کېږي او هيراتيک (دیني) باصلا بته ليک ورڅخه رامنځته کېږي، چې يو بل سره پيوستون او تړنست يې يو ډول چټک ليک، چې د (دموتيک) يا (ولسي) ليک په نامه يادېږي، رامنځته کړي.

۴- مېخي ليک:

مېخي ليک اصلاً فکري ليک و، يانې د فکر د افادې لپاره کارېده او د لويديځې اسيا په ټولو هېوادونو کې کارېده، ليکپوهان په دې نظر دي چې د مېخي ليک د ټوکېدو اصلي ځای د (بين النهرين جنوب) يانې د (سومريانو) سيمه ده. همدا سومريان لومړني خلک وو چې مېخي ليک يې کارولی دی.

سومریانو د مېخې تصويري ليک په ايجادولو بشري ټولنه تر تاريخ وړاندې له تياره او مجهول دورانه راوايستله او تاريخي مرحلې ته يې داخله کړه. ددې ليک پيداينست تر ميلاد وړاندې د

خلورمې زريزې دويمې نيمايي ته رسېږي. مېخې ليک او هيروگليف ليک پر ظاهري توپير سربېره د ليکلو په بڼې او د ليکلو په وسايلو کې هم توپير درلود. هيروگليف د (کړکي) په واسطه د (پاپيروس) پر پاڼو ليکل کېده، خو مېخې ليک (نرمو خټينو تختو) ته اړتيا لرله او په (لرگينو قلمونو) ليکل کېده او بيا دا تختې پخېدلې. لومړنۍ لوحې چې پر همدې خټينو تختو ليکل شوي، د بين النهرين تمدن پورې اړه لري.

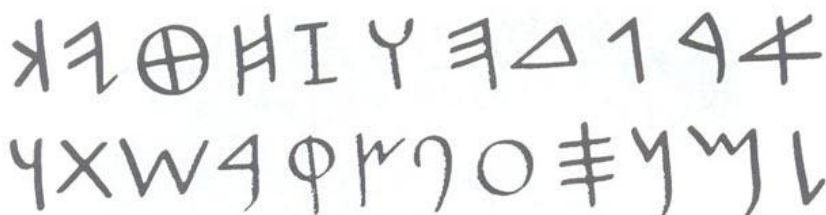
د کاغذ تر پيداينست وړاندې له ډبرو او فلزاتو او همدارنگه د حيواناتو له پوټکو څخه گټه پورته کېدله، خو څرنگه چې ددې شيانو لگښت زيات و، نو وروسته هم په ليک کې لنډيز راغی او هم پوټکي ورته تورل کېدل او بيا کار بدل. وروسته بيا مېخې ليک پر دوو ډولونو ووېشل شو. يو (ايلامي مېخې ليک) چې له (سومري مېخې ليک) څخه رابېل شوی او د (ايلامي) ژبې لپاره کارېده. بل (اکدي مېخې ليک) و. اکدي مېخې (بابلي) ليک هم د سومري ليک يوه څانگه ده چې نه يوازې په بين النهرين کې باب شو، بلکې د کوچنۍ اسيا او د شمالي رودونو تر منځ، د هيتيانو، هوريانو، اورارتورانو، لولويانو او کاسيانو تر منځ هم دود شو.

ددې تر څنگ بل (هخامنشي مېخې ليک) و چې له (بابلي مېخې) او (ايلامي مېخې) ليک څخه جوړ شوی او د هغو په انډول ساده دی او کمې

نښې يا علايم لري. د لرغونې فارسي ژبې د هخامنشي دورې کتبي په همدې ليک ليکل شوي دي.

۵- فنيقي ليک:

تر ميلاد وړاندې د دويمې زريزې په بهير کې د مېخي ليک له تدريجي ودې سره سم د فنيقيانو په ټاټوبي کې يو بل ليک رامنځته شو دا ليک (هيتيتي فنيقي) ليک و چې د (فنيقي ليک) په نامه يادېږي. ددې ليک تر ټولو لرغونې بېلگه له (گوبله) ښار څخه چې د فنيقيانو لرغونې ښار گنل کېده او د اوسنۍ سوريې په څنډو کې واقع و، د څېړنو او پلټنو په نتيجه کې ترلاسه شو.

فنيقي الفبا (۲۲) توري لري، له ښي خوا څخه کيڼې خواته ليکل کېږي، او يوازې چوپ (کانسونېنټ) غږونه انځوروي. ددې ليک ليکل اسانه و او عوامو ورته لاسرسی درلود، ځکه نو فنيقيان لومړني کسان دي چې د فنيقي الفبا د کشف وياړ لري.

دې ليک لويديځې اسيا ته پراختيا وکړه او د مېخي ليک ځای يې ونيوه. فنيقي ليک زياته وده وکړه او وروسته ترې (يوناني) او (رومي) الفبا هم

وتوکېدله، څرنګه چې د یوزیات شمېر اروپایي ملتونو د الفبا بنسټ همدا فنیقي الفبا ده، وروسته بیا یونانیانو په دې الفبا کې نور بدلونونه هم راوستل، د لیکلو ډول یې هم ورته له کینې څخه بڼې خواته پیل کړ، بیا یونانیانو د الیک روم ته یووړ او پر همدې بنسټ یې د (لاتیني) الفبا بنسټ کېښود او بېلابېلې اروپایي ژبې په هغه ولیکل شوې. وروسته په (۹)مه میلادي پېړۍ کې د (سیریل) په نامه یو کشیش د یوناني او رومي لیک له ترکیب څخه یو لیک جوړ کړ او سلاوي ژبې یې پرې ولیکلې، وروسته بیا روسي او نورې ګاونډۍ ژبې هم په همدې لیک چې (سیرلیک) یې باله، ولیکل شوې.

فنیقي لیک بیا د هند نیمې وچې ته ورسېد، پوهان (برهمایي لیک) چې (سانسکریت) او نورې هندي ژبې پرې لیکل کېدې، هم د همدې لیک زوی ګڼي.

۲- ارامي لیک:

د فنیقي لیک له زامنو څخه یو هم ارامي لیک دی چې په منځني ختیځ کې په ډېرې چټکۍ سره دود شو. (ارامیان) هغه قومونه وو چې د عربستان له شمالي سارا څخه د منځني ختیځ پر لوري وخوځېدل او په بین النهرین کې ځای پر ځای شول. ددې خلکو ژبه تر ډېره وخته په دې سیمه کې پاتې شوه او مهمه دا چې د فنیقي لیک پر بنسټ یې ارامي لیک رامنځته کړ چې په ډېر سرعت سره دود او د سیمې پر یوه نړیوال لیک بدل شو او ارامي ژبه هم چې له سامي ژبو څخه ډېره لرې نه وه، د

منځني ختيځ د ارتباطي ژبې په توگه څرگنده شوه. هخامنشي دولت هم د دې ژبې په پراختيا کې ونډه واخيسته، مېخي ليک چې د کتيبو لپاره په کارېده، د ليک د لېږدولو او نورو اړتياوو لپاره نه کارېده، ځکه نو له ساده الفبايي (ارامي) ليک څخه زيات کار واخيستل شو. د ليک او ژبه په هخامنشي دولت کې د دېوان او دفتر ژبه شوه.

1	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	𐤘	
2	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	𐤘	𐤙	
3	ا	ب	ح	د	ه	و	ز	ح	ط	ك	ي	ل	م	ن	س	ع	ف	ص	ق	ر	ش	ت	ث	ج	د	
4	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	𐤘	
5	'	b	g	d	h	w	z	h	t	y	k	l	m	n	s	'	p/f	s	q	r	š	t				
1. Aramaic ; 2. Nabataean ; 3. Arabic ; 4. Syriac ; 5. Transcription																										

پورتنی جدول د ارامي ليک څرنگوالی په گوته کوي.

۷- پهلوي ليک:

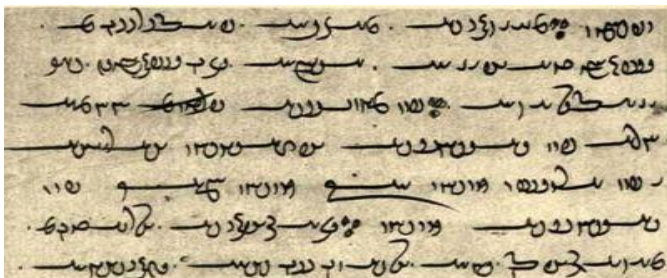
تر هخامنشي دورې وروسته د (سکندر) او (سلوکیانو) په لنډه دوره کې په رسمي او اداري مراسلاتو کې یوناني ليک او ژبه وکارېدل، وروسته بیا د اشکانیانو په دوران کې د ارامي ليک پر بنسټ د (اشکاني پهلوي) ژبې د لیکلو لپاره (اشکاني پهلوي ليک) طرح شو او وروسته (ساماني پهلوي ليک) په همدې بهیر کې رامنځته شو چې هر یو یې کتیبه یي او لیکنی بېلگې لري. دا ليک یوازې (چوپ غرونه) افاده کوي، ان توري یا نښې او علايم یې هم د ارامي ليک په اندول کم دي او همدا نیمگړتیا وه،

چې د پهلوي ژبې لوستل مشکلوي. دا ليکونه له نبي څخه کينې خواته ليکل کېدل.

سومره سولار کلاوسره کا کلاوسره
سومره کا کلاوسره کلاوسره کلاوسره کا
کلاوسره کا کلاوسره کلاوسره کلاوسره کا
کلاوسره کلاوسره کلاوسره کلاوسره کا
کلاوسره کلاوسره کلاوسره کلاوسره کا
کلاوسره کلاوسره کلاوسره کلاوسره کا
کلاوسره کلاوسره کلاوسره کلاوسره کا
کلاوسره کلاوسره کلاوسره کلاوسره کا

۸- اوستايي ليک:

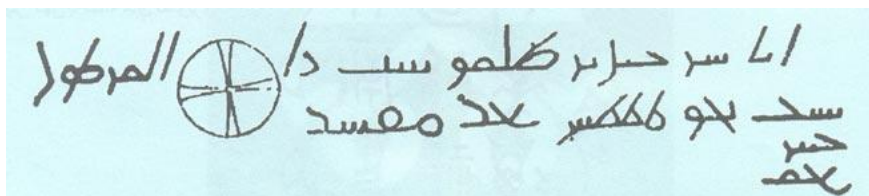
اوستايي ليک د زردتشيانو د ديني کتاب د ليکلو لپاره کارېده، د نړۍ د ډېرو بشپړو ليکونو له جملې څخه دی او د ساساني پهلوي ليک پر بنسټ رامنځته شوی دی. دا ليک غريز دی او د (۵۳) يا (۵۸) بېلابېلو علايمو په لرلو سره چوپ (کانسوننټ) او غريز (واول) د ټولو غرونو د افادې وړتيا لري. له نبي خوا څخه کينې خواته ليکل کېږي، په لومړيو اسلامي پېړيو کې څرنگه چې پهلوي ژبې او ليک خپل رسمي حالت له لاسه ورکړ او د هغو ستونزې هم په ډاگه شوې، نو د پهلوي متونو د اسانه لوستو په خاطر يې هغه اوستايي الفبا ته واړول او د ليکلو دا ډول يې ورته د (پازند) په نامه ياد کړ.

پورته بېلگه يې ليکنی بڼه ده

۹- سرياني ليک:

سرياني ژبه د ارامي ژبې دختيز گروپ د ژبو له جملې څخه ده چې پخوا د علم ژبه وه. د يوناني، پهلوي او عبري ژبو اکثره علمي اثار دې ژبې ته اړول شوي دي. سرياني ليک هم د (ارامي) ليک له زامنو څخه گڼل کېږي. عراق مېشتو سريانانو خپل ليک په څو قلمونو ليکه چې له هغې جملې څخه د (سطر نجيلي) په نامه مشهور ليک په ځانگړې توگه د (تورات) او (انجيل) د ليکلو لپاره کارېده. عربو په لومړۍ اسلامي پېړۍ کې دا (سطر نجيلي) ليک له سرياني څخه اقتباس کړ او همدا ليک د هغوی د پرمختگونو يو مهم عامل شو. وروسته بيا (کوفي ليک) هم له همغه ليک څخه رامنځته شو. دا دواړه ليکونه يو له بل سره ورتوالی نه لري.

۱۰- سغدي ليک:

هغه ليکنې چې په سغدي ژبه ليکل شوي، په (مانوي سغدي)، (مسيحي سغدي) او (بودايي سغدي) ليکونو دي، وروستنی يې د سغدي ليک څرگندونه کوي. دا ليک هم د ارامي ليک د زامنو يوه بله څانگه گڼل کېږي.

۱۱- اورخون ليک:

دا هغه ليک دی چې تر اسلام وړاندې د (گوک ترکانو) د حکومت په دوره کې د پخوانۍ ترکۍ ژبې د ليکلو لپاره کارېده.

۱۲- عبري ليک:

عبري ليک چې ژبنۍ سابقه يې تر ميلاد وړاندې څلورمې پېړۍ ته رسېږي، هم له ارامي ليک څخه يې رېښه اخيستی، د نړۍ ټول يهوديان دخپلو اثارو د ليکلو لپاره له عبري ليک څخه کار اخلي.

HIEROGLYPH OF THE K . . . KAD . . .

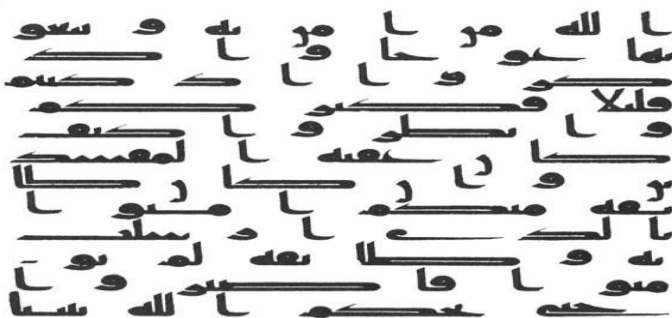

۱۳- نبطي ليک:

(نبطيان) د عربو د نژاد يو قوم و چې په (نبطيه) کې يې ژوند کاوه، تر ميلاد (۱۵۰) کاله وړاندې د ارامي ژبې او ليک يو ډول په دوی کې دود و، له دې ليک څخه د (نوي سينايي) په نوم يو ليک رامنځته شو چې تر ميلاد وړاندې له لومړۍ پېړۍ څخه بيا تر څلورمې ميلادي پېړۍ پورې په (سينا) جزيره کې دود و.

۱۴- کوفي ليک:

کوفي ليک له سرياني ليک څخه راټوکېدلی او د قران کریم د ليکلو د لومړني ليک په توگه يادېږي. دا شبه چې د وحې د ليکلو پر مهال، د (کوفي) په نامه ليک موجود نه و، ډېره بې دليله نه ده، ځکه چې کوفي ليک په پيل کې په (حيری) مشهور و او کله چې مسلمانانو د دويم خليفه حضرت عمر (رض) پر وخت (انبار) او (حيره) ته نږدې کوفه جوړه کړه، دې ليک هم د (کوفي ليک) نوم خپل کړ، هغو عربو چې شام ته به يې سوداگريز سفرونه کول، (نبطي) ليک يې د (حوران) له خلکو او حيري (کوفي) ليک يې له عراقه راوړ او لکه څنگه چې (تورات) په (سطنجيلي) ليک ليکل کېده، دوی هم، قران کریم په کوفي ليک وليکه.

په (کوفي) او (سطنجیلي) لیک کې دا دود و چې که چېرې (ممدود الف) د کلمې په منځ کې راشي، د لیکلو پر مهال له قلمه لوېده، لکه څنگه چې د اسلام په پیل په تېره بیا د قران کریم په لیکلو کې دا قاعده په بشپړ ډول مراعت شوې ده. نو د (کتاب) پر ځای (کتب) او یاد (ظالمین) پر ځای (ظلمین) لیکل کېده.

۱۵- عربي لیک:

ویل کېږي چې عربي لیک هم د (نبطي) لیک په واسطه له ارامي لیک څخه راټوکېدلی. د (جرجي زیدان) په وینا د عربي لیک د تاریخي بهیر لنډیز په دې ډول دی:

د حجاز د عربو د لیک او لوست په باب څه خاص ثبوت نه شته، خو د حجاز له شمال او لویدیځ عربو څخه د کتابت ډېر اثار پاتې دي چې ډېر مشهور یې د یمن خلک دي. دوی په مسندو تورو لیکل کول او بل د شمال نبطیان وو چې لیک یې نبطي وو. د حجاز خلک چې اکثره پوونده وو د لیک او لوست له نعمته بې برخې وو. تر اسلامه لږ وړاندې به یې شام او

عراق ته سفرونه کول او د عراقیانو او شامیانو له لیکونو به یې گټه اخیستله او کله چې به حجاز ته راتلل، خپله عربي ژبه به یې په (نبطي، سریاني او عبراني) تورو لیکله. د اسلام تر فتوحاتو وروسته بیا هم سریاني او نبطي لیک د عربو په منځ کې پاتې شو. په کوفه کې کوفي لیک او په مکه او مدینه کې سریاني حیره او نسخ خط له نبطي لیک څخه اقتباس شوي دي. مورخین دهغه ښار په اړه د نظر اختلاف لري چې حجاز ته ترې لیک ورغلی دی. خو دا خبره مشهوره ده چې د (انبار) له پخواني ښار څخه سریاني لیک حجاز ته ورغلی دی.

د عربي لیک یوه بېلگه:

والدهان والمخرج والتاجر والضابط والمج
والميت ويومئ البنا فوازه يدعوسم از بهي
صن فلرت عشر مريضات تم يومئ از تراور

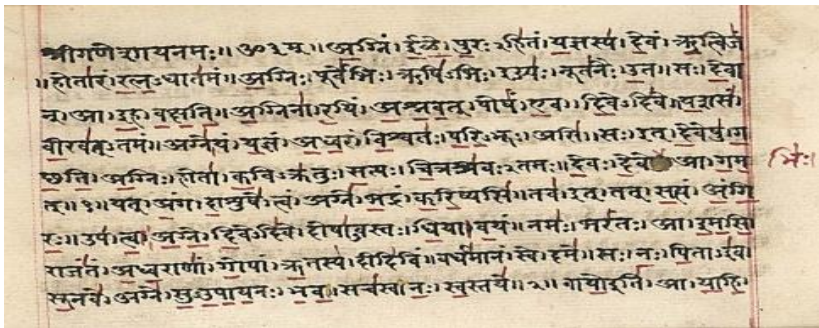
((د اسلام تر راتگ وروسته د حجاز عرب له لیکلو سره اشنا وو. خو ډېرو کمو خلکو لیکل کولای شول. چې د دوی له ډلې بیا ځینې یې صحابه کرام شول. لکه علي بن ابي طالب، عمر بن خطاب او طلحه بن عبید الله له دې ډلې څخه وو. تر اسلام وروسته عربي لیک په بشپړ ډول د قران په لیکلو پورې تړل کېږي، د خلفاوو او ترهغو وروسته (بني امه) پړوخت یې قران

کریم په کوفي لیک لیکه او د بني امیه د وخت د قران لیکلو تر ټولو مشهور کاتب (قطبه) نومېده چې ډېر بنسکلی خط يې درلود، هغه کوفي لیک په څلورو قلمونو يا ډولونو لیکه، وروسته وروسته بيا کوفي لیک (دولس) او بيا (شلو) ډولونو يا قلمونو ته ورسېده.

خو نبطي يا نسخ لیک په خپل پخواني شکل او د نارسمي لیکنو لپاره د خلکو تر منځ دود و. تر هغه پورې چې مشهور خطاط (ابن مقله) (۳۲۸ هـ ق) کې په خپل نبوغ سره دې لیک ته ډېر کار وکړ، د دولت رسمي لیک يې کړ او تر نن ورځې پورې معمول دی. ده په کې شپږ ډولونه: (ثلث، نسخ، محقق، توقيح، رقايع او ريحان) شامل کړل، کوفي او نبطي لیکونه دواړه د اسلام په لومړيو کې معمول وو، کوفي يې د قران کریم د لیکلو او نبطي يې په رسمي لیکنو کې کاراوه. خو وروسته چې په نسخ کې (ابن مقله) کوم اصلاحات راوړل، د قران د لیکلو لپاره يې هم مناسب کړ. وروسته وروسته بيا نسخ نور ډولونه هم راخپل کړل. ^۷

۱۲- د یوانگري لیک:

دا لیک په لرغوني هند کې په ملي کچه پېژندل شوی لیک و چې تر اوسه لا کارېږي، سرچینه يې هماغه د (براهمي گوپتا) لیک دی چې پر کلیمو يې ډډه لگوله. له یوولسمې میلادي پېړۍ څخه تر اوسه د هندوستان مهم لیک گنجل کېږي، د (دېو) ويې وروسته پرې ورزيات شو. په افغانستان کې د دېوانگري لیک او د سانسکریت کتیبې د هېواد په سویل ختیځ کې موندل شوي دي.

د د پوانگري ليک بېلگه

۱۷- پښتو او فارسي ليکونه:

لکه څنگه چې ددې ليکنې په پيل کې مو وويل، ژبې ډېرې دي، خو ليکونه کم، نو ځکه خو څو ژبې په يوه واحد ليک کې راټولې شوي او په هغو کې يې د خپل غريز سيستم له اړتياوو سره سم بدلون راوستی دی، پښتو او فارسي ژبې تر اسلام دمخه د تاريخ په اوږدو کې په بېلابېلو ليکونو ليکل کېدلې، خو تر اسلام وروسته يې د گڼو نورو ارياني ژبو په شان عربي ليک راخپل کړ. البته په عربي ژبه کې چې کوم غږونه نه شته، نو طبعاً گرافيم هم ورته نه شته، پښتو او فارسي ژبو د عربي ژبې د ليک له قاعدې سره سم دخپلو ځانگړو غږونو لپاره مشخص توري يا گرافيمونه وضع کړل. د عربي ژبې له الفبا څخه د فارسي ژبې (خلور توري) او د پښتو ورڅخه نږدې (اتلس گرافيمه) زيات دي. د ليک د

ډولونو له مخې هم اکثره هغه ډولونه چې په عربي کې کارول کېږي،
تقریباً په پښتو او فارسي دواړو کې هم کارول کېږي.

ځینې ژبپوهان په دې نظر دي چې پښتو او فارسي د عربي ژبې د لیک تر
راخپلولو د مخه نور لیکونه کارول، په دې ترڅ کې ((د مېخي، خروشتي،
يوناني ارامي، براهمي، دېوانگري سانسکریت، سخدي، پهلوي))^۸ او
نورو لیکونو یادونه هم کېږي، خو د پښتو او فارسي ژبو کوم ژوندي اثار
چې راپاتي، هغه اکثره په همدې عربي لیکدود او اسلامي دورې پورې
اړه لري.

د یادو لیکونو تر څنګ ځینې نور لیکونه هم شته لکه (خروشتي، يوناني،
سامي، کوشاني، گوتیک، تدمري، ساکي او نور...) خو کوم لیکونه چې
موږ یې په لنډیز سره یادونه وکړه، همغه وو چې تر ټولو زیات کارول شوي
او یا هم کارول کېږي.

اخځونه

- (۱) دستارنامه، خوشال خان خټک، پښتو ټولنه، ۱۳۴۵ ال کال، (۱۸-۱۹) مخونه
- (۲) د لیک او ژبې پیدایښت، زاهدي احمدزی، ۱۳۷۷ ال کال بېلابېل مخونه
- (۳) لیکلارښود، پوهاند دوکتور مجاور احمدزیار، ۱۳۸۲ ال کال، ۱۴ مخ
- (۴) پښتو غږ پوهنه او وییپوهنه، پوهنوال محمد صابر خویشکي، د کلتوري ودې ټولنه، ۱۳۸۸ ال کال، ۱ مخ
- (۵) لیکدود پوهنه، پوهندوی دوکتوره زرغونه زبوررښتین، د دوکتورا کورس لکچرنوټ، بېلابېل مخونه.
- (۶) د کوشاني دورې د ژبو څېړنه، محمد نبي صلاحي، علومو اکاډمۍ، ۱۳۸۲ ال کال، ۱۸ مخ
- (۷) دانشنامه (دایرة المعارف) ازاد، تهران، بېلابېل مخونه
- (۸) تاریخ خط و نوشته های کهن افغانستان، پوهاند عبدالحی حبیبی، انجمن تاریخ و ادب افغانستان، اکاډیمي، ۱۳۵۰ ال کال، بېلابېل مخونه

د ادم او درخانی داستان

لنډه شننه او تلنه

په پښتو داستاني اثارو کې ادم خان او درخانی خورا نامتو داستاني اثر دی، ددې داستان اساس د مینې پریوې کیسې ایښودل شوی، چې مرکزي کرکټرونه یې (ادم خان او درخانی) دي، داستان په خوشالۍ پیل او په تراژیدۍ پای ته رسېږي، دا کیسه د خوشال خټک ادیب او شاعر زوی (صدر خان خټک) د نظم په یوه قالب کې پیېلې ده. زه غواړم دلته لومړی ددې داستان لنډیز بیان کړم، تر لنډیز وروسته غواړم ددې داستان پر شکل او بیا پر کلتوري، ټولنیزو او ځینو نورو خواو لنډې خبرې وکړم.

د (ادم خان او درخانی) د منظوم داستان (ناظم صدر خان خټک) دی، طبیعي خبره ده، هر څوک چې غواړي یوه کیسه نظم کړي او د هغې پر واقعیت پوه شي، مجبور دی د کیسې راوي او یا راویان پیدا او د اثر د نظمو دلایل بیان کړي، صدر خان خټک هم دا کار کړی دی. مخکې تر دې چې صدر خان خټک د کتاب اصلي کیسې ته راشي، د ادم خان او درخانی د داستان د لیکلو او نظمو عوامل او دلایل بیانوي، هغه وایي چې زه یوه ورځ خپل پلار (خوشال خان خټک) سره ناست وم، خوږې خبرې مو کولې او د پښتو د تېرو حکایتونو د لیکلو کیسه مې ورته وکړه، پلار مې ډېر خوشاله شو، راته یې وویل چې که ماته ژوند مجال راکړ، نوزه به دا کار وکړم، خو که ژوند او کارونو فرصت رانه کړ، نو ته

باید دا کار بشپړ کړې، داسې لیک د یو یادگار په توگه پاتې کېږي، هر څه له منځه ځي، نظم او لیک پاتې کېږي، نو ځکه ما د پلار تر مرگ وروسته ددې داستان لیکلو ته تکل وکړ.

په اولاد یې برکت شه	زما پلار ځای یې جنت شه
د اشعار په قیل و قال و	یوه ورځ په اشتغال و
له رښتینو صادقانو	هغه دم له عاشقانو
ما عرض وکړ له زبانه	مذکور پیش شه ناگهانه
کتابت شه بې حسابه	ډېر اشعار له هره بابـه
د ماضیو عاشقانو	د عشاقو افغانانو
وروستو پاتې یو یادگار شي	کتاب بویه چې نگار شي
یو کتاب په دا باب بویه	ده وې ښه دې ووې زویـه
له کار بار فرصت زما وي	که د عمر څه وفا وي
بویه ښې سخن دانـی	له ادم له درخانـی
یادگار پاتو په ستنه شي	چې منظوم یوه نسخه شي
زه روان شم له جهانه	او که پاتې شي له مانـه
دا قیصه په ښکلي نظم	ته منظومه کړه بالجزم
ای فرزندۀ چې یادگار دی	په جهان کې دا گفتار دی
له دنیا یې گذر وکړو	چې پدر مې سفر وکړو
که ولاړ که نشسته وم	په دا فکر پیوسته وم

چې مرور شول هژده کاله	پس د پلار له مرگه لاله
خرامانه مې خامه کړه	ما اغازه دا نامه کړه
غواړه ته له ذوالجلاله	اوس ياري صدر خوشاله
په بڼه رنگ يې کا تمامه	چې له سره ترانجامه

صدر خان خټک د کيسې د حقيقي بيان لپاره ډېره څېړنه کړې، دی تر هر څه د مخه د کيسې راوي معلوموي، چې (تاتی) نومېده. ددې کيسې څو روايته دي، صدر خان وايي چې ماله (تاتي) څخه وپوښتل: کوم يو روايت سم دی؟ هغه وايي کوم چې زه درته وايم، همغه سم دی، (تاتي) وايي چې دا ټوله کيسه يې کت مته او په سم ډول له (ميرو) قوال څخه اورېدلې ده. صدر خان خټک وايي چې تر ډېر دقت وروسته يې دا کيسه د (تاتي) له خولې رانقل کړې ده.

تاتي نام يو يوسفزی و	حاجي خېل و بڼه زلمی و
د ميرو قوال له پوره	ماته شوې وه مذبوره

صدر خان خټک د کتاب په پيل کې د سوات سيمه، په هغې کې مېشت قومونه او بېلا بېل خېلونه په تېره بيا يوسفزي معرفي کوي. د (باز درې) يادونه کوي چې په سوات کې يو ښايسته سيمه ده او (درخانی) په همدې سيمه کې زيږېدلې ده.

باز درې حُکله نومېږي
بلکې حورې په کې جونډه
به کښينی. باز دره کې
د ستارې مېرمن پيدا او ه
پلار يې خان په نوم موسوم و
دُرڅو دروه پلار يې خان و

چې ترې بازې پيدا کېږي
باز درې دي جنتونډه
درځانۍ. وه ستاره کې
په بنايست کې بې همتا وه
په پردې په خپل معلوم و
له ترکيب نام يې عيان و

ددې ترڅنگ چې دا سيمه معرفي کوي، ترډېره حده د درڅو د ښکلا
ستاينه کوي

چاوي دا لکه قمرده چاوي دا په حسن نمرده

په دې اثر کې د درځانۍ د بنايست دومره توصيف کېږي چې له مشرقه تر
مغربه او له شماله تر جنوبه يې په بنايست کې ساری نه ليدل کېږي. څرنگه
چې پلار يې د خپلې سيمې خان و، نو د درځانۍ تربيت ته يې ملا وتړله.

پلار ددې و تربيت ته فضيلت و علميت ته
يو ملا يې داو طلب کړ په خپل کور يې جوړ مکتب کړ
په اندک مدت ملا شوه په معقول منقول دانا شوه

کله چې درځانۍ مکتب لولي، نو خپله ترې ملا او عالمه جوړېږي، بيا
نورو نجونو ته درس ورکوي، په همدې (باز دره) کې يوه بله بنايسته
پېغله (بسی) پيدا کېږي، بسی هم خورا بنايسته ده او درځانۍ سره يو

ځای گرځي او د هغې خور لنډه جوړېږي. بسی او درخو یو بل سره ژمنه کوي، چې که د هر چا واده دمخه وي، نو بله به په کې گډون کوي او تر هغه پورې به یې د وړبل غوټه نه خلاصېږي چې یو یې د بلې په واده کې گډون نه وي کړی.

څرنګه چې بسی او درخانی یو بل سره ژمنه کړې وه چې د یوې بلې په واده کې به حتمي گډون کوي، نو د بسی واده تر درخانی دمخه تیار شو.

د بسی واده تیاره شه جوړې خرڅ جوړې هر کار شه

په واده کې پیر صالح هم گډون کړی و.

پیر صالح بابوزی پیرو د عشاقو دستګیرو
دی یې هم را و بالنه په واده کې حاضر شه
وايي چې دا داسې یو واده و چې تر اوسه نه په غره او نه په سمه او نه د پښتنو په نورو سیمو کې تېر شوی و.

کله چې یې (بسی) پر تخت کېنوله، نو هغې وویل: تر هغه چې درخانی رانه شي زما غاړې او وړبل ته څوک ګنډه نه شي اچولی، دا زما له هغې سره ژمنه ده. دا مهال د بسی مورد درخانی پلار ته ورځي، هغه ته عذر کوي چې درخانی ته اجازه ورکړي، پلار یې وايي: د سر په سترگو، خودا کار د درخانی دی، د هغې زړه دی، خو زما له خوا ممانعت نه شته، درخو ته چې ځي هغه ورته وايي: ما او بسی چې کله سندرې ويلې، هغه د ماشومتوب وخت و، اوس هغه وخت نه دی چې زه لاره شم، اوس زما ورور، هغه ستر دی، هغه اجازه نه را کوي دا عیب ګڼي، ما معاف کړه، خو

د بسی مورې ډېرې زارې وکړې، سوگندونه یې ورکړل، نو درخانی له ناچاری ورسره لاړه، خو دوه شرطه یې پرې کېښودل، یو دا چې سیالې او همیالې تر ما دمخه روانې کړه او بل دا چې د واده پر ځای له نورو ښځو او نرو مستوره شم.

درخانی ځان سینگار کړ. ناظم دلته د درخانی د سینگار څرنگوالی تشریح کوي.

شب برات یې چراغان کړ منور یې درست جهان کړ

درخانی په ښځو او نرو کې مستوره وه، پیر صالح ته خلکو شکایت وکړ چې که درخانی په نرو کې مستوره ده، نو سمه خبره ده، دود دی، دا چې په ښځو کې مستوره ده دا نو بدعت دی.

له مردانو که حجاب کا دا له ښځو په کوم باب کا
دانه دود نه روایت دی بلکې دا ستر بدعت دی

پیر صالح ته یې وویل: ته درخانی ته ووايه چې دا بدعت لري کړي او که ته دا کار نه شي کولی، نو مورې مجبور یو بل پیر ته لاړ شو، د بل پیر مریدان شو.

کله چې شپه پخه شوه، پیر نفل پیل کړل، تر نفلو وروسته پیر ته یوازې (ادم خان) په ذهن کې راغی چې که هغه ساز او د درد سندرې ووايي، نو د درخوزه به نرم شي، کله چې یې د عشق څپه په تنگ راشي، نو مخ به

راڅرگند کا، سهار وختي يې ادم خان ته ځواب ورولبږه، ادم خان د
حسن خان زوی په قوم پټه خېل و، بنايسته ځوان و، رباب يې غږاوه.

په مخ گل نازک بدن و شکر لب شکر سخن و

چې په ده سخنراني کړه گوياني به جوهرې کړه

ادم خان د شعر او موسيقۍ په هنر ډېر پوه و.

ادم خان د پير صالح پيغام له خپلو ملگرو (ميروگي) او نورو سره شريک
کړ؛ ميروگي درخانی ته دا مسره وويله.

درخانی د حورو حورې بناپېری د تامز دورې

په هر چا چې ستا نظر شه د هغه گوزار پر سر شه

هغه څوک دی ادم خان دی چې د تاد وصال ځوان دی

ادم خان د پير صالح لاسونه بنکلوي، خلک ټول پاڅېږي، د ادم خان په

ستايينه چغې پورته کوي، درخو پوښتنه کوي چې څه خبره ده؟ کله چې يې

دا ننداره وکتله نو متحيره شوه.

درخو د ادم خان بنايست ته حيرانه شوه، دې وخت کې ربابونه وغږول

شول.

يو شعر په کې دا وويل شو.

درخانی د باغ بلبلي چې رخسار د گل نشان دی

مخ بنکاره کړه نن راغلي ستا ديدن ته شنه طوطيان دي

دې وخت کې ادم خان درخو ته دا قطعه وويله:

درخانۍ د ټول مېرمنې	نورانې يې لکه شمع
په مجلس توره تياره ده	ته رڼا کړه مجلس جمع
د ديدن بې رحمې مه کړه	موږ راغلي په دا طمع
هغه مخ راته ښکاره کړه	چې ترنمردی رخشان لمع

کله چې درخو د ادم خان دا نارې واورېدې، نوزړه يې نرم شو.

دا نغمه ده که جنون دی	دا سرود دی که افسون دی
دانايي يې له ما يوړه	پارسايي يې له ما يوړه

دې وخت کې يې يوه توره وينځه ادم خان ته ولېږله، چې پوښتنه ترې وکړي چې دا مغل دی که افغان؟

ادم خان يو غلام درلود (بلو) نومېده، د تره زوی يې (شمس خان) نومېده چې د ادم خان ډېر ملگری و.

دې وخت کې د خلکو له منځه شمس خان په درخانۍ غږ کوي:

درخانۍ د ټولو ميرې	چېرې نه وي وار خطا کړې
پلو ټينگ نيسه په مخ کې	او که نه ځان به رسوا کړې

د شمس خان په دې نارې پسې بلوگي خپله نارې پورته کړه:

درخانی زموږ مېرمنې ادم خان د سورو میردی
شمس خان لکه قارگه دی ادم خان ښکلی قجیر دی

په همدې ډول د شمس خان او بلو تر منځ څو قطعې یا نارې تبادله شوې.
د بلوگي او شمس خان تر منځ په مناظره کې ادم خان مداخله وکړه، ویل
یې اصلي موضوع ته راشئ له بې اتفاقی څخه لاس واخلي:

یو ځپله اتفاق کړئ له میان لرې دا نفاق کړئ
چې په اصل افغانان یو خود معلوم د نفاق کان یو

دې پسې ادم خان، درخانی ته څو نارې وویلې او د پروني د لرې کولو
هیله یې وکړه.

درخانی تر ډېرو نارو او غږونو وروسته پروني له مخه لرې کړ، کله چې
خلکو د درخانی بنایست ولید، نو هک حیران شول، ټولو په عمر کې
داسې بنایست نه ولیدلی، ټول په ځمکه پر بوتل، یوازې ادم خان حیران
ولاړو، درخانی د کور پر لور روانه او ادم خان هم ورپسې روان شو:

ادم خان وویل:

د ټولي په مخکې درومي درخانی وه لکه بطه
نورې جونې په کې ستوري ته سپورمې بې غبار خطه

ادم خان له (ميرو) هيله وکړه يوازې (ميرو) دې ورسره پاتې وي، چې د درخو پل تعقيب کړي، د شپې يې د درخو کور ته ځان ورسوه، درخو او ادم خان په تياره کې يو بل سره ډېرې نارې تبادله کړې چې د مينې له راز او نيازه ډکې وې.

کله چې سهار وځي، ادم له درخانی رخصت اخلي، نو تر هغې وروسته پر درخانی زياته پربشاني راځي او دواړه په خپل کلام کې خپل درد بيانوي. کله چې د ادم او درخو په مينې د هغې پلار او وروڼه خبر شول، نو پر هغې يې سخت بنديزونه ولگول او څار يې پرې سخت کړ، يوازې د مور او يوې کنيزې ورتگ ورته ازاد و او بس.

درخانی د ادم خان په غم ډېره وکړېده:

گاه به دا په اور لنبه شوه گاه به دا په خيال زنده شوه
نه يې مرگ نه يې صحت و زړه خسته خوار يې صورت و

مور يې ورته زاري کوي چې لورې څه درباندي وشول، د مور او لور مناظره خورا دردوونکې او د پښتني کلتور انځورونکې ده.

درخانی مورت ته وایي چې له ادم خان سره زما مینه د رښتیني محبت
زېږنده ده، نه د شهوت.

د رښتیني محبت دی	زما عشق نه د شهوت دی
په چراغ د هغه رنگ ده	لکه مینه د پتنگ ده
په جمال ویني د گلو	لکه مینه د بلبلو

کله یې چې مورد درخو حقیقي مینه درک کړه، نو د لورد مرستي په فکر
کې شوه.

ادم خان یې د شپې له خوا دعوت کړ چې درخو ورسره لاره شي، ادم خان
راځي او درخو پراس سوري او دواړه له کوره وځي، د ادم او درخانی
سوال قبلېږي.

یو وخت درخانی له ادم خان څخه د علم په باب غوښتنه کوي او ادم خان
ورته ځواب ورکوي:

په خپل ځان به پسات وکه	چې طلب د علم نه کا
هغه ځای به ځواب څه کا	چې خاوند به سوال له ده کا

بیا د درخانی او ادم خان تر منع مناظره کېږي، درخانی له ادم خان څخه
پوښتي چې پر څپوان باندې د انسان فضیلت په څه کې دی؟

ادم خان ورته وایي: فضیلت یې په زرگونه دی، یو فضیلت یې دادی چې انسان ناطق دی، انسان اصلي دی، حیوان فرعي دی، اصل او فرع توپیر لري.

درخو وویل: حیوان خو هم خپله ژبه لري.

ادم خان وویل: د حیوان ژبه د حال او د انسان ژبه د قال ده.

د دوی مناظره همداسې دوام پیدا کوي.

ادم خان د درخانی د حفاظت او عزت په خاطر د (میربامي) په نامه یو شخص سره خبرې کوي، چې لښکرې تیارې کړي او دده کورته د درخو په رسولو کې مرسته وکړي، (میربامي) ډېره درغلي وکړه، د رشوت په مقابل کې یې درخو بل چا کره کښوله او دې کار درخو لکه د پانې په شان ژیره کړه او ویې رڅوله.

ادم خان د یوې بوډۍ له خوا خبر شو چې (میربامي) داسې جفا کړې، نو د ادم خان پر زړه د غم لښکرې خورې شوې او (میربامي) ته یې ډېرې نېټې وکړې. ادم خان له ډېره غمه د نس خوړۍ پر رنځ اخته شو او څلوېښت ورځې د نس خوړۍ رنځ وکړاوه. د ادم خان د رنځ خبر درخانی ته ورسېد او هغې باندې هم د غم غرونه پر بوتل، د پسرلي موسم و، درخو ادم ته د گلو گپډۍ ولېږله، خپل سوز او فریاد یې ورسره ملگری کړ او یې ویل چې ستا له غمه مړه کېږمه. ادم خان ته چې د درخو د گلو گپډۍ ورسېده، هغه یې بوی کړه، د درخو د زلفو شمال پرې ولگېد، لږ یې نفس کې ساه وغورځېده، لږ آرام شو، بیا یې ریبارته وویل چې درخو ته مې

سلام کوه، زما او ستا یو ځل دیدن و، نور دا ټول غمونه، خو څو چې ژوندون وي، زه به ځان نیست خو یار به هست کړم، کله چې درخو ته د ادم پیغام راوړسپد، نو درخو نوره هم پرېشانه شوه، خو ادم ته به یې هره ورځ د گلو دسته وړلېږله، ادم به د گلو په گیدی ارام کاوه، څلو پښت ورځې به یې هره ورځ یوه دسته وړلېږله او ادم خان کې به د همدې دستې په زور ساه چلېدله، خو پر څلو پښتمه ورځ د گلو دسته ورنغله، نو ادم خان وارخطا شوه، په (میروگي) یې غږ کړ:

ادم غږ کړ میرو یاره	رانژدې شه غمگساره
میروگي وې زما خانه	زه نږدې یم زما خانه
راته وایه زه غلام یم	منتظر ستا د کلام یم
ادم و وې ای جلیسه	ای همدمه ای انیسه
صبا درومه شتاب ترشه	تر درخو په خپله ورشه
پرې اول زما دعا کړه	بیا پرې دا پیغام ادا کړه
چې مونږ لارو که رښتیا کړې	ته به هم وړانه دنیا کړې
له دنیا شه مسافره	زرو ماته شه حاضره
هغه ځای چې تل وصال دی	زر را درومه څه مهال دی
که دې مینه په رښتیا وي	دا پیغام به مرگ د تا وي
مخ به ماته زر حضور کړې	تور لحد به په مانور کړې
دا یې و وې نور یې ساه	په اسمان لاره له آه
په دنیا چې تېر ادم شه	په همه جهان ماتم شه

کله چې (میرو) د (ادم خان) جنازه خاورو ته وسپارله، نو د درخو پر لوري روان شو، هغه خای ته ورغی چې درخانی به گلونه پرېکول او ادم خان ته به یې رالېږل، هلته پت کېناست، په دې ورځ گلونو د غمونو بوی کاوه، ټول غم او ماتم و.

کله چې درخو باغ ته راغله، نو د گلو پر ماتم او حال پوه شوه.

چې درخو په باغ درون شوه	پوه د گلو په مضمون شوه
چې نن بوی د گلو نوردی	په هر گل کې پیدا اوردی
د باغ طور دیگر گون دی	هر گل وینم چې زبون دی

درخو لا گلو ته لاس نه و وروړی، چې (میروگي) پرې د غم زېری وکړ،
میروگي وویل:

پرې ویلی یار سلام دی	بیایې کړی دا پیغام دی
مونږه لاړو که رښتیا کړې	ته به هم وړانه دنیا کړې
په صباح بېگه به راشې	د کور شمع به زما شې
له بېلتونه به رها شو	همپشه به خوا په خوا شو
چې میرو پوره پیغام کړ	درخانی سمع تمام کړ
دې پرې غږ کړ میرو وروړه	اوس زمانه ننداره گوره
چې په یار پسې څوک تله کا	دا رنگ درومي تعطیل نه کا
دا یې وویل په غاړه	آه یې وکړ ساه یې لاړه

درخوله ادم سره خپله ژمنه ترسره کړه او په دې ډول يې له ژوند سره خداى پاماني وکړه.

د ادم خان د مرگ په باب بېلا بېل روايتونه دي، ځينې وايي ادم خان په زړه نټلى، په صورت ټکلى د يوسفزوله سيمې راووت، دا کورې په مصري باندې کې وفات شو، کله چې درخانى د ادم خان له مرگه خبره شوه، نو هغې هم ساه ورکړه او د ادم خان په خوا کې خاورو ته وسپارل شوه او تر نن ورځې پورې دوه قبرونه په يو ځاى يادېږي، درخانى په خپل وصيت او دهغې د کورنۍ په اجازه د ادم خان تر خوا خښه شوه. دا و د ادم خان او درخانى د تراژيک داستان لنډيز.

اوس راځو د دې داستان شکلي، ټولنيزو او کلتوري خواو ته!

د دغه داستان شکل:

د اوږدو رومانتيکو او رزمي داستانونو د نظمولو لپاره اکثره له مثنوي فورم څخه کار اخيستل کېږي. صدر خان خټک هم د ادم خان او درخانى کيسې د نظمولو لپاره له مثنوي فورم څخه کار اخيستى دى، مثنوي هغه فورم دى چې هر بيت يې په خپل منع کې مشترکه قافيه لري، د مسرود څپو شمېر يې سره مساوي وي. رديف په کې اختياري دى، کېدى شي يو بيت يې رديف ولري، بل يې ونه لري، خو قافيه په کې حتمي ده، د مثنوي بل خاصيت دادى چې د ټولو بيتونو د مسرود شمېر يې سره مساوي وي، څرنگه چې د مطلع د قافيه تعقيب د دې فورم پر ټولو بيتونو حتمي نه

دی، نو ځکه خو د زیاتو بیتونو او اوږدې کیسې د ټولو جزیاتو د بیان او ځایونې ظرفیت لري.

د ادم خان او درخانۍ د داستان فورم همدا د مثنوي فورم دی.

د بیتونو د مسرود څپو شمېر یې اته (۸) اته (۸) څپې دی او تر پایه پورې همدا قانون پر ټولو بیتونو تطبیقېږي.

دلته به یې څو بیتونو ته نغونه وکړو:

نتیجه چې د خرد ده	نبه خبره د سنده
که غزل که مثنوي ده	په خبره معنوي ده

لومړی بیت یې اته څپې، دویم بیت هم اته څپې دی، د څپو وېش یې په دې ډول دی.

نه-تي-جه-چې-د-خ-رد-ده

نبه-خ-ب-ره-د-س-ند-ده

د دویم بیت وېش یې په دې ډول دی:

ک-غ-زل-که-م-ن-وي-ده

په-خ-ب-ره-مع-ن-وي-ده

نور بیتونه یې هم تر پایه همدې ډول دي:

یعنې مرگ چې د ادم شه د جهان عمر په غم شه

يـعـنـيـ -مـرگـ -چـيـ -دـ -اـ -دـمـ -شـه

دـجـ -هـانـ -عـ -مـرـ -پـهـ -غـمـ -شـه

۱ - ۲ - ۳ - ۴ - ۵ - ۶ - ۷ - ۸

پـرـدـه و رانـه در باب شـوه نـغـمـه پـاتـي لـه خـواب شـوه

پـرـدـه - و رانـه - دـر - باب - شـوه

نـغـمـه - پـا - تـي - لـه - خـواب - شـوه

۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸

بله عجيبه خبره داده؛ کوم فورمونه چي د قطعو د فورم په بنه د ادم خان او درخانی په داستان کي راغلي، هغه هم د خپيز جوربنت له مخي له مثنوي سره يوشان دي، يانې دا چي هره مسره يې اته خپي ده.

خانـه زـېـرـي مـي در بانـدي نـمـايـان د نـمـر شـغـلي دـي

نـمـر بـه و خـي لـه جـهانـه چـي يـې پـاتـي درې پرې دـي

خانـه - زـې - رـي - مـي - دـر - بان - دـي

نـمـا - يـان - د - نـمـر - شـغ - لـي - دـي

نـمـر - بـه - و - خـي - لـه - جـهـانـه

چـي - يـې - پـا - تـي - درې - پر - دـي - دـي

۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸

د (ادم خان درخانی) په داستان کې راغلي قطعې که څه هم اکثره يې د قطعو بڼه لري، يانې دا چې د هرې قطعې دويمه او څلورمه مسره يې په خپل منځ کې مشترکه قافيه لري، خو لومړۍ او دويمه مسره يې له قافيې څخه ازادې دي او تر دوو بيتونو وروسته بيا د مثنوي يو بيت ورلوېږي.

که څه هم دا قانون پر اکثره قطعو تطبيقېږي، خو بيا هم په دې داستان کې ځينې داسې جوړښتونه يا فورمونه شته چې د قطعو په نامه راغلي، خو د قطعو معمول تعريف پرې نه تطبيقېږي، د بيتونو شمېر يې تر دوو اوږي که څه هم د هر بيت د دويمې مسرې قافيه د لومړي بيت د دويمې مسرې قافيه تعقيبوي لکه دا لاندې قطعې چې د ادم خان له خوا درخو ته ويل شوي او د بيتونو شمېر يې د قطعې تر معمول تعريفه اوږي.

د ټولي په مخکې درومي
درخانی وه لکه بطه
نورې جونه لکه ستوري
ته سپوږمۍ يې غبار خطه
د بلو د پاره وکره
پيرته پير حجاب سقطه
چې دې وويني په عين
د تا عيني له نقطه

تر دې وروسته د مثنوي يو بيت ورلوېږي

د درخو یوه دوه همسالي ورسره وي گل مشالي

که څه هم په دې داستان کې راغلي قطعې ټولې د بيتونو د شمېر له مخې يو شان نه دي، خو د مسرود څپو د شمېر له مخې ټولې يو شان دي.

ژبنی اغېزې: د پښتو په کلاسيک ادب، روښاني پړاو او ترهغه وروسته د بېلا بېلو شاعرانو په کلام کې د فارسي او عربي ژبې تاثيرات څرگند وو، په تېره بيا د منظوم کلام په قافيه يي برخو کې. د ادم خان او درخانی په مثنوي کې هم د فارسي ژبې اغېزې خورا جوتي دي، هم په قافيه يي برخو او هم د مسرود په بېلا بېلو برخو کې. لکه (گفتار، ديدار، بخشنده، جان ستان، نان ستان، شيران، ابر، بهار، گوهریز، اتش بار، اتش انگېز، اوباش، ویراني، جویان، استوار، سخندان، سخن ران، پیش، زبان، نگار، اب، گذر، نشست، مرده دل، صدگان، درمانده، دستگیر، رویدار، بیرون، یکسو، یکرو، مانند، پري پیکر، دیگر) او داسې نورې په سلگونو فارسي کلمې چې هم د قافيې په توگه راغلي او هم د نظم د متن په نورو برخو کې.

د فارسي تر څنگ په سلگونو عربي کلمو څخه هم په دې منظوم متن کې کار اخیستل شوی، چې يا د قافيې په توگه کارول شوي او يا هم په متن کې راغلي دي.

(برکت، عظیم الشان، نافع الناس، عبارت، خط، الماس، رقم، کرم، شجاعت، ماضي حایضی، حکمت، صفت، عدل، حروف، موزون،

معلوم، مضمون، تناسب، تمثيل، توصيع، بديع، كامل، قايل، وفاق، اغراق، عشاق، نتيجه، قيامت، فكر، تركيب، عيان، رضيع، ربيع، لطافت، نزاكت، جمال) او په سلگونو نورې عربي كلمې چې يا په قافيه كې كارول شوي او يا هم د نظم د متن په نورو برخو كې.

كلتوري او ټولنيزې ځانگړنې:

د ادم خان او درخانۍ د داستان ټول چاپيريال رښتيني پښتني چاپيريال دی، مركزي كركټرونه (ادم خان او درخانۍ)، فرعي كركټرونه، (بسوگي، ميروگي، بلو، شمس خان، ميربامي)، ټول هغه شخصيتونه دي چې په دې داستان كې بېلا بېل كارونه ترسره كوي. دا داسې كارونه دي چې زموږ په ټولنه كې يې همدا ډول شخصيتونه ترسره كوي، د فرعي شخصيتونو لپاره د تصغيري نومونو كارونه لكه د (ميرولي) لپاره، (ميرو او ميروگي)، د بسۍ لپاره (بسوگي) كارول زموږ په ټولنه كې معمول دي او دا ډول كركټرونه د دويمو او درېيمو شخصيتونو په توگه دود دي.

د داستان اصلي شخصيتونه لكه (ادم خان او درخانۍ) پر ټولنه باندې د خور او حاكم كلتوري چاپيريال له دايرې څخه نه شي وتلاي، همدا تينگ كلتوري ضوابط او روابطو چې د داستان يې تراژيک حالت ته ورساوه.

د داستان اتلان د ټولني له كلتوري دايرې څخه ځان نه باسي او نه ټولنيزو او كلتوري ارزښتونو سره مخالفت كوي. درخو او ادم خان اصلاً د پښتني ټولني د لوړو اخلاقي اصولو او پرنيسونو ممثلين دي. د (ادم خان او

درخو) ترمنځ مناظره د لوړو علمي او اخلاقي ژورتياوو تمثيل کوي، کله کله د داستان ځينې برخې افسانه يي بڼه خپلوي، خو د داستان اکثره برخې داسې نه دي چې د ټولني له عيني واقعيتونو څخه لرې وي.

پر پښتني ټولنه واکمن عيني واقعيتونه په دې داستان کې په ترتيب سره راغلي، ځنې جغرافيايي نومونه چې تر دې دمه لاهم ژوندي دي او پښتني قبيلي په کې ژوند کوي، هم په همغه خپله بڼه تر دې دمه کارول کېږي.

د داستان د اتلانو ترمنځ صداقت او رښتينولي د پښتني ټولني د کليوالي ژوند بله ځانگړنه ده، همدا صداقت دی چې د داستان اتلان يې نه يوازې په دې داستان کې د اخلاقو لوړو مدارجو ته رسولي، بلکې د دې اتلانو تر مرگ وروسته هم هغوی په پښتني افغاني ادب کې د افسانوي اتلانو په توگه تمثيل شوي دي. په پښتنو شاعرانو کې به داسې شاعر د پر کم پيدا شي چې هغه دې شعر يا نظم ليکلی وي او په يو نه يو ډول دې ادم خان او درخانۍ د مثبتو کرکټرونو او يا هم اتلانو په توگه په خپل کلام کې نه وي کارولي.

ادم خان او درخانۍ نه يوازې پښتني کلتوري او ټولنيز ارزښتونه تمثيل کړي، بلکې دوی د دې سبب شوي چې د دوی په وجود کې پښتني کلتور او لوړ ټولنيز اخلاق، پر نسپوڼه او معيارونه سینه په سینه له پوه پښت څخه بل ته ولېږدول شي، د ادم خان او درخانۍ د داستان د بېلابېلو خواوو د سپړنې او شننې په باب بېلابېلې ليکنې ليکل کېدی شي،

بناغلي (پروفيسور محمد نواز طاير) د ادم او درخانی د داستان په باب يوه اوږده هر اړخيزه، تحليلي او علمي ليکنه کړې او د صدر خان خټک له مشنوي سره يو ځای يې څو ځله چاپ کړې ده، درېيم ځل پر (۱۹۸۱) م کال په پېښور کې د پښتو اکاډمي له خوا چاپ شوې ده. نورو ليکوالو هم ددې داستان د بېلابېلو خواوو د تحليل او ارزونې په باب ليکنې کړي دي. زما هدف له دې ليکنې څخه دا و چې د ادم خان او درخانی د داستان يو لنډ جاج لوستونکو ته وړاندې کړم او يو ځل بيا د دې تراژيک داستان ايډيالو شخصيتونو ته په دې نېټ د نوي نسل پام راواړوم چې ددې اتلانو له اخلاقي روحيې څخه مثبته گټه پورته کړي.

داردي ژبې او هغو ته

پېښې خطر ونه

مخکې تردې چې د (داردي) ژبو څېړنې ته راشو، ښه به وي چې د (داردي) اصطلاح او مانا وڅېړو او بيا به د داردي ژبو د څومره والي، څرنگوالي او موقعيت څېړنې او په اوسني وخت کې هغو ته د ورپېښو خطرونو په باب رڼا واچوو.

د داردي اصطلاح:

((د (داردي) اصطلاح له (داراده) څخه اخیستل شوې چې په سانسکریت کې دغه اصطلاح ډېره لرغونتیا لري، هم په جغرافيايي اثارو او هم په حماسي نژادې قصایدو کې دهغه اولس یا ولسونو لپاره استعمال شوې چې هغه وخت د هند د نیمې قارې په شمال غرب سیمو کې او سپدل دغه اصطلاح لرغونو مورخانو او مولفینو هم استعمال کړې ده. (بطلیموس) د (دارادايي)، (سترابون) د (ددیردایي)، (پلینوس) د (داردا) او داسې نورو په همدغه شان ورته کلمو ذکر کړې ده

د داردي ژبو موقیت:

داردي ژبې د (هندو اریایي) ژبو هغه ګروپ دی چې دافغانستان د شمال ختیځ په غرنیو سیمو او یو څه یې د پاکستان په شمال او د هند د شمال

لویدیخ په خو سیمو کې موجودې دي. د دغو ژبو د ژوند ساحه د هندي او باختري ژبو تر منځ واقع ده. د دardi ژبو د پیدایښت او پراختیا په باب د اریایي ژبو محققین بېل بېل نظریات لري.

د (رابرت کلي شاو) په عقیده (دardi ژبې) د پامیري (چې د باختري ژبو په ګروپ کې شاملې دي، ژبو په شمول د شرقي اروپایي (هندي) او مرکزي او لویدیخ اریایي (باختري او ایرانی) ژبو تر منځ موقعیت لري. دده په عقیده له یوه ګروپ سره هم د خپلوی رابطه نه لري، یانې نه په هندي ګروپ او نه هم په باختري او ایرانی ګروپ کې شاملې دي. نومیالي ژبپوه (امیل بن ونیست) د ژبو د وېش په لړ کې دardi ژبې ((د هندو اریایي ژبو په لړ کې دهغو سلو ژبو په جمله کې حساب کړي چې خبرې پرې کېږي او موقعیت یې ورته شمال لویدیخ ګروپ بنودلی چې په نورستان او له نورستان څخه بهر نورې ژبې په کې راځي.)) (۱)

په دې باره کې بله نظریه د (ستین اکاناو) ده. دده په عقیده ((دardi خصوصاً نورستاني ګروپ له اریایي ژبو (باختري او ایرانی) ګروپ سره خپلوي لري. خو دلته دی هم داسې وایي چې له دغه باختري او ایرانی سره د dardi ژبو ښاخ یو نه دی، بلکې له هغو څخه په دومره لرغونو زمانو کې بېل شوی دی، لکه چې څومره پخوا د هندي ژبو ښاخ له اریایي (باختري او ایرانی) څخه بېل شوی و.

(ګ، ګریوسون) لومړی د (شاو) او (اکاناو) تر منځ یوه متوسطه نظریه ښکاره کړه، په دې مانا چې دنوموړي په عقیده د dardi ژبو ښاخ له

پامیري ژبو سره څنگ په څنگ او په متوازي ډول د مرکزي (باختري) او (پيرسيک) ژبو له ونې جلا شوی او ځانگړی انکشاف یې کړی دی. خو دغه جلاتوب که څه هم ډېر لرغونی دی خو له اریایي ژبو څخه د هندي ژبو تر جلاتوبه وروسته دی، (گرېسون) بیا په خپلو وروستیو اثارو کې داسې نظریه ښکاره کړه چې د اردي ژبې د ختيځ (هندي) او لوېديځ (باختري او ایراني) ژبو تر منځه یوه بله ځانگړې څانگه ده.)) (۲)

د دغو ژبو په باب که څه هم د محققینو نظریات سره یو شان نه دي، خو په دغه باب سره ډېر نږدې دي چې وایي: د اردي ژبې دیولر داسې ژبو مخصوص گروپ دی چې مخصوص تاریخي فوتتیک او مورفولوژیک گډ خصوصیات لري.

اوس داسې گڼل کېږي چې د اردي ژبو گروپ د اریایي ژبو د یوه هغه ډیالکتیک پر اساس انکشاف کړی دی ویونکي یې لرغوني اریایان او په خپله همدغه معاصره سیمه کې مېشته وو.

له ځینو روایاتو سره سم د اردی ژبو سیمه پخوا د موجوده سیمې په تناسب ډېره پراخه وه، دغه سیمه پخوا د معاصر افغانستان په شمال ختیځو غرنیو برخو او د هند د نیمې وچې په ټول شمال کې شامله وه چې پاکستان، پنجاب، هند او حتی د تبت لویديځه برخه ورکې شامله وه، د دغو سیمو پر ژبو د اردي ژبو څرگنده اغېزه د دغې موضوع د ثبوت یو ښه دلیل دی.

د د اردي ژبو وېش:

د ژبو د وېش مسله خورا حساسه مسئله ده، هم له تاريخي پلوه، هم د ژبني جوړښت له پلوه او هم د جغرافيايي موقعيت له پلوه. د اردي ژبو د وېش په باب هم دا ستونزه موجوده ده. ځيني ژبپوهان په معاصر وخت کې د اردي ژبې پر درېو څانگو وېشي، دا وېش تر ډېره د جغرافيايي موقعيت له مخې شوی، چې دلته ورته اشاره کوو:

الف: لويديځې اردي (نورستاني) ژبې:

ب: مرکزي اردي ژبې.

ج: ختيځې اردي يا خاصې اردي ژبې.

الف- لويديځې اردي ژبې:

د اردي ژبو دغه څانگه (لويديځې اردي) چې د (کافري ژبو) په نامه هم کله کله يادېږي د دوی د ژوند ځای د افغانستان د نورستان خاوره ده، په دغه گروپ کې شاملې مشهورې ژبې دادي:

کاتي: (کتايي) د دغې ژبې د ژوند ساحه د کتايي دره د پېچ سيند ښي اړخ دی) د ټولو ډيالکتونو اصلي ټاټوبي او زانگوده او درامگيل او کولوم (د-الينگار معاونين) د سيندونو تر منځ سيمه ده.

د دغو سیمو ژبه د کاتي لويديځ ديالیکت دی. ختيځ يې د باشگل په دره کې دی چې د باشگل سيند په پاسني جريان (چترال کې) د کونړ د سيند مرستيال دی، دغه ژبه هم د دغې درې (باشگلي) په نامه يادېږي.

وايگلي: د (گريسون) په اصطلاح (وايي) يا (وايي، آيي): د دغې ژبې د موجوديت سيمه اساساً د وايگل دره (د پېچ د سيند د کين اړخ مرستيال سيند) دی. د پېچ د درې په نورو وړو سيمو کې هم د دغې ژبې او يا دهغې دخپلوانو ديالیکتونو څرک ليدل کېږي.

اشکوني: د دغې ژبې د موجوديت سيمه د الينگار او پېچ د سيندو نوتر منځ ساحه ده. کاتي، وايگلي او اشکوني ژبې يو تر بله سره نږدې خپلوي لري.

پراسوني يا (پاروني) ژبه: د دغې ژبې د موجوديت ساحه د (پارون) دره ده د دې درې سيند د پېچ د سيند کين مرستيال دی. دغه ژبه له پورته يادو شويو درې ژبو څخه له دې کبله ډېره لرې بنسکاري چې په هغې کې د يوې ناهندو اريايي غالباً مغلوبې (سوبسترات) ژبې څرگند عناصر موجودي.

داميلي ژبې: دغه ژبه د نورستاني او داردي مرکزي ژبو تر منځه د وصل د کرۍ حيثيت لري او کېدی شي چې د ځينو زياتو ځانگړتياوو له مخې په

مرکزي داردي گروپ کې شامله وگنل شي. د هغې د موجوديت ساحه د (داميل) دره ده چې د چترال د سيند په بني خوا کې پرته ده.

ب- داردي مرکزي ژبې:

په دغه گروپ کې ډېرې او بېخي بېلې بېلې ژبې شاملې دي چې تقريباً له بېلو بېلو کورنيو څخه دي. هم په جغرافيايي لحاظ او هم د فونيتيکي او مورفولوژيکي ځانگړتياوو پر بنسټ دغه ژبې پر دوو څانگو وېشل کېږي:

الف: شمالي څانگه

ب: جنوبي څانگه

شمالي څانگه له دوو ژبو يانې (کهووار) او (کليشي) څخه عبارت ده چې تاريخي او گمنت (Augment) لري.

جنوبي څانگې بېخي بيل بيل ډولونه لري.

په هغې کې گواري، شوماستي، وټه پوري او د هغو خپلوان دياليکتونه او ژبې (کلانگلي او ننګلامي) همدارنگه د پشه يي دياليکتونه او تيرايي شامل دي.

ځينې فونيتيکي ځانگړتياوې په ځانگړې توگه د ژبې يو اړخيز صامت (lateral consonant) او ازونو (د تيرايي په استثنا) موجوديت دغه ژبې سره نښلوي.

پشه يي: دا د يو لړ سره لري وتلو د ياليکتونو (امکان لري د ژبو) يوه ځانگه ده چې په هغې کې د نورستان په جنوبي برخو، اليشنگ، الينگار د سيندونو په لاندنيو برخو، په دره نور، مزار درې په کين اړخ، د کونړ سيند په ځينو نورو غاړو، لکه د کاپيسا په اله ساي، درنامه، بولغين، ځينو نورو وړو وړو سيمو کې ورباندې خبرې کېږي.

شوماشتي ژبه: دغه ژبه د شوماشت د درې په پاسني برخه د مزار درې په کين اړخ د کونړ سيند د بني مرستيال سيند پر غاړه خپره ده. (شوماشت د درې په لاندیني برخه کې پشه يي مروج ده).

د ننگلامي د ياليکتونه: دغه د ياليکتونه چې اوس مېرې دي (او شوماشتي سره يې نسبي خپلوي لرله) په هغو د ننگلام او سپدونکو خبرې کولې او د پېچ او وايگل د سيندونو د يو ځای کېدلو په سيمه کې ژوندي وو.

داسې ښکاري چې له دغو د ياليکتونو سره گلانگلي د ياليکتونو (ژبو) زيات خصوصيات لرل (گلانگل) د پېچ د سيند په بني اړخ کې چې له وايگل سره يو ځای کېږي، پروت دی.

وته پوري ژبه: په وته پورا او گټر (گټر گل) کې يانې د کونړ پر سيند د پېچ د سيند، د توييدلو له خای خخه لږخه پاس دغه ژبه ژوندى ده.

گواري ژبه: (دېر محققين دغه ژبه د (گوارياتي) په نامه يادوي خو خپله د ژبې د خلکو په اصطلاح (گواري) ژبه ورته ويل کېږي. د (نرساتي) په نامه هم يادېږي، دغه ژبه د چترال په سيمه کې د باشگل د سيند په کښتنې برخه کې مروج ده. شوماشتي، وته پوري، گواري ژبې او د ننگلامي او گلانگلي د پاليکتونه يو تر بله سره دېر شريک خصوصيات لري او په مرکزي داردي ژبو کې يوه ځانگړې څانگه ده. ددغې څانگې يو شمېر د پاليکتونه د (ديگانو) په نامه يادېږي.

تيرايي ژبه: دغه ژبه د جلال اباد په جنوت ختيځ د (کوټ) په دره کې د پښتو ژبو وگړو ترمنځه ژوندى وه، خو اوس مړه او يوازې منفرد لغات يې د خلکو په ياد دي. د تيرايي ژبې ويونکو د کونړ د درو د نورو دارديانو د اکثريت په شان په دوو ژبو خبرې کولې چې دويمه ژبه يې پښتو وه.

کلشي ژبه: دغه ژبه د چترال او باشگل د سيندونو د يو خای کېدلو په سيمه کې د چترال په جنوب لويديځ (زبو بوريت) (گلشگوم) او (بېرار) کې ژوندى ده.

خو واري ژبه: دغه ژبه چې د (چتراری) (چترالی) همدارنگه (ارنيه) په نومونو يادېږي، د چترال د درې په پاسيني برخه کې ژوندي ده. د دغې ژبې يو لړ شمېر ويونکي د تاجکستان په بدخشان کې هم موجود دي.

ج-ختيځې داردي (يا خاصي داردي) ژبې:

دغه ژبې په خپل وار پر درېو څانگو وېشل کېږي:

لومړۍ څانگه- دغه څانگه له هغو داردي ژبو څخه عبارت ده چې د پنجگوړې، سوات او اباسين د سيندونو په غرنيو برخو کې چې په (کوهستان) سره شهرت لري، ژوندي ده، د دغې څانگې اساسي ژبې دا دي:

باشکاريک: دغه ژبه د يوه ديالېکت له مخې (ديري) هم نومېږي، دغه ژبه د (دير) په (کوهستان) د (پنجگوړې د سيند په پاسني برخه کې) ژوندي ده.

کاروي ژبه: دغه ژبه د سوات د سيند په غرنيو برخو کې ژوندي او له باشکاريک ژبې سره ډېره نږدې ده دا نږدېوالي دومره زيات دی چې عملاً باشکاريک او کاروي د يوې ژبې دوه بڼاخونه دي، د دې ژبې د ژوند ساحه د باشکاريک په لويديځ کې واقع ده.

توروالي ژبه: ددې ژبې د ژوند ساحه د سوات او پنجکوړې د سیندونو په غرنیو برخو کې له کاروي څخه په لاندینی سیمه کې پرته ده.

مایانی ژبه: ددې ژبې ساحه د اباسین په غرنیو برخو کې او د اباسین او د سوات د سیند تر منځه له یوې خوا او له بلې خوا د اباسین او د جیللم له بېلتون څخه تر یو ځای کېدلو پورې په دغو سیمو کې دغه ژبه ژوندی ده. (مایایي ژبه) د هغې ژبې ویونکو له خوا نومېږي او زیات شهرت په (کوھستانی) ژبه لري مایانی پر یو لړ دیالیکتونو وېشل کېږي چې د هغو په جمله کې یو مشهوریې (کانیاوال) نومېږي چې د (تانگیر) په (بانگاري) نومي کلي کې ژوندی دی. دغه دیالکت د (شیني ژبې) په چاپېریال کې پروت دی.

شیني ژبه: دا ژبه د یو لړ دیالیکتونو مجموعه ده چې یو له بله سره لږې شوي او د ژبې ساحه یې اساساً په کشمیر کې د گلگت، تانگیر، چیللاس، د راس او دا هاني ځایونه دي.

پهار لوری یا (یا لولي) ژبه: په دغه ژبه د چترال په ختیځ کې د څو وړو وړو (شریت، بیړي، باشي، گهوس، گومادانو) او سیدونکي خبرې کوي. د ژبنيو خصوصیاتو له مخې دغه ژبه شیني ژبې ته ډېره نږدې ده.

کشمیري ژبه: ددې ژبې د ژوند ساحه کشمیر دی چې د زیات شمېر وگړو ژبه ده.

د د اردي ژبو د وگرو شمېر:

((د د اردي ژبو د ويونکو شمېر په يقيني ډول نه دی څرگند، د اټکل له مخې يې شمېر درې ميليونو وگرو ته رسېږي چې يوازې تقريباً دوه ميليونه يې (د ۱۹۶۱م کال د احصايې له مخې) په کشمير کې خبرې کوي. د اټکل له مخې گهوارې (۱۲۱) زره، په پشه يي (۱۰۰) زره، په شيني (۷۰) زره، په کوهستاني (۶۷) زره، په وايگلي (۵) زره، په پراسويي (۲۸۰۰)، په پهلوري (۱۰۰۰) تنه خبرې کوي.

د نورو اردي ژبو ويونکو احصايه نه ده اټکل شوې، د مذهب له مخې د دارديانو اکثريت مسلمانان دي، د نورستان او سپدونکو د شلمې پېړۍ په سر کې او د کشمير خلکو په څوارلسمه پېړۍ کې اسلام منلی دی. په کشمير کې په سلو کې (۷۷) خلک مسلمان، (۲۰) بودايان او د (۱،۵) سکان دي)) (۳)

د يادونې وړه ده چې د نفوسو پورتنني ارقام کېدی شي د نفوسو له اوسني شمېر سره سمون ونه خوري، دا تقريباً د نيمې پېړۍ د مخه ارقام دي، خو کوم خطر ونه چې يادو ژبو ته متوجه وو او متوجه دي، نه يوازې د يادو ژبو د ويونکو شمېر زيات شوی نه دی، بلکې کم شوی هم دی. تردې پېژندنې وروسته غواړو د اردي ژبو ته د ورپېښو خطرونو په باب لنډه رڼا واچوو:

داردي ژبو ته ورپېښ خطرونه:

ځينې ژبپوهان په دې نظر دي چې ((ژبه د کلتور د عرادې په حيث له ټولنيز او بنسټون سره يوځای تحول کوي. لکه څنگه چې بشر وخت پروخت ددې ناپايه جهان له ناپېژندل شويو سيمو سره اشنا کېږي او پر زمان او مکان باندې بری مومي، هماغسې په ژبه کې نوي مفهومونه او نا اشنا تعبيرونه زياتېږي او د ډېرو پېچلو عندي تصويرونو او پرمختللو افایي مفکورو د افادې لپاره چمتو کېږي. سربېره پردې د نړۍ د ولسونو ترمنځ د اجتماعي- اقتصادي او کلتوري مناسباتو په ترڅ کې، په مختلفو بڼو، ژبني مناسبات هم ټينگېږي، د مثال په ډول، يوه ژبه نه يوازې د بلې ژبې کلمې راپوروي او خپلوي يې، بلکې تعبيرونه، مفکورې، سبکونه، اصطلاحات، د افادې ډول او حتی اوازونه هم ترېنه اخلي او ورو ورو يې خپلوي.)) (۴)

د همدغو تعاملاتو په بهير کې ځينې ژبې خپل جوړښت له لاسه ورکوي، نورې ژبې پرې يرغل کوي، قوي ژبې د کمزورو ژبو ځای نيسي. دا يرغلونه له بېلابېلو لارو د بېلابېلو عواملو په نتيجه کې ترسره کېږي، دلته به هغو ته هم اشاره وکړو. خو تر هغو دمخه به ځينو نورو مسایلو ته چې داردي ژبې يې له گواښ سره مخ کړي او ځينې يې له منځه وړي دي، هغو ته هم اشاره وکړو:

۱- د د اردي ژبو موقعيت:

د اردي ژبو ته تر ټولو دمخه غټ خطر دهغوی خپل جغرافيايي موقعيت دی. د دې ژبو د موقعيت په باب مويادونه وکړه چې اکثره يې د سيندونو، غرونو او درو ترمنځ محاصره دي. يوه ژبه د سيند پريوې غاړه او بله يې پر بله غاړه شتوالی لري، ځينو يې په يوې درې او ځينو يې په بله دره کې موقعيت درلود، ځينې د غره پريوې غاړه او ځينې يې په بله غاړه کې ويونکي درلودل. همدا محصور حالت ددې سبب شو چې دا ژبې د ودې امکانات پيدا نه کړي او د تمدن له نښگڼو بې برخې شي.

۲- د ليکدود نشتوالی:

تر ډېره وخته دې ژبو کوم ليکدود نه درلود، په گړنۍ ډول ويل کېدی، اوس يې هم اکثره ليکدود نه لري او ځينې مخکې تردې چې ليکدود ترلاسه کړي، له منځه لاړې. ځينو بيا ډېر وروسته د پښتو او دري په تقليد له عربي ليکدود څخه گټه پورته کړه، خو هغه هم په نيمگړي ډول، د ځينو غږونو لپاره يې توري ترسيم نه شو کړای، يانې له کره ليکدود څخه بې برخې شوي.

((کره ليکدود هله رښتینوالی موندای شي چې په اړونده ابخې (الفبا) کې د هر غږ او ويي لپاره ټاکلی سمبول (توری-حرف) ولري او بيا د هماغې ټاکلې کره ژبې تر وسې و سې څرگندويي وکړای شي.)) (۵)

خرنگه چې دې ژبو لیکدود او بیا کره لیکدود خپل نه کړ، نو ځکه یې ونه کړای شول خپله ماضي له حال سره وصل کړي، پخوانۍ پانگه وساتي او نوې پرې زیاته کړي.

((د نوې ژبپوهنې له مخې دا د لمر غوندي جوته کړای شوې ده چې د هرې ژبې ویي پانگه له څلورگونو رغنده ټوکونو (اجزاوو) څخه رغېدنه مومي.

۱- دیالکتیزمونه (ګروپونونه) ۲- ارګاییزمونه (زړو بزونه) ۳- نیولو جیزمونه (نو بزونه) ۴- فارنیزمونه او اداپتیزمونه یا پورویونه (پردي ویونه)) (۶)

دا ژبې له پورتنیو ټولو معیارونو او بهیرونو څخه لرې پاتې شوې دي.

د محصور جغرافیایي موقعیت، د لیکدود نه درلودل او یا هم د نیمګړي لیکدود ترڅنګ داسې نور عوامل هم شته چې دا ژبې یې د مرګ له ګواښ سره مخامخ کړي دي.

دلته یې د ځینو یادونه کوو:

۱- دیني او مذهبي ملاتړ:

هره ژبه چې دیني یا مذهبي ارزښت ولري او په همغه ژبه مذهبي اثار لیکل شوي وي او بیا دا یې د دیني یا مذهبي نصاب اساس وي، تر هغه پورې چې خلک د هغه دین یا مذهب پلویان وي، هغه ژبه به هم ژوندی

وي. تردين او مذهب نور لور ارزښتونه په ټولنه کې نه وي، څرنگه چې خلک د خپلې وسې تر وروستي بريده ديني ارزښتونه پالي، نو په کومه ژبه چې ديني مفاهيم انتقالېږي، نو اتومات د ژبې د تبليغ او خونديتابه سبب گرځي. د داردي ژبو ويونکو ساحې ته د اسلام مبارک دين وړانگې ډېرې وروسته ورسېدې، پخواني مذهبونه يې هم په داسې حالت کې له لاسه ورکړل چې له هغو څخه هم کوم ليکلی اثار ورته پاتې نه وو او نه يې ليک درلود، اسلامي اثار هم ورته په خپله ژبه ونه رسېدل، نو ځکه داردي ژبې په بشپړ ډول د ديني اثارو له له شتوالي بې برخې شوې، دغه کار ددې ژبو دفاعي قوت ختم کړ، نو ځکه يې په اسانۍ سره د نورو ژبو اغېز ته لار خلاصه کړه.

۲- اقتصادي ملاتړ:

هره ژبه چې تر شا يې اقتصادي ملاتړ موجود وي، خلک يې د خپلو اقتصادي گټو لپاره هم ژوندۍ ساتي، هم پراختيا ورکوي، هم يې خپله زده کوي، هم يې نورو ته زده کوي او هم يې له نورو زده کوي. ښه مثال يې انگليسي ژبه ده چې د نړۍ يوزيات شمېر وگړي يې د اقتصادي گټو او کار موندنې په خاطر زده کوي.

داردي ژبې د اقتصادي گټې له نعمت څخه بې برخې وې او کومې چې اوس هم ژوندۍ دي، لاهم له دې گټو بې برخې دي، نو ځکه يې د پراختيا او د زيات وخت لپاره د ژوند کولو چانس ډېر کم دی.

۳- علمي ملاتړ:

په هره برخه کې چې په يوه ژبه زيات علمي اثار وليکل شي، هماغومره د ژبې د پراختيا، تداوم، مقاومت او زده کړې د اړتيا چانس زياتوي. په نړۍ کې يوزيات شمېر مطرح ژبې د هغو د علمي ارزښت له مخې مطرح دي او پرته له دې چې پر چا کوم فشار راوړل شي، هغوی يې زده کوي. په داردي ژبو کې علمي اثار بېخي کم دي او ان په نشت حساب دي، نو په دې خاطر د نورو ژبو ويونکي ددې ژبو د زده کړې اړتيا نه احساسوي او خپله ددې ژبې ويونکي هم مجبور دي، د خپلو علمي اړتياوو د پوره کولو لپاره نورو ژبو ته مخه کړي.

۴- سياسي او دفتري ملاتړ:

د کومې ژبې ويونکي چې سياسي برلاسی لري او ژبه يې د دفتر، د پوان او رسنيو ژبه وي، د ژبې د پراختيا لپاره يې ډېره زياته لاره او اړتيا، د داردي ژبو له جملې څخه يوه ژبه هم نه د دفتر ژبه ده، نه د پوان، نه د مسجد او نه د ښوونځي او پوهنځي، نو له دې کبله يې ځای همغو ژبو نيولی چې دا امتيازات او امکانات لري.

۵- د نورو ژبو اغېز:

کله چې ژبه يا ژبې پورتنې ملاتړونه له لاسه ورکړي، نو د ژوند چانس يې خورا کمېږي. انگليسي ژبه چې پورتنې ټول ملاتړونه او ارزښتونه لري، د نړۍ په کچه زياته مطرح ده او ان ((ژبخوره ژبه هم ورته وايي)) (۷)

ژبځوره ژبه ورته ځکه وایي چې د خپل علمي، سياسي، اقتصادي او مذهبي ملاتړ او ارزښت له امله يې د نړۍ گڼې ژبې ترستوني تېرې کړي دي. داردي ژبې چې د يوې ژبې د ساتنې، پالنې او پرمختگ له اساسي ارزښتونو او ملاتړونو څخه بې برخې دي، نو ځکه په اسانۍ سره د نورو ژبو تر اغېز لاندې راغلي او دا اغېز نور هم ورځ تربلې زياتېږي. پرداردي ژبو تر ټولو زيات اغېز د پښتو ژبې دی، چې ددې ژبو ترڅنگ او يا هم شاوخوا موقعيت لري او دا يوه طبيعي خبره هم ده ځکه چې د داردي ژبو د ويونکو دويمه ژبه پښتو ده، نو دوی چې کله خپله لومړۍ ژبه له لاسه ورکوي، اتومات يې ځای دويمه ژبه نيسي. د پښتو ترڅنگ، دري، اردو او انگليسي ژبې هم په ځينو برخو کې د داردي ژبو پيرويونکو خپل خپل اغېز بندلی دی.

اخځونه

- (۱) تاريخ تلفظ و صرف پښتو، اميل بن ونيست، لومړی ټوک، ۱۳۵۲ل کال، ۲ مخ
- (۲) د افغانستان ژبې او توکومونه، خپر نوال دوست محمد دوست، د افغانستان علومو اکاډمۍ، ۱۳۵۲ل کال، ۲۲۴ مخ
- (۳) د پښتو ژبې او ادبياتو د دوکتورا پروگرام، پوهاند محمد صابر خویشکي، ۱۳۹۳ل کال، ۳۵۲-۳۵۹ مخونه.
- (۴) لغت پوهنه، خپر نوال دوکتور دولت محمد لودين، پښتو ټولنه، ۱۳۵۵ل کال، ب مخ.
- (۵) ليکلارښود، پوهاند دوکتور مجاور احمد زيار، دانش خپرندويه ټولنه، ۱۳۸۲ل کال، ۱۵ مخ.
- (۶) پښتو سيندکۍ، پوهاند ډاکتر مجارو احمد زيار، د ساپي د پښتو خپر نو او پراختيا مرکز، ۱۳۷۸ل کال، ۲-۸ مخونه.
- (۷) کلتوري يون، (د ليکنو ټولگه) محمد اسمعيل يون، يون کلتوري يون ۱۳۸۷ل کال، ۲۱۱ مخ.

د روښان جنگونه

سرريزه:

پير روښان په پښتنو کې د لسمې هجري قمري پېړۍ يوه وتلې، مذهبي، سياسي او فرهنگي څېره ده، د روښان بشپړه پېژندنه او دهغه د ژوند او فکر د هراړخ څېړنه او شننه خورا زياتو پلټنو، څېړنو، ليکنو او د گڼو اثارو ليکلو ته اړتيا لري. مور په خپله دې ليکنه کې غواړو يوازې د روښان جنگونو ته اشاره وکړو. دا جنگونه چې يوه زياته برخه يې تحميلي ده، کېدې شي ټول په يوه ليکنه کې ځای نه شي، خو کونښن کوو چې په لنډيز سره هغو ته اشاره وکړو. مخکې تر دې چې دې باب ته داخل شو، ښه به وي چې د روښان ژوند او اثارو ته هم لږ تم شو. ځکه کله چې مور د روښان ژوند او اثار، چې په واقعيت کې ددې جگړې لپاره فکري اساس گڼل کېږي، له نظره تېر نه کړو، د روښان د جگړې ماهيت او ژورتياوو ته نه شو داخلېدلای.

الف- د روښان ژوند:

پير روښان پر (۹۲۸ هـ.ق، ۱۵۲۱ م) کال د پنجاب په جالند کې زېږېدلی دی (البته د زېږېدو د کال په باب د روښانپوهانو ترمنځ د نظر اختلاف شته). پلار يې (عبداللہ) نومېده او د مور نوم يې بي بي ايمنه (امنه) و، پلار يې د (شيخ محمد) زوی و او مور يې د (حاجي ابوبکر) لور وه.

د عبدالله او بي بي امينې نيکونه سره ورونه وو، کله چې روښان وزېږېد، نو پلار يې پرې د خپل نيکه (بايزيد) نوم کېښود.

بايزيد (اوه کلن) و، چې د مور له لمنې جلا کړای شو، بايزيد خپلې لومړنۍ زده کړې له (ملا پاينده) څخه وکړې او قران يې هم له همدغه ملا څخه زده او ختم کړ. دی له همغه کوچنيو به ډېر ذهين انسان و، له مشرانو به يې پوښتنې کولې، مخلوقات به يې نه ليدل، خود مخلوقاتو د خالق په باب به يې ډېرې پوښتنې کولې، د الله وېره يې په زړه کې وه او له گناهونو به يې ځان ژغوره. بايزيد له علم سره ډېر شوق درلود، خو کورنيو ستونزو او خنډونو پرې نښود چې په پرله پسې ډول زده کړې پسې ووځي، له ناچاری يې سوداگري ته مخه کړه.

بايزيد چې د (شپاړسو کلونو) شو، د پلار په کور کې يې غلا وشوه، مېړنۍ مور يې ددې غلا تور پر بايزيد پورې کړ، وروسته بايزيد ته له خپلې ميرې مور څخه د مرگ وېره پيدا شوه، نو ځکه يې له خپل پلاره ځان جلا کړ.

بايزيد چې کله له خپل پلاره جلا شو، نو ډېر وپنځېد، په سوداگري کې يې ترقي وکړه او کاروبار يې ډېر پراخ شو، تره يې (شيخ حسن) چې د عبدالله ورور و، خپله لور (بي بي شمسو) بايزيد ته په نکاح کړه.

بايزيد که څه هم په تنکۍ ځوانۍ کې د مسلسلو زده کړو له نعمته بې برخې شو، خو خپلې شخصي مطالعې ته يې دوام ورکاوه، د ځوانۍ په

پیل کې یې ځینې فقهي کتابونه لکه (عمدت الاسلام، منیر) او نور لوستي وو، خو د معاملاتو او قضاوت چارو ته یې ډېر ځکه زړه نه ښه کاوه چې مبادا چاته ناسمه فتوه ورکړي.

وروسته یې بیا پر یو مقوله سترگې ولگېدې: ((لادین لمن لاشیخ له)) (څوک چې پیر نه لري، هغه دین نه لري) دی حیران شو، ده وویل، ما خو ځان د شریعت پیرو بللو، خو له دې مقولې څخه ښکاري چې څوک پیر نه لري، نو هغه بې دینه وي. بیا یې له یوه بل عالم څخه تپوس وکړ: هغه ورته وویل: پیر هغه دی چې مرید ته مجاهدې او ریاضتونه وروښيي، د خدای (ج) لوري ته یې لارښوونه وکړي. تر هغه وروسته بایزید د یو پیر په لټه کې شو، غوښتل یې د (خواجه اسمعیل) مرید شي، خو پلار یې مخالفت وکړ. بیا یې قران کې دا ایت شریف وموند چې (اولیک الذین هدی الله فبهدهم اقتده) (د هغه چا پیروي وکړه چاته چې خدای سمه لار ورنښودلې ده) بیا بایزید د یو پیر په لټه کې شو، بیا یې خضر علیه السلام په خوب ولید او له هغه څخه یې دعا وغوښته، د بایزید په زړه کې چې د خدای (ج) د مینې کوم اورونه بل وو، د خدای په لاره کې یې خپلو هڅو ته دوام ورکړ، (۲۱) کاله یې ریاضت وگاله او تر دغه ریاضت وروسته د پیری درجې اود خلکو د روحاني لارښوونې مرتبې ته ورسېد. ((استاد علامه عبدالحی حبیبي له (۹۵۵-۹۷۵ هـ ق) پورې کلونه هغه مهال گڼي چې پیر روښان په کې د کامل پیر درجې ته رسېدلی دی.))^(۱) (بایزید یوه شپه خوب ولید چې یونیک سپری خلکو ته وایي: بایزید د هغه په خپل نوم سره

مه بولئ؛ په ډېر ادب سره يې ميا بولئ، بله شپه يې بيا خوب وليد چې په يوه ځای کې خلک سره ناست دي، زه هم ورغلم ټولو خلکو زما درناوی وکړ او ويې ويل چې پير راغی، خو پير بايزيد په دې خبرو عمل نه کاوه، تر څو چې د الله تعالی (ج) څخه ورته اواز ونه شي، هغه و چې څو ورځې وروسته يې دوو تنو مریدانو اواز واورېد چې ای ملگرو! تردې وروسته بايزيد د هغه په خپل نوم سره مه بولئ، مياروښان او يا پيروښان يې بولئ! د پير بايزيد دغو مریدانو چې دا اواز يې اورېدلی و، پير بايزيد ته راغلل او هغه يې له دغې پېښې څخه خبر کړ او نور ملگري هم له دې الهام څخه اگاه شول او تردې وروسته ټولو ملگرو او يارانو پير بايزيد ميا روښان او پيروښان وبللو.))^(۲)

د پيری، ښه سرپيتوب او خلکو ته د لارښوونې او ازې يې تر ملکونو خورې شوې، له هرې خوا څخه به خلک ورته راتلل او دده لاسنيوی به يې کاوه.

((بايزيد روښان يوه روحاني او تصوفي لاره درلوده، چې زموږ په فرهنگي څېړنو کې د روښاني تصوفي لارې په نامه هم يادېږي، دده تصوفي لاره د اسلامي عرفان د وحدت الشهود د عرفاني لارې په پيروي جوړه شوې چې کله کله د وحدت الوجود خواته هم تمايل ښيي.))^(۳)

بايزيد لکه د اسلامي فرهنگ پخواني عارفان د خپلې عرفاني لارې لپاره (اته) مقامونه ټاکلي وو: شريعت، طريقت، حقيقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت او سکونت. او خپلو پلويانو ته يې، (اوه صفتونه) ټاکلي

و.و.دا (اته) مقامونه او (اوه) صفتونه د بايزيد د صوفيانه لارې د شمزۍ حيثيت لري.

کله چې بايزيد د پيرۍ مقام ته ورسېد، نود خپلې تصوفي لارې د تبليغ او ترويج لپاره يې خپل مبلغان او استازي بېلابېلو ځايونو او ټولنو ته ولېږل. د وخت په تېرېدو سره ډېرې بڼې او ډېر نرينه د بايزيد مريدان شول.

دې حالت د واکمنو مغلو په بېلابېلو کړيو کې د روښان په باب بېلابېل حساسيتونه راوپارول، خبره له روښان سره فزيکي جگړې ته ووتله. روښان تر اوږدو مبارزو، ستړياوو، کړاوونو او هڅو وروسته د (۹۸۵) هـ ق کال په بهير کې وفات شو.

ب- د روښان اثار:

بايزيد روښان د مذهبي او سياسي مبارزې تر څنګ د قوي قلم خاوند و، د خپلو خلکو د پوهولو، د خپلې عرفاني لارې د تبليغ او عامو خلکو ته د ديني او شرعي احکامو د ښوولو په منظور ده په پښتو، پارسي، عربي او هندي ژبو اثار وليکل، دی په پارسي او پښتو ژبو منظوم او منثور اثار لري، چې له دغو اثارو څخه يې ځينې مورخه پاتې دي:

۱- صراط التوحيد:

((بايزيد دا کتاب په پارسي او عربي ژبو ليکلی، يانې نيمایي مسایل يې په پارسي او نيمایي يې په عربي ژبه بيان کړي دي، بايزيد روښان دا کتاب پر (۹۷۸ هـ ق) کال) تالیف کړی دی، په دې کتاب کې بايزيد د خپل کوچنيوالي احوال، بيا د خپل دعوت خبرې راوړي او ورپسې باچاهانو ته درې نصيحتې لیکي، بيا د توبې اصول او د کامل پير صفات بيانوي او د کتاب په يوه باب کې د خپلې تصوفي لارې مقامونه تشریح کوي، دا کتاب پر ۱۹۵۲ع کال په پېښور کې چاپ شوی دی.

۲- مقصود المومنين:

دا کتاب بايزيد روښان د خپل مشر زوی (شيخ عمر) په غوښتنه په عربي ژبه ليکلی دی، ټول (۲۱) فصله دی، مقصود المومنين هم د روښان پير د روحاني او تصوفي اصولو بيان ته وقف شوی دی او په وروستيو بابونو کې يې د روښاني عرفان د مقاماتو تشریح او بيان راغلی دی. مقصود المومنين د (دوکتور مير ولي خان) له يوې څېړنيزې سريزې سره پر (۱۹۷۵م) کال په اسلام اباد کې چاپ شوی دی.

۳- فخر الطالبين:

د دغه کتاب نوم په (حالنامه) کې راغلی دی، خو تر اوسه نه دی پيدا شوی، حالنامه وايي چې بايزيد دغه کتاب د بدخشان ميرزا سليمان ته استولی و.

۴- حالنامه:

په دې کتاب کې بايزيد خپل احوال ليکلي وو، د بايزيد روښان حالنامه دده يوه مريد (علي محمد مخلص شينواري) بشپړه کړې او له سره يې ليکلې ده، دده د کورنۍ، اولاد، لمسيانو او مريدانو احوال يې هم پکې راوړي دي. د حالنامې ځينې برخې د روښان د عقايدو او افکارو بيانونه هم لري.

۵- د رسم الخط رساله:

دا رساله د خيرالبيان په پيل کې راغلې ده. په دې رساله کې بايزيد د پښتو خاصو او ازونو، لکه: (پښ، پ، خ، څ، ډ، ږ) او نورو لپاره ځينې ځانگړي اشکال وضع کړي، چې دده دا وضع کړی ليکدود په پښتو څېړنو کې د (روښاني ليکدود) په نامه يادېږي، دلته بايد دا خبره واضح کړو، چې پښتو ليکدود (رسم الخط) د سلطان محمود غزنوي په زمانه کې جوړ شوی، خو بايزيد روښان په پښتو ليکدود کې اصلاحات راوستي دي.

۶- خيرالبيان:

د بايزيد روښان ډېر مهم اثر خيرالبيان دی، چې په څلورو ژبو: (عربي، فارسي، هندي او پښتو) يې تاليف کړی دی. دا کتاب (څلوېښت بيانونه) لري، په خيرالبيان کې عقايد، شرعي احکام، عرفاني او اخلاقي مباحث

راغلي دي، د حلالو او حرامو بيانونه، نور فقهي حکمونه او د عباداتو برخې په دې کتاب کې په تفصيل سره څېړل شوي دي.

د خيرالبيان د پښتو برخې د شکلي جوړښت په باب له پخوا څخه دا خبره معموله وه، چې بايزيد خيرالبيان په مسجع نثر کښلی دی، خو (استاد رشاد) د خپلو عروضي څېړنو (خيرالبيان نظم دی که نثر؟) په نتیجه کې ويلي دي، چې که ټول نه وي، نو د دې کتاب يوه برخه خو هرو مرو نظم ده.

د خيرالبيان يوه ټوټه داده:

((مرگ به ورشي و سړي و ته نگهان، نشته د سړي په دنيا کې تل د تله مقام او چار دې کا د ښېگړې په واره اندامو هله کښېوځي زما په راحت کې ادميان))

د خيرالبيان يوه نامکمله نسخه په المان کې او يوه بشپړه نسخه يې د (حيدرآباد د کن) د (سالار جنگ) په ميوزيم کې خوندي ده. د هند په نسخه کې ټول مضامين په څلورو ژبو راغلي او د المان په نسخه کې له لومړيو څو مخونو پرته د خيرالبيان په نور متن کې د څلورو ژبو خيال نه دی ساتل شوی.

د المان د نسخې له مخې پر (۱۹۶۷م) کال په پېښور کې او پر (۱۳۵۳ل) کال په کابل کې خيرالبيان چاپ شوی دی. د خيرالبيان يو متن ښاغلي قلندر مومند هم په پېښور کې چاپ کړی دی.

۷- تذکره:

د بايزيد روښان دا رساله پر (۱۳۵۵ل) کال (د روښاني رساله) په نامه او پر (۱۳۶۴ل) کال (د علم رساله) په نامه چاپ شوي ده. د رسالې نوم (تذکره) ده، لکه خپله بايزيد چې ويلي دي:

((دا تذکره د علم رساله نومينه))

په حالنامه کې هم دا رساله د (تذکره) په نامه ياده شوې ده، په دې رساله کې ديني احکام او ځينې فقهي او عرفاني مسايل په نظم بيان شوي دي، د بايزيد روښان دا رساله د اوږدو قصيده ډوله نظمونو په قالب کې اوډل شوې ده، پيل يې په دې بيت شوی دی:

ميا روښان ويلي دينه دا سړي دې يې نغورينه

او په پای کې يې دا لاندې بيتونه راغلي دي:

دا تصنيف د ميا روښان دی سړی دې يې نغورينه
خداى دپاره دې يې ساز کا چې غلطي پکې مومينه

۸- فرحت المجتبي:

دا د بايزيد روښان يوه بله منظومه پښتو رساله ده، چې د پښتو د اولسي شعر په اهنگونو کې يې نظم کړې ده.

ددې منظومې رسالې پيل داسې شوی دی:

میا روښان ویلي دي په عنایت د الهي
زه به در بیان کړم یو څو رباعي

ددې رسالې په پای کې یې ویلي دي:

میا روښان ویلي دا رساله مې فرحت المجتبی

دا رساله تر اوسه نه ده چاپ شوې، مضامین یې د عرفاني مسایلو بیان ته وقف شوي دي. د بایزید روښان د اشارو له کتنې څرگندېږي، چې ده په عربي، هندي، پارسي او پښتو ژبو د لیکلو توان درلود او خپل عرفاني افکار او په دیني او شرعي تبلیغ پورې مربوط مسایل یې په دغو څلورو ژبو بیان کړي دي.

ده په پارسي نثر او نظم او په پښتو د مسجع نثر توتې او منظوم اشار لیکلي دي.) (۴)

د روښان جنگونه:

د روښان تر دې لنډې پېژندنې وروسته اوس راځو د روښان جنگونو ته. د روښان جنگونه مور په لومړي پړاو کې پر دوو برخو وېشلای شو: لومړی د روښان فکري جنگونه چې زیاتره دده پر فکري اشارو او بحثونو راڅرخي او دویم د روښان فزیکي یا انګېزه یي جنگونه دي، په دویمه کته گورئ چې بیا د روښان جنگونه پر دوو برخو وېشلای شو، لومړی د روښان تر

پیری، د مخه ناسیاسی جنگونه او تر پیری، وروسته بیا سیاسی، مذهبی او نور جنگونه، خو اوس راځو لومړی د روښان فکري جنگونو ته.

الف: د روښان فکري جنگونه:

له هغې ورځې چې روښان قلم ته گوتې وروپې او پر څه لیکلو یې پیل وکړ، نو د خدای (ج) لاره یې خلکو ته وښودله، شهرت یې عام شو، پر خلکو گران شو او مریدان یې له شماره تېر شول، نو مخالفتونه هم ورسره تر حده تېر شول.

کله چې د روښان د اثارو او اوزه خپره شوه، تاثیر یې پر ولس عام شو، منښت او گرانښت یې هر ځای ته ورسېد، نو مخالفتونه هم ورسره په همغه کچه زیات شول، که چېرې پیر روښان، (خیرالبيان) نه وای لیکلی، نو کېدی شي هېڅکله د هغه پر وړاندې (مخزن الاسلام) نه وای لیکل شوی.

د روښان پر ضد فکري حملې لومړی د همغو کسانو له خوا پیل شوې چې د مغلو له درباره خړوبېدل، (سید علي ترمذي) او (اخوند دروېزه ننګرهاری) په دې ډله کې تر ټولو زیات مطرح شخصیتونه وو.

له روښانیانو سره د (سید علي ترمذي)، (اخوند دروېزه)، (اخوند پنجو) او ځینو نورو د مخالفت د علتونو په باب دوه ډوله نظریې شته، لومړی نظریه داده چې له روښانیانو سره د نوموړو اخوندانو مخالفت یوازې مذهبي جنبه لري، باید هېڅ ډول سیاسي رنګ ور نه کړ شي، دویمه نظریه

وايي چې روښاني نهضت يو سياسي جنبش و او د دغه نهضت مخالفان په يوه يا بله بڼه د کورگاني امپراتورۍ پلويان او استازي وو. دلته غواړو د روښانيانو د مخالفو مذهبي ليکوالو له جملې څخه د ځينو مهمو هغو يادونه وکړو:

۱- سيد علي ترمذي او له روښان سره د هغه مخالفتونه:

((سيد علي ترمذي يا پيربابا پر (۹۰۸ هـ ق) کال زېږېدلی او پر (۹۹۱ هـ ق) کال وفات شوی دی. سيد علي ترمذي په اصل کې د (ترکستان) و، پلار يې د (همايون پاچا) په پوځ کې صاحب منصب و، کوم وخت چې (شېرشاه سوري) همايون ته ماتې ورکړه او همايون در په درگړخېده، نو د سيد علي پلار هم ورسره ملگری و. ده له اشرفو ډکه همياني خپل زوی (سيد علي شاه) ته ورکړه او په خپله له همايون سره ولاړ، د شېرشاه سپاهيانو دغه همياني له سيد علي څخه واخيسته، بيا کوم وخت چې د همايون زوی (اکبر) پاچاهۍ ته ورسېد، سيد علي له پير روښان سره (مقابله شروع کړه.)) د اخوند دروېزه په (تذكرة الابرار والاشرار) کې په وضاحت سره ليکل شوي دي، څرنگه چې پيربابا د شېرشاه له لښکر سره په پښتو خبرې ونه کړې، نو هغوی فکر وکړ چې دی به د گورگانيانو استازی وي او د څه هدف لپاره به د پښتنو سيمې ته راغلی وي، نو ځکه يې له ده څخه هاغه دوه همياني چې پلار يې ورکړې وې او يوه يې د سرو او بله يې د سپينو زرو وه، واخيستې سيد علي ترمذي دا هم وايي چې د شېرشاه سپاهيانو غوښتل چې هغه د همايون پلويانو په نامه ووژني، خو

د خدای پاک په فضل له مرگه وژغورل شو. دی د پیر روښان په باب وایي:
((قوي بلا برین مردم افانغن نازل شده معلوم نیست که نابود گردد چی در
این حدود پادشاه اسلام نیست زیرا که توضیح دین از علما است و
تقویت دین از امرا است.)) دې کې هېڅ شک نه شته چې د روښان
تحریک که په هر فکري لوبني کې و، د روښانیانو بریالیتوب د مغلو د
واک د ړنگېدو په مانا و. سید علي ترمذي چې پلاري يې هم د مغولو په
دربار کې لوبېدلې و، یانې پلاري يې د اکبر پاچا له پلار (همایون) سره
ملگرتیا لرله، او زوی يې د همایون له زوی (اکبر) پاچا سره ملگری و. نو د
همدغه رانه واقعیت له مخې سپری ویلای شي چې له روښان سره د
سید علي ترمذي فکري جگړه که څه هم د مذهب په جامه کې وه، خو
اساسي علت او انگېزه يې سیاسي سرچینه وه. سید علي ترمذي د خپلو
اهدافو لپاره یو بل شاگرد وروژه چې اخوند دروېزه نومېده، اوس راځو
همدغه اخوند دروېزه ته!

۲- اخوند دروېزه او له روښان سره فکري جگړه:

((اخوند دروېزه د گدای زوی، د سعدي لمسی، د درغان کړوسی، د احمد
کوسی، د متي کودی او د جیون پردی دی. جیون په لغمان کې اوسېده او
درغان له له لغمان څخه د ننگرهار پاپین ته راغی او دده زوی سعدي د
سوات او بونیر سیمو ته ولاړ. د اخوند دروېزه پلار گدای د بونیر په سیمو
کې استوگنه درلوده او په همدغه ځای کې د (۹۴۰ هـ ق) شاوخوا اخوند
دروېزه دنیا ته سترگې پرانیستي.

اځوند دروېزه له (ملا منزر، ملا مصر احمد او ملا زنگي) څخه زده کړې وکړې او د خپلې علمي سويې د لوړولو لپاره هندوستان ته لاړ او هلته يې درس ووايه، کله چې له هندوستانه بېرته راوگرځېد، نو د (سيد علي ترمذي) (۹۰۸-۹۹۱ هـ ق) چې په پيربایا مشهور دی، مريد شو، دده له خوا د خلافت اجازه ورکړل شوه او دده خليفه شو. (۵)

دروېزه پر (۱۰۲۸ هـ ق) کال وفات او د پېښور په هزارخاني هديره کې خاورو ته وسپارل شو. د اځوند دروېزه تر ټولو مشهور اثر (مخزن الاسلام) دی، چې له روښانيانو سره د مخالفت تر اغېز لاندې يې د هغوی د مقابلې لپاره ليکلی دی. دروېزه د مخزن تر څنگ (ارشاد الطالبين، ارشاد المریدين او تذکرة الابرار و الاشرار) اثار هم ليکلي چې دا درې واړه په پارسي ژبه دي، خو تر ټولو مشهور اثر يې همدا مخزن الاسلام دی چې دده د بېلابېلو ليکلو او ترجمه کړو رسالو مجموعه ده. (د قصيده امالي، قصيده برده، د بيان عقايد نسفيه، خلاصه کيدانی او د لسو فرقو د عقايد بيان) رسالو ژباړې په مخزن کې شاملې دي. (د تجويد رساله) او د دروېزه (الفنامه) هم په دې مخزن کې خوندي دي.

څېړونکو له روښان سره د دروېزه د مخالفتونو او فکري جگړو په باب ډېر څه ويلي دي، اکثره په دې نظر دي چې د دروېزه له خوا دا فکري جگړې او د مخزن ليکل اساساً سياسي انگېزه لري او د مغلو له درباره الهام اخلي، سره له دې چې ځينې ليکوال او څېړونکي فکر کوي چې هغه وخت په پښتنو کې بېلابېلې مذهبي فرقې وې، نو له روښان سره مخالفت هم د

همدې مذهبي او فرقه يي انگيزو پر اساس و، خو ځينې نور بيا دا نظريه ردوي او وايي: ((دا څرگنده خبره ده چې د بايزيد روښان په زمانه کې ډېرې زياتې مذهبي فرقې موجودې وې او ان خپله اکبر بادشاه هم د (دين الهي) په نامه يو نوی دين را ايستلی و، نو چېرته و اخوند دروېزه چې د اکبر خان په مقابل کې د مذهبي جهاد جنده پورته کړي؟ برعکس ده د اکبر پر مخالف او سياسي رقيب باندې د کفر فتوا ولگوله. اخوند دروېزه پر دې ښه پوهېده چې روښان د هندوستان د پاچاهۍ خيال په سر کې لري، لکه چې وايي: ((دی هاله له ځانه خوښ شو چې مهدي شوم د مهدي چارې به کړمه لښکرې به کړم بنيادې هندوستان به ونيسمه. اوازې يې کړلې گډې: هر چې آس لري راځي آس به ما پورې باسي. د اکبر بادشاه ټنگې واړه زما دي.))^(۶)

اخواند دروېزه د پښتنو اتن ته گمراهي وايي، خود گورگانيانو د دربارونو پر تنخواوو و سترگې پټوي. همدارنگه دی د روښان پيروانو ته له دې امله بد وايي چې هغوی سندرې ويلې، خود اکبر دربار چې له سندرغاړو ډک و هغو ته څه نه وايي.

د پښتو يو وتلی ليکوال عبدالاکبر خان اکبر وايي: ((تر څو پورې چې بايزيد د کورگانيانو د امپراتورۍ په مخالفت بيرغ نه و پورته کړی اخوند دروېزه دده په هکله داسې ليکلي وو چې هغه پابند د شريعت و، طاعت او عبادت کې به مشغول و، ډېر هوښيار، ځيرک او دانا سپری و او په حکمت

هم پوهېده، خو وروسته اخوند دروېزه پر هغه فتوا ولگوله چې بايزيد ملحد دی، پير تاريخک دی او خلک بې لارې کوي)).

که څه هم اخوند دروېزه پخپله دا خبره تصريح کړې ده چې له بايزيد سره دده مخالفت فقط پر ديني اصولو بنا دی او د اهل سنت او جماعت له عقايدو څخه مدافعه کوي، خو احتمال لري چې دروېزه به ځينې کتري او کنايې اورېدلې وي او يا به په خپله دې ټکي ته ملتفت شوی وي چې د روښانيانو پر ضد دده د تبليغاتو انگېزه په بل ډول هم توجیه کېدی شي. دروېزه د خپل ځان د تېريه کولو لپاره کونښن کړی دی او خپله غايه او انگېزه يې د روښانيانو په مخالفت کې داسې بيان کړې ده: ((دروېزه چې څه بيان کا واره دين د پاک نبي بيانونه، پښتانه په بله ژبه نه پوهېږي، ځکه دی يې په پښتو وروښيښه واره دين د پاک نبي بيانومه وپوهېږئ مومنانو، ددې پاک نبي له دينه په دا خپله ژبه پوه شئ افغانانو بل غرض مې په کې نه شته مگر دا چې شفقت کړم پر عاميانو هر چې دا باوري يې نه وي څه تهمت راباندې وايي هغه کس دې ودرېږي له بې دينوله بې ايمانو.))^(۷)

اخوند دروېزه د روښان په باب خپله فکري جگړه جاري ساتي او وايي: ((پير تاريخک قايم الليل و صايم الدهر دی. ليکن دننه په زړه کې کافر دی.)) حمزه بابا په دې باب وايي: ((اوس نو دا فيصله خو به انصاف پسند لوستونکي کوي چې کوم انسان ټول عمر روژه او ټوله شپه په لمانځه ولاړ وي، هغه کافر کېدی څنگه شي او له زړه بې څوک خبر وو؟))

ځينې څېړونکي په دې نظر دي چې له روښانيانو سره د اخوند دروېزه د دښمنۍ انگېزه فرقه يې ده، خو علت يې سياسي دى.

په مجموعي ډول د روښانيانو د غورځنگ په باب پوهان وايي چې: ((د روښانيانو نهضت د شکل په لحاظ عرفاني او دمحتوى له مخې نشنل عوامي حرکت و، هغه مورخان چې شکلياتو او ظواهيرو ته ارزښت ورکوي، طبعاً روښاني نهضت په سطحي بڼه مطالعه کوي. يو شمېر مورخان د ظاهري پېښو پر ليکنه بسنه نه کوي، بلکې غواړي چې د ټولنيز انکشاف د عمومي قوانينو په رڼا کې د پېښو اصلي عوامل په گوته کړي.))^(۸)

په ټوليز ډول گڼ پوهان همدا خبره راتولوي چې که د اخوند دروېزه او روښان ترمنځ د اختلاف انگېزه ظاهراً هر څومره مذهبي او فرقه يي بڼه ولري، خو د دې ټولو انگېزو تر شا سياسي علت او قوت پروت دى.

(د يوسف زي پتهان) کتاب کې چې په اردو ژبه ليکل شوى دى، روښاني نهضت ته د ازادى، غوښتنې تحريک ويل شوى دى. د کتاب مولف (الله بخش يوسفى) د محمد عبدالشکور په حواله وايي چې بايزيد انصاري يو صحيح مبلغ، رهنما، سياست دان او اديب و، خو حضرت اخوند دروېزه د مذهبي تعصب، ذاتي عناد او سياسي اختلافاتو په وجه ده ته ملحد او زنديق وويل، مولف د اخوند دروېزه په باب ليکي چې د هغه اصلي نوم هم چاته نه دى معلوم، خو دى په خپله شجره کې وايي چې د مور له خوا

تاتاری مغل او د پلار له طرفه یونانی یم. دی لیکي چې اخون دروېزه پښتو ژبې ته د پیرروښان د مخالفت په برکت ډېر خدمت کړی دی.

استاد پوهاند حبیبی د خپلې څېړنې د نتیجې په توګه وایي: ((روښانیانو پر پښتو باندې د ګورګاني دولت د استبداد په مقابل کې قیام وکړ او د ازادۍ غوښتنې بیرغ یې پورته کړ، خو باېري دولت د دغه نهضت د مخنیوي لپاره کوښښ وکړ چې پښتانه په خپل مینځ کې سره و ښکېږي، نو سید علي ترمذي او اخوند دروېزه چې له قدیمه یې له ګورګانیانو سره خپلوي درلودله، ددې کار لپاره وګومارل شول.))

۳- له روښان او روښانیانو سره د اخوند پنځو فکري جنگونه:

د اخوند دروېزه په معاصرینو او مریدانو کې یو بل ډېر مشهور سړی (اخواند پنځو) دی. دده اصلي نوم (عبدالوهاب) و، خو په خلکو کې د (اخواند پنځو) په نامه مشهور و. ځینې وایي چې (سرمست روښاني) د ملنډو په ډول پرده باندې د (پنځو) نوم ایښی و.

سرمست روښاني به ویل چې عبدالوهاب د توحید او عرفان له مسایلو څخه نه دی خبر او تر پنځ بنازیات پر بل څه نه پوهېږي، نو ځکه یې هغه (اخواند پنځو) باله، خو اخون پنځو چې دا خبرې واورېدې، ویې ویل: ((ازین چه بهتر خواهد بود که لقب من معلم پنځ بناي اسلام باشد و دعا کرد که حق تعالی این لقب برای من تا قیامت قایم بدارد.)) اخوند دروېزه په خپل اثر (تذکره الابرار و الاشرار) کې هغه ستایلی او د هغه په باب

وايي ((ملا عبدالوهاب (مانکراوی) دانشمند مدقق و فقیه محقق
است.))

((اخوند پنجو له گورگاني پاچاهانو سره کلکه رابطه درلوده، (عبدالحليم
اثر) ليکي چې اخوند پنجو له گورگاني واکمنانو سره ددې لپاره دوستانه
تعلقات ساتل چې د هغوی په مرسته روښانيان او نور د باطلو عقیدو
خاوندان (دده په نظر) ورک او نابود کړي. اخوند پنجو به د گورگانيانو
مخالفان باغيان بلل او هغوی به يې تشويقول چې د اسلام پاچاهانو ته
غاړه کېږدي. د سيد علي ترمذي، اخوند دروېزه او اخون پنجو له ويناوو
خخه دا ټکي څرگندېږي چې دوی د پښتنو ازادو سيمو ته د ياغيانو په
سترگه کتل او په دې يې ډېره خواشيني ښودله چې د غرو خلک د
امپراتورانو او حاکمانو تر نفوذ لاندې نه دي.))

دروېزه په مخزن الاسلام کې د پيروښان په باب وايي چې هغه هرې
خواته پيغامونه ولېږل، نوزه او پير دستگير سيد علي ترمذي په بايزيد
پسې ورغلو. ((پس اين فقير هم همرا برفتم و او را چنان در دعوی خجل و
شرمسار ساختم که سخن و دم زدن در حضور نتوانست تا لقب او را پير
تاريک کرديم و هکذا به کرامت و مرات گاهی با حضرت پير و گاهی به
تنهایی می شدم و اين ملحد را خوار و خجل میساختم اما از اين جا که
دين و ملت بی حکومت حکام اسلام تقويت نمی يابد فايده نکرد زيرا که
بادشاهی اسلام نبوده تا سر او را ببرند.))

لکه څنگه چې دمخه مو وویل اخوند پنجو د اخوند دروېزه پلوی او دوست دی او دروېزه هم د سید علي ترمذي مرید او خلیفه دی. سربیره پر دې اخوند پنجو د بابر او همایون له خوا پالل شوی او سید علي د گورگانیانو خوری دی، دوی ټول د پښتنو آزادي خوښوونې او استقلال غوښتنې ته بغاوت او فساد وایي او د روښانیانو پر ضد سخت پروپاگند کوي، اخون پنجو جلال الدین اکبر ته چې د (دین الهی) خپرونکی دی او ماینه یې بت پرسته ده، دعا کوي چې پر یوسفزیو مسلمانانو، عبدالله خان ازبک او روښانیانو باندې بری ومومي، دا هم څرگنده ده چې جلال الدین اکبر د ټولو مذهبي فرقو په نسبت له چشتیانو سره زیاته علاقه لري او سید علي، دروېزه او پنجو درې واړه د همدې طریقې پلویان وو.

لنډه دا چې د پنجو، دروېزه او سید علي چې هر څه له لاسه او فکره پوره وو، هغه یې د روښان او روښانیانو پر وړاندې تر سره کړل، تر پنجو وروسته د دروېزه نورو مریدانو هم د روښان او روښانیانو پر ضد ډېرې فکري جگړې او هڅې کړي، خو دلته د هغو ټولو له یادولو څخه تېرېږو.

۴- له روښان سره د ځینو نورو ملایانو مناظره:

روښان سره نه یوازې سید علي ترمذي، اخوند دروېزه او د هغو مریدان مخالف وو او وخت پر وخت یې د یو بل نظریات رد کړي، بلکې نور ملایان، اخوندان، ملک، شیخان، دروېشان او نور خلک چې د ترمذي او دروېزه په فرقه یې گروپونو پورې تړلي نه وو، هغوی هم د پیر روښان له نظریاتو سره مخالف وو، د پیر روښان نظریات دا مهال تر نورو نوي وو،

طبیعی خبره ده چې هرې نوي پدیدې سره په طبیعی ډول حساسیت نبودل کېږي، ددې ډول اشخاصو له جملې څخه چې د روښان له نظریاتو سره مخالف وو، (ملک لودي، مولانا ذکریا) او دهغه زوی (احمد) شامل وو، دوی له بایزید سره مناظرې ته کېناستل، مولانا ذکریا ورته وویل چې ای بایزید له خدای (ج) نه ولې نه وېرېږې، هغه څه وایي چې د ویلو نه دي او هغه څه کوي چې د کولو نه دي؟ یو دا چې ځان ته پیر وایي، دویم وایي چې ماته الهام کېږي، درېیم دا چې خلک منافق بولې او هغه چې د کولو نه دي هغه دادي چې یو خوپه درواغو پیري کوي، دوهم د پلار او ورور په خبرو عمل نه کوي، درېیم دا چې کبرجن شوی یې، د مسلمانانو دین کې دې درز اچولی دی او ډېرې نورې پوښتنې یې وکړې. بایزید هرې پوښتنې ته په خورا تفصیل او دقت او د ایتونو او حدیثونو په رڼا کې ځوابونه ورکړل، له هغې جملې څخه یې د خپل پلار او ورور د خبرو د نه منلو په باب وویل: ای مولانا ذکریا! زه چې د پلار او ورور خبره نه منم، هغه په دې خاطر ده چې له دین څخه مې دنیا ته مخ اړوي او هر څوک چې بل څوک د حق له لارې څخه دنیا ته اړوي نو داسې خلک خدای پاک جاهلان بللي دي، لکه کله چې نبي علیه السلام د نبوت اعلان وکړ، نو ابو طالب، ابو جهل، ابو لهب او نورو ورته وویل چې دغه لار پرېږده هغې لارې ته اوږه ورکړه چې زموږ او نورو خلکو د دود او دستور لار ده. همداسې نورې پوښتنې یې ورته ځواب کړې. بیا پیر روښان له ملا ذکریا څخه پوښتنه وکړه: ای ذکریا زه درڅخه د (الف) او (ب) د تورو د معنی او حقیقت تپوس کوم، که ځواب دې راکړ نو منم چې ته د توحید پر علم

پوهېرې، ذکرېا ورته وويل: ښه ده تپوس وکړه. پيررونښان ورته وويل چې ټول څو توري دي؟ ذکرېا ځواب ورکړ چې نه ويشت دي، پيررونښان ور څخه بيا پوښتنه وکړه چې ووايه کوم توري په خداى تعالى پورې تعلق لري، کوم يې په پيغمبرانو پورې او کوم کوم يې په جنت او دوزخ پورې؟ ملا ذکرېا ځواب ورنکړاى شو، پيررونښان ورته وويل چې د نه ويشت تورو ځواب نه درځي نو د توحيد پر علم به څنگه پوى شي؟! (۹)

ب- د روښان انگېزه يي او فزيکي جنگونه:

مخکې تردې چې روښان سياسي، فکري او مذهبي بلوغ ته ورسېږي په کورنۍ کچه له يو لړ داسې ستونزو او مشکلاتو سره مخ شو چې که فزيکي جگړه ورته ونه وايو، نو داسې ذهني جگړه خو ورته ويلاى شو چې روښان يې تر فزيکي هغې هم زيات ځورولى او کړولى دى، دې ډول تاوتريخوالى که څه هم سياسي انگېزه او علتونه نه درلودل، خو روښان ته يې ډېر زيات علمي او اقتصادي زيانونه اړولي دي، دلته غواړو دې ډول ټکرونو ته هم نغوته وکړو.

۱- له زده کړو بې برخې کېدل:

کله چې بايزيد قران کريم ختم کړ، نو غوښتل يې چې خپلې زده کړې پسې وغځوي، علم سره يې ډېره علاقه وه، خو د ميرې مور (فاطمې) د پټ او ښکاره مخالفت او همدارنگه د پلار د سستيا او څه نا څه مخالفت له امله يې د نورو زده کړو مخه ونیول شوه، روښان دې کار خواشینی کړ، خو

هېڅ چاره يې نه درلوده، ان تردې چې روښان له (ملا پاينده) څخه قران ختم کړ، د هغه وخت رواج و چې ملا ته به يې اس، غوا او يا پسه په ډالۍ کې ورکول، خود روښان پلار (عبداللہ)، د روښان لپاره دا ډالۍ ورنه کړه او روښان د خپلو همصنفيانو له خوا له پېغور سره مخ شو، دې کار پر روښان سخت بد اغېز وکړ، دا عمل ددې سبب شو چې روښان نور درسونه پرېږدي او تجارت ته مخه کړي، ان تردې چې له خپله پلاره يې د (قدوري) او (لباب الاخبار) کتابونه لوستل، هغه يې هم پرېښودل او تجارت ته يې مخه کړه.

۲- له ميرې سره خوا بدي او ټکر: روښان لا ډېر کوچنی (۷) کلن و چې د مور بي بي (امنې) له نعمته بې برخې شو، ((د روښان پلار (قاضي عبداللہ) دده پالنه خپلې بلې مېرمنې (فاطمې) ته و سپارله او روښان يې پر دې پوه کړ، د ميری عزت کوه چې رخه او کينه در سره ونه کړي، د روښان له ډېر ښه چلند سره سره بيا هم داسې وخت راغی چې ميری يې پرې د غلا تور پورې کړ. دا وخت بايزيد د شپاړسو کلونو و، د عبداللہ له کور څخه د گاهو او پيسو غلا وشوه، د عبداللہ ښځې (فاطمې) پر بايزيد گومان وکړ، عبداللہ بايزيد ته وويل چې که دا غلا تا کړې وي نو ښه به وي، چې اقرار پرې وکړې، خو بايزيد انکار وکړ، فاطمې ورته وويل، چې سوگند دې و خوري، بايزيد ځواب ورکړ چې دا مال زموږ د ټولو شريک دی، که ټول سوگند و خوري، نوزه به يې هم و خورم، په دې خبره فاطمه ډېره په غوسه شوه، درې کاله يې له بايزيد سره خبرې ونه کړې، بايزيد ته

چا وويل چې دعوه پرتاده، سوگند درباندي لازم دي، بايزيد سوگند ته تيار شو، خو فاطمې ورته وويل، چې د سوگند پر خاي هسې ووايه چې كه دا غلاما كړې وي، نو د خپلو نېكيو ثواب مې دې ستا شي، بايزيد همدا سې وويل، خو فاطمه خوشاله نه شوه.))^(۱)

۳- له پلار سره تاوتریخوالی:

د روښان دويم كورنۍ تاوتریخوالی يا نسبي جگړه له خپل پلار (عبداللہ) سره د مال د وېش پر سر وه، روښان د خپلې ميرې او پلار سلوك دېته اړ كړ چې له خپل پلاره د بېلتون غوښتنه وكړي او د كورنۍ په شريك مال كې د خپلې برخې د اخیستو غوښتونكی شي. دې كار دده او پلار ترمنځ اوږدې ناندري، رامنځته كړې، جرگې او مركې په كې وشوې، خو بيا يې هم پلار حاضر نه شو چې ده ته خپله برخه وركړي. يو وخت يې د پلار پر كور اوړولگېد، روښان بيا هم خپل پلار سره مرسته وكړه، تر اوږده ځنډ او بېلا بېلو پلمو وروسته يې روښان ته يو څه مال او يو غلام په برخه كې وركړل. غلام يې د خپل پلار په ټينگار د موقت وخت لپاره بېرته هغه ته وركړ، خو هغه غلام سره شخړه وكړه، په پای كې د روښان او پلار ترمنځ يې بيا د غلام پر سر شخړه رامنځته شوه، لنډه دا چې د مال د وېش پر سر د روښان او پلار ترمنځ اوږده خوا بدې رامنځته شوه، خو كله چې روښان له خپل پلاره جلا شو، اقتصاد يې ډېره وده وكړه.

ددې ترڅنگ روښان په کوچنيوالي کې له نورو گڼو ستونزو او ټکرونو سره مخ شوی چې د هغو ټولو له تفصيل څخه تېرېږو.

۴- د پير روښان د ترلو هڅه:

کله چې پير روښان فکري بلوغ ته ورسېد، د پيرۍ پراوونه يې ووېل او پنځه کلنه څله يې تېره کړه، نو بيا يې په جار د خدای تعالی د توحيد چغه پورته کړه، نو ډېر خلک يې د پيغام اورېدو ته راټول شول، دا مهال ده پر يو شمېر خلکو د شرک تور پورې کړ چې لا يې هم خدای (ج) په اساسي مانا او د وحدانيت په مفهوم نه دی پېژندلی، ده دا خلک مشرکان او منافقان وبلل، دې کار ځينې پيران، عالمان او دروېشان د روښان د بنمنۍ ته وهڅول، (عبداللہ) او (يعقوب) د ښار ځينې غافل عالمان او جاهل پيران او ملکان سره راټول کړل او هغو ته يې وويل چې بايزيد لېونی شوی دی، رايي چې هغه وټرو، په دې کسانو کې دغه کسان شامل وو: ((عبداللہ او يعقوب) د پير روښان پلار او ورور) (ملا ذکريا) له اتو واړو زامنو او يوه لمسي سره، (ملک خواجه ويس) له شلو تنو سره، (ملک خواجه بن ميرو او عثمان) له نهو تنو سره، (عثمان بن ممه او علي خان) له پنځو زامنو سره او دغه راز نور گڼ خلک، کله چې د روښان مريدان او ملگري خبر شول نو هغوی هم د روښان ملاتړ ته راو دانگل، د دواړو خواو تر منځ مناظره پيل شوه، له روښانه ډېرې پوښتنې وشوې، هغه مستدل ځوابونه ورکړل، د پير روښان منطق او دليل پر مخالفينو ښه ونه لگېد، خبره تاوتریخوالي ته ووتله، د مخالفينو له جملې څخه د روښان پلار

(عبداللہ) او ورور یې (یعقوب) وویل چې روښان لېونی شوی دی، د روښان ورور یعقوب وویل چې روښان زما ورور دی خو لېونی شوی دی، باید ویې ترم، چې کله په خود شو بیا به یې بېرته خوشې کړم، خو روښان ورته وویل چې ته د خدای له احکامو او د پیغمبر (ص) له حدیثو ناخبره یې اول باید زه تا و ترم، د دواړو خواو تر منځ تاوتریخوالی تورې ایستلو ته ورسېد، خو په پای کې څو ملکان او مشران د دواړو تر منځ شول او د جگړې مخنیوي وشو.

۵- د آغاز پور جنگ:

بایزید د خپلې لارې د تلقین لپاره یو وخت خپل ټاټوبی پرېښود، (تیراه) ته ولاړ او د تیراه د استوګنې په موده کې ډېر اږیږیږی، وړکزی، بنگنس او تیراهي دده تابع شول او دده لاره یې غوره کړه.

له تیراه نه پېښور ته لاړ، پدې سیمه کې یې هم ډېر خلک مریدان شول، د پیړۍ او ازه یې هرې خواته خوره شوه او شهرت یې ډېر شو.

دغه وخت (ملک حبیب الله) ورسره مخالف شو او د پېښور مغلي حاکم (جانس خان) ته یې دده شکایت وکړ، جانس خان څو تنه پوه کسان د بایزید د احوالو د معلومولو لپاره ده ته ولېږل، هغو خلکو چې له بایزید سره خبرې وکړې، بېرته جانس خان ته راغلل او ورته یې وویل چې بایزید یو کامل دروېش دی، بیا نو جانس خان ملک حبیب الله راوغوښت او ویې راټه. دده بیا هم د زړه سوډه ونه شوه، کابل ته ولاړ چې د (میرزا حکیم)

وزيرانو ته د پيسو د ورکولو په وسيله د بايزيد د مرگ حکم ترلاسه کړي، خو ميرزا حکيم بايزيد کابل ته وغوښت او په کابل کې ميرزا حکيم، (قاضي خان) ورولبړه، تر خبرو، مباحثې او پوښتنو ځوابونو وروسته قاضي خان، ميرزا حکيم ته وويل چې بايزيد کامل پير دی.

د کابل په همدې سفر کې ميرزا حکيم بايزيد ته وويل چې: پښتانه ستا په قدر څه پوهېږي ته په دوی کې څه کوي؟ بايزيد ځواب ورکړ: زه په دوی کې پيدا شوی يم او د دوی يم، نو بايد د دي چې دوی ته لار وښيم.

بايزيد له کابل نه بېرته پېښور ته راغی او له پېښور نه هشنغر ته ولاړ، په هشنغر کې يې ډېر مامنزي مريدان شول.

دغه مهال يوه واقعه داسې پېښه شوه، چې له هندوستانه راغلی يو کاروان دلته لوټ شو، ددې لوټ په مقابل کې مغلي واکمنو پر هغه کلي او خلکو ناتار جوړ کړ، پرتالانگرو سربېره يې د ښځو او ماشومانو پر وژلو هم لاس پورې کړ او پاتې ښځې، نر او ماشومان يې بنديان کړل، له دې ناتار څخه چې بايزيد روښان خبر شو، نو يې ميرزا حکيم ته وليکل چې د کاروان لوټوونکي څو تنه مجذوبان وو، دوی خپله سزا وليدله، ښځې او ماشومان يې څه گناه لري هغه بايد خوشې کړای شي؟

کله چې دا خط د ميرزا حکيم د وزيرانو لاس ته ورغی، نو ميرزا يې دده پر ضد ولمساوه او ميرزا حکيم د پېښور صوبه دار (معصوم خان) ته وليکل، چې بايزيد روښان ونيسي، بايزيد چې له دې حکمه خبر شو، نو

له (هشنغر) خخه (توتې) ته ولاړ، مغلي لښکر هغه ځای ته پسې ورغی، بايزيد او دده پلويان مريدان يې محاصره کړل، نو بايزيد دې ته اړ شو چې په نره د مغلي لښکر مقابله وکړي، د بايزيد روښان لومړنی جنگ په دې ځای کې واقع شو، نو يې په بيا پردې ځای د (اغازپور) نوم کېښود او کومو روښانيانو چې په دې جنگ کې گډون درلود هغه يې (اغازپوريان) وبلل.

روښان له خپلو پيروانو سره له دې جنگه بريالی راووت بيا تيرا ته ولاړ، څه موده پس د يوسفزو ملک ته ورغی. د اغازپور جنگ ترڅنګ پر روښان باندې د هغه د سفرونو او همدارنگه د استوګنې پرمهال نور جنگونه هم تحميل شوي چې دلته د هغو ټولو له څېړلو تېرېږو.

بايزيد روښان د حالنامې د روايت مطابق د اغازپور له جنگ نه دوه نيم کاله وروسته وفات شو، د اغازپور د جنگ تاريخ د خيرالبيان د حيدر اباد دکن د سالار جنگ د ميوزيم له نسخې (۹۸۳هـ ق) کال راوړي، نو په دې حساب به بايزيد روښان د (۹۸۵هـ ق) کال په جريان کې وفات شوی وي.

ج- د روښانيانو جنگونه:

کله چې روښان وفات شو، نو دا په دې مانا نه وه چې روښاني غورځنګ ختم شو. ((د بايزيد تر مړينې وروسته دده بله کړې ډيوه مړه نه شوه، بلکې دده اولادې او پيروانو دده پر پرائيستلې لاريون وکړ او دده عرفاني او

حربي سنگريپي تر کلونو کلونو پورې تود وساته، بايزيد روښان په
ځوانۍ کې د خپل تره له لوربي بي شمسو سره واده کړی و، چې له دې
ماينې نه يې پنځه زامن او يوه لور درلوده، د زامنو نومونه يې دا دي:
(شيخ عمر، خيرالدين، نورالدين، کمال الدين او جلال الدين)، بايزيد
روښان بله ماينه هم درلوده او له هغې څخه يې يو زوی درلود، چې
(دولت) نومېده. د بايزيد ټول زامن د خپل پلار د لارې پيروان او ددې
لارې سر سخت پلويان وو، ډېرو يې ددې لارې د تبليغ او د روښان په لاس
د بلې کړې ډيوې د روښانه ساتلو په لاره کې خپل سرونه هم بايلل. د
بايزيد تر مړينې وروسته د روښانيانو خلافت د بايزيد مشر زوی شيخ
عمر ته ورسېد، چې دده د خلافت زمانه د (۹۸۵-۹۹۹) هـ ق کلونو تر منځ
ټاکل کېدې شي، تر (شيخ عمر) وروسته (جلال الدين) ددې ډلې مشر
شو، چې د (ډاکټر ميرولي خان مسود) د تحقيق له مخې دده د خلافت
دوره (۹۹۹ نه تر ۱۰۱۲ هـ ق) پورې اټکل شوې ده، تر جلال الدين وروسته
د (شيخ عمر) زوی (احداد) د روښانيانو خليفه شو، چې د خلافت دوره
يې له (۱۰۱۲ نه تر ۱۰۳۲ هـ ق) کال پورې وه او تر احداد وروسته دده زوی
عبدالقادر خليفه شو، چې تر (۱۰۴۴ هـ ق) کال پورې يې ددې ډلې مشري
کوله.

په حالنامه کې راغلي، چې د بايزيد روښان کورنۍ څلور پښته د افغانانو
پر قبيلو حکومت وکړ، (اويا) کاله د هند د مغلي باچهي له لښکرو سره
وجنگېدل، چې کله به غالب او کله به مغلوب وو، خو هېڅکله يې پرې

کامل بری نه و موندلی. د بېلگې په توگه د جلال الدین او (راجه مان سنگه) لومړی، دویمه او درېیمه جگړه، د پېښور له صوبه دار سره د جلال الدین جنگ، له (عبدالمطلب خان) سره د جلال الدین جگړه، له جلال الدین څخه د اړیدو او اورکزیو اوښتل، د مغولو له خوا (د وحدت، ولیداد او بی بی کمال خاتون) او ورسره ملگرو بندیانېدل، د مغولو له قیده د احداد خلاصېدل، د جلال الدین حضور ته د کندهاریانو راتگ، د غزني د کلانیول او د جلال الدین شهادت، د احداد خلافت او جگړې، د لښکرخان بخشي او احداد جنگ، له جلال خان گگر سره د عبدالقادر خان جنگ او نورې هغه مهمې پېښې دي چې د روښانیانو په تاریخ کې خاص ځای لري او د ټولو څپرل یې ددې لیکنې په وس کې نه دي. د وخت په تېرېدو سره روښانیان د خپل منځي اختلافونو له امله یو له بل نه جلا شول او په پای کې د باچا تابع شول، (۱۰۲۸ هـ ق یا ۱۰۲۹ هـ ق) کال شاوخوا رشید خان (الهداد) د جلال الدین زوی د خپلې خور له مېړه او تره زوی (احداد) سره مخالف شو، د روښان پیر ډله دوه ځایه شوه، یو ځای له (احداد) سره په تیرا او د روه په غرو کې له مغلو سره جنگ ته پاتې شوه او بله ډله د (الهداد) په مشرۍ هند ته ولاړه او د جهانگیر بادشاه په ملازمت کې شامله شوه، منصبونه او جاگیرونه یې ترلاسه کړل او د مغلي باچا د پاچاهۍ د ټینګښت لپاره یې د هند په ځمکو کې تورې ووهلې.

د عبدالقادر تر مړینې وروسته د عبدالقادر مور دده له لښکرو سره د خپل ورور (رشید خان) او د مغلي باچا (شاه جهان) په بلنه هند ته ولاړه او دا

نهضت هم ورسره پای ته ورسېد.)) د (اویا وکلونو) په ترڅ کې د
روښانیانو او مغلو ترمنځ ناشمېره جنګونه وشول چې د ټولو څېړنه د
بېلابېلو اوږدو لیکنو او ځانګړو اثارو د لیکلو ایجاب کوي.

اخځونه

- (۱) د بايزيد روښان عرفاني او فلسفي څېره، محمد اکبر گرگر، د افغانستان د علومو اکاډمۍ، ۱۳۶۹ل کال، ۳۳ مخ
- (۲) پير روښان او روښاني انقلاب، سيف الرحمن مسعود، پېښور يونيورسټي بک ايجنسي، ۱۳۷۷ل کال، ۴۱ مخ
- (۳) د پښتو ادبياتو تاريخ، (لرغونې او منځنۍ دورې)، سرمحقق زلمی هېوادل، دانش خپرندويه ټولنه، ۱۳۷۹ل کال، ۸۸ مخ
- (۴) د پښتو ادبياتو تاريخ (لرغونې او منځنۍ دورې) سرمحقق زلمی هېوادل، دانش خپرندويه ټولنه، ۱۳۸۹ل کال، ۹۳، ۹۵ مخونه
- (۵) د پښتو ادبياتو تاريخ (لرغونې او منځنۍ دورې) سرمحقق زلمی هېوادل، دانش خپرندويه ټولنه، ۱۳۷۹ل کال، ۱۰۹-۱۱۰ مخونه
- (۶) مخزن الاسلام، اخوند دروېزه، پښتو اکاډمي، پېښور يونيورسټي بک ايجنسي، ۱۹۴۹م کال، ۱۲۳ مخ
- (۷) مخزن الاسلام، اخوند دروېزه، پښتو اکاډمي، يونيورسټي بک ايجنسي، ۱۹۴۹م کال، ۱۲۲ مخ
- (۸) ادبي څېرې، څېړندوی محمد صديق روهي، ننگرهار پوهنتون، ۱۳۲۰ل کال، ۱۴۸ مخ
- ۹- پير روښان او روښاني انقلاب، سيف الرحمن مسعود، پېښور يونيورسټي بک ايجنسي، ۱۳۷۷ل کال، ۲۲-۷۵ مخونه
- (۱۰) پير روښان او روښاني انقلاب، سيف الرحمن مسعود، پېښور يونيورسټي بک ايجنسي، ۱۳۷۷ل کال، ۵ مخ

داد (محمد تقوي گلپيان) ليکنه ده چې ما (يون) له فارسي څخه پښتو ته راژباړلي ده.

د ژبپوهنې د ښوونځيو لنډيز

عرب ژبپوهنه:

د عربو تر منځ د ژبې د گرامر ليکنې پيل د څلورم خليفه حضرت علي کرم الله وجهه د خلافت زمانه گڼل کېږي، داسې ښکاري چې عربو تر دې وړاندې د ژبې د جوړښت په باب څه ضروري فکر نه و کړی، دا په داسې حال کې و چې عربو د هنر په بېلابېلو برخو، لکه: شعر و يلو، داستان و يلو، ستاينو او په ټوليز ډول په گړنيو يا فوکلوريکو ادبياتو کې لوی لاس درلود.

د قران کریم تر نزول پينځوس کاله وروسته، د عربستان پر مرکزي گډوډ باندې مسلط او واکمن کسان ډېر کم شوي وو او نور نو چا د پيغمبر (ص) د زمانې په عربي لهجه خبرې نه کولې. ښکاره خبره ده چې حضرت علي کرم الله وجهه د مطرحو شخصيتونو داسې يوه ډله وگومارله چې قران په همغه لومړنۍ بڼه ولولي.

عربي ژبه د سپېڅلي قران ژبه (کلام العرب) وبلل شوه. کلام العرب په کتبي يا ليکنۍ بڼه موجود نه و، ځکه نو د علومو يوه لړۍ رامنځته شوه

چې (علوم العربيہ) گنجل کېدلہ، په دې کې بيا دوه برخې يا خانگې شاملېدلې:

علم الايام: د مهمو تاريخي پېښو او حوادثو علم چې سينه په سينه له يوه پښت څخه بل ته لېږدېده.

علم الانساب: هغه علم چې په هغه کې د کلام ويناوال په پام کې نيول کېده؛ که چېرې د هغه نسبت د پيغمبر (ص) د زمانې پېژندل شويو او معتبرو څېرو ته رسېده، نو بيا د هغه کلام دليل او حجت گنجل کېده.

د اسلامي ژبپوهنې د اوج نقطه اتمه ميلادي پېړۍ وه، چې له دويمې لېږديزې (هجري) پېړۍ سره سمون خوري.

د عربي ژبپوهنې په ښوونځي کې بيا دوه ښوونځي وويي دوه لارې وې: يوه (بصره) او بله (کوفه) يا د بصري ښوونځي او د کوفي ښوونځي. (خليل) او د هغه شاگرد (سيبويه) د بصري ښوونځي له ډېرو نامتو څېروندويانو څخه وو. سيبويه د (الکتاب) په نامه د عربي ژبې د گرامر په باب يو دقيق او مفصل اثر ليکلی دی. ده په اتمه ميلادي پېړۍ کې ژوند کاوه.

سيبويه د لومړي ځل لپاره د عربي ژبې گرامر ته د يوه سستم په توگه وکتل. د نړۍ له لومړيو او ډېرو نامتو گرامر ليکونکو څخه بيا د هند (پاني ني) و چې تر ميلاد وړاندې په درېيمه يا څلورمه پېړۍ کې يې د (سانسکریت) ژبې گرامر په ډېرې ځيرتيا سره تدوين کړ.

طبیعتوال او ترونوال:

په یونان کې د طبیعتوالو او ترونوالو په نامه دوه مهمې ډلې وې. طبیعتوال په دې نظر وو چې ژبه طبیعي ماهیت لري، نو له همدې کبله د لغتونو مانا او منشا د هغو په صورت کې پیدا کولای شو. د طبیعتوالو د نظر پر خلاف د ترونوالو یا قراردیانو نظر دا و چې د لغتونو او د هغو د مانا ترمنځ د رابطې پیدا کول، له هغه ترون یا قرارداداد څخه سرچینه اخلي چې د انسانانو ترمنځ شوی وي.

د یونان نامتو فیلسوف (اپلاتون) طبیعتوال او د هغه شاگرد (ارستو) بیا د هغه پر خلاف ترونوال و یانې د قراردادي نظریې پلوی و.

نوي گرامر پوهان:

د نولسمې پېړۍ په وروستیو دوو لسیزو کې نویو گرامر پوهانو د غریزو بدلونونو د نظم په باب نوی نظر وړاندې کړ. هغوی په دې نظر وو چې غریز بدلونونه یو ناڅاپي، اتفاقي یا خپلسري نه دي، بلکې د هر بدلون لپاره کېدی شي یو علت او وضاحت پیدا شي. دې ډلې په عمومي ډول له فلسفي مباحثو څخه ډډه وکړه او د ژبې د منشا په شان مسایل یې د ژبپوهنې له محاسباتو څخه وایستل. د ژبپوهانو دا ډله د هغو د ځوانۍ (متوسط عمر) له امله د نویو گرامر پوهانو په نامه مشهوره شوه.

د نویو گرامر پوهانو له مهمو دریځونو څخه یو هم ژبې ته له تاریخي پلوه د هغو کتنه وه. نن ورځ د دوی دا نظریه چې په مشخص زمان او مکان کې

ژبني بدلونونه اساساً د يوه نظم او قاعدې تابع دي، منل شوې ده. د دغه
ښوونځي زياتره پلويان المانيان وو. په انگلستان کې (رايت)، په فرانسه
کې (انتوان ميه)، په امريکا کې (يواس)، (سايبير) او (بلو مفيلد) په دې
ښوونځي کې روزل شوي کسان وو.

جوړښتپالې:

د (۱۸۷۵-۱۹۱۳م) کلونو په بهير کې (فردينان دو سوسور) چې يو
سويسی ژبپوه و، د ژبې علمي ارزونه پيل کړه. سوسور د نوې ژبپوهنې
پلار دی. ده په ژنيو کې د ژبپوهنې د تدريس چارې پر مخ وړلې، سوسور
په خپله، هېڅکله د ژبپوهنې نوي مفاهيم او اصول تدوين نه کړل، خو پر
(۱۹۱۶م) کال يانې دده تر مرگ درې کاله وروسته دده شاگردانو د
(عمومي ژبپوهنې درسونه) په نامه دده يو کتاب خپور کړ.

سوسور د نوې ژبپوهنې د يوه بنسټگر په توگه پېژندل کېږي. ده د ژبې د
علمي ارزونې او توصيف لپاره څو بنسټيز توپيرونه او مفهومونه
راوپېژندل او هغه يې د يوې عمومي نظريې د چوکاټ په بڼه وړاندې کړل.

د ژبې او وينا تر منځ توپيرونه:

ژبه د ضروري او ټولنيزو تړونونو يا قراردادونو ټولگه ده، چې د وينا په
بڼه څرگندېږي. وينا مادي، فيزيولوژيکه او اروا پوهنيزه پدیده ده. ژبه د
هغې ټولنې زېږنده ده چې ويناوال وگړي يې په کې اوسي او په طبيعي

ډول يې زده کوي، په داسې حال کې چې وينا د فرد هغه عمل دی چې د ويناوال وگړي په غوښتنه رامنځته کېږي.

سوسور د غږد بڼې او مانا ترمنځ اړيکي د خپل زړه يا خپلې خوښې يو قرارداد بولي، بل مفهوم چې سوسور پرې ټينگار وکړ، هغه د غږد ليکنی بڼې وړاندې کول دي. غږيزه بڼه اورېدونکې خپې دي چې پر خپل وخت جاري کېږي.

ليکنی ځانگړتيا، د ژبې د ننښې په توگه، د ليکلو پر مهال په بڼه ډول څرگندېږي. سوسور له دوو بېلابېلو ليدلورو د يوې ژبې پر څېړنې ټينگار وکړ:

الف- په خاص وخت کې د يوې ژبې د موجود نظام څېړنه چې د پته هممهاله ژبپوهنه وايي.

ب- د زمانې په بهير کې د يوې ژبې د تاريخ او د هغې د بدلونونو څېړنه چې د پته مهاليزه ژبپوهنه وايي.

د سوسور دوه گوني ليدلوري په دې ډول دي:

د وينا غږونه هم د غږيز اغېزو ځانگړتياوې لري، چې د غوږو په وسيله درک کېږي او هم ويناوال غږي راټوکوي. په بله وينا د وينا ژبه د اورېدو ژبه ده.

د ژبې پديد له يوې خوا له غږونو او له بلې خوا له مفاهيمو سره اړيکي لري.

له دې کبله نو د ژبې پدیده مادي-ارواپوهیزه پدیده ده.

د ژبې پدیده هم فردي او هم ټولنیزه ده.

د جوړښت او شبکې مفهوم:

سوسورپه دې نظرو چې ژبه د اړیکو یو جال یا شبکه ده، دی د دې شبکې لپاره د بڼې یا (صورت) اصطلاح کاروي.

زنځیره یې جوړښت:

سوسور ژبه یوه زنځیره جوړښت ته ورته جوړښت باله، چې کلمې یې تر یوې بلې وړاندې وروسته ادا کېږي. سوسور هغه کرښه چې دی ورته د ژبې د شبکې په توګه قایل دی (دلالت) په نامه یاد وي. د ژبنيو (شبکو) واحدونه له اختیاري نښو نښانو څخه جوړېږي. د (دال او مدلول) له نښو څخه راپیدا کېږي.

(دال) ژبني بڼه یا صورت دی او (مدلول) یې مانيز.

تر سوسور وروسته جوړښتپالې نښونځي له یو لړو بدلونونو سره مخ شو او له هغه څخه درې نور جوړښت پالي نښونځي راوتوکېدل چې په دې ډول دي.

۱- امریکایي جوړښتپالې ښوونځۍ:

په امریکا کې جوړښتپالې ښوونځۍ په (۱۹۳۰م) کلونو کې راوټوکېدې امریکایي جوړښتپالې ژبپوهنه د سوسور د نظریاتو پر بنسټ رامنځته شوه.

په امریکایي جوړښتپالنه کې د پوهانو او ژبپوهانو زیاتره پاملرنه هغو سره پوټکو ژبو ته وه چې په ډېرې چټکۍ سره د له منځه تلو په حال کې وې. امریکایي ژبپوهنه د خلکو د پېژندنې په فکر کې وه. په امریکایي جوړښتپالنه کې د ژبې اسکلیټ او چوکاټ مهم دی. یانې دا چې خلک څه وایي، نه د ژبې جوړښت یا دا چې موږ څه فکر کوو همغه خبره سمه ده.

ددې ښوونځي له نامتو پوهانو څخه یو هم (فرانس بواس) (۱۸۵۸-۱۹۴۲م کلونه) دی. بواس یو ولس پوه او ټبرپوه و چې د سره پوټکو د ژبو څېړنې ته یې ملا وتړله او ددې د ژبو د ګرامر مقولې، له هغې جملې څخه نوم، ضمیر او فعل یې د هندو اروپایي ژبو له مقولو سره پرتله کړل.

المانی الاصله امریکایي ژبپوه او ولس پوه (اډوارډ ساییر) په ولس پېژندنه کې خپله دوکتورا، د سره پوټکو مطالعې ته په لېوالتیا سره ترلاسه کړه. ده د سرو پوټکو د ژبو پر څېړنې سربېره د ژبې عمومي څېړنه هم وکړه. (ژبه) دده د کتاب نوم و چې پر (۱۹۲۱م) کال خپور شو.

ساییر د خپل ژبیزې نظریې له سر لارو څخه دی. دی په دې نظر و چې هره ژبه له دې نړۍ څخه زموږ د اندونو څرګندویه ده.

ساییر فکر او اندیشه د وینا بالقوه منحنیانگه گنله، پر همدې بنسټ
ساییر ژبه په خپل زړه د وینا د هغو نښو نښانو مجموعه گنله چې د یوه
فکر یا مانا د ذهني صورت څرگندونه کوي.

(بنیامین لی ورف) د (ساییر) د شاگردانو له جملې څخه و، چې د امریکا
په (ماسا چوست) ایالت کې دې نړۍ ته سترگې وغړولې دی اصلاً
کیمیاپوه و، خو د سره پوټکو د ژبو له څېړنو سره یې لېوالتیا لرله.
(ورف) په دې نظر و چې د هرې ټولنې ټول وگړي د یوې ژبنۍ د ایرې له
مخې خپل ځان ته نه گوري، بلکې د خپل ځانگړي فکر له مخې ځان سره
چلند کوي. ورف د سره پوټکو د ژبو تر څېړنې او مطالعې وروسته اعلان
و کړ چې بېلابېلې ټولنې او قومونه په خپل چاپیریال کې د پېښېدونکو
واقعیتونو په اړه بېلابېل ژبنی درک لري.

دا ډول موندنې ددې سبب شوې چې د ژبې په باب یوه فرضیه وړاندې شي.
دا فرضیه په حقیقت کې د (ساییر) او (ورف) د نظر زېږنده وه. د ساییر او
ورف فرضیه چې پر (۱۹۶۰م) کال خپل اوج ته ورسېدله، د ژبې او تفکر تر
منځ رابطه په ډاگه کوي. د ژبې د نسبيت دې اصل ته په کتو، ژبه د نړۍ
شموله کلمو څرگندویه نه ده. د هر انسان تفکر د هغه له مورنۍ ژبې څخه
اغېز اخلي. هر شخص اړ دی چې نړۍ د خپلې ژبې له دريځې څخه وگوري.
انسانان یوازې هغه تجربې راخپلوي چې هغو ته په خپله ژبه کې مفاهیم
ولري او ژبې بیا د خپلو بېلابېلو ظاهري جوړښتونو له مخې د بهرنۍ نړۍ
بېلابېل تصویرونه منعکسوي.

د ساري په توگه د انگليسي ژبې په اندول په (اسکيمويي) ژبه کې د (واورې) د مفهوم لپاره بېلابېلې کلمې شته، په داسې حال کې چې په عربي ژبه کې د (شگې ياربگ) لپاره بېلابېلې کلمې موجودې دي، له دې څخه دا نتيجه ترلاسه کېږي چې اسکيمويي او عربي ژبې خپلو ويونکو ته د (واورې) او (شگې) د پېژندنې لپاره بېلابېل امکانات ورکوي، په داسې حال کې چې انگليسي ژبې له دې څخه بې برخې دي.

تر (سايير) وروسته (ليونارد بلومفيلد) د امريکا د ژبپوهنې له مخکښانو څخه و. بلومفيلد پر (۱۸۸۷م) کال په امريکا کې وزېږېد. دی پر (۱۹۶۵م) کال د (بييل) پوهنتون استاد و.

بلومفيلد بايد د امريکا د جورنټپالنې ښوونځي بنسټگر وگڼل شي. دی په دې نظر و چې د کلمو پر مانا باندې پوهېدل ددې غوښتنه کوي چې سپړی بايد پر هغه څه پوه شي چې دا کلمې پرې دلالت کوي.

څرنگه چې د انتزاعي کلمو لپاره دقيقه مانا نه شو وړاندې کولای، نو ځکه خوښه ده چې مانا پوهنه له ژبپوهنې جلا کړو.

بلومفيلد د ژبې علمي څېړنه يوازې د عينيت پر بنسټ او د شخصي سليقې له دخالت پرته، ممکنه گڼله، له همدې کبله بلومفيلد په دې نظر و چې د ژبې او دهغې د اړوندو پديدو د علمي څېړنې لپاره دقيقې پوهې ته اړتيا ده. څرنگه چې زموږ او سنی پوهه د ژبې د ځينو برخو په باب ډېره ابتدايي ده، ځکه نو د ژبې د ځينو پديدو په باب د دقيقې او پوره پوهې

ترلاسه کولو پورې باید د هغې د ځینو برخو څېړنه، له هغې جملې څخه مانا پوهنه یوې خوا ته پرېږدو.

بلو مفید تر ډېره د ژبې له توصیف او سپړنې سره لېوالتیا درلودله. هغه همدارنگه د ژبې او تفکر تر منځ اړیکې نه منل او د ژبې پر نړۍ شموله قواعدو یې باور نه درلود. بلو مفید د تجربه پالنې نظریې پلوی و او د عملي کار نظریه یې ژبنيو څېړنو ته داخله کړه. پر همدې بنسټ یې ژبه یو ډول ویناوال چلند وگانه. دده موندنو او لارو د شملي پېړۍ د دویمې نیمايي په وروستیو کې پر امریکایي جوړښتپالې ژبپوهنې پراخ اغېز پرېښود. هغه ژبپوهنه د ژبې د منظمې څېړنې او علمي میتودونو د وړاندې کولو له لارې د یوې ځانگړې، دقیقې او خپلواکې پوهې په توگه پراخه کړه. بلو مفید علمي چلند د ژبپوهنې د توصیف او تعریف اساسي ستن وگڼله او پر همدې بنسټ یې د انگېزې او پوښتنو په لړ کې وینا د انگېزې او پوښتنو ځایناستي کړه.

(کنټ لي پایک)، (زلیگ هریس) او (چارلز ماکت) نور هغه نامتو امریکایي ژبپوهان وو چې د بلو مفید د لارې لارویان وو او د ژبې د توصیف په باب یې جوړښتپاله تگلاره وغځوله.

۲- کپنهاگ ښوونځي:

کپنهاگ ښوونځي مانیزو ځانگړنو ته زیاته پاملرنه کوله. ددې ښوونځي نامتو عالم او ژبپوه (لویی یلمزلف) دی، ده د ژبې د دقیق توصیف لپاره د قیاس یانې له (ټول یا کل) څخه (جز) ته دورتگ تگلاره غوره کړه. یلمزلف

د ژبې هر ظاهري جوړښت يوه کړې او د هرې کړې اجزاء بيا يوه برخه يا جوړښت گڼي. د ژبې داخلي طبقې يوه مقوله او د مقولې هره برخه د هغې غړې گڼي. يلمزلف ژبنۍ پوهه په داسې ډول وړاندې کړه چې د هغې پر بنسټ ژبه د جبري ارتباطي او حساسې پديدې په توگه، چې له واقعیتونو او انتزاعي عناصرو سره سرو کار لري، توصيف او تعريفوي. دی دا ډول ژبپوهنه چې د بنسټيزو ځانگړنو د توصيف پر ستن ولاړه وي. د بنسټيزو ځانگړتياوو ژبپوهنه گڼي.

يلمزلف د تطبيقي جوړښتپالنې د بنسټونو نوي نوښتگر دی. ده پر (۱۹۳۱م) کال د کپنهاگ ژبپوهنې د يوې غونډې يا ټولنې بنسټ کېښود.

دا نامتو ژبپوه چې د مانا پوهنې د نظريې د پلار په نامه يادېږي، پر (۱۹۹۳م) کال د ((گلو سماتيک)) په نامه د ژبې او پر هغې د واکمنو اړيکو په باب خپله پېچلې نظريه څرگنده کړه. له همدې کبله دی په ژبپوهنه کې د گلو سماتيک بنسټونو نوي د بنسټگر په توگه يادوي. د ژبپوهنې پر خپلواکۍ دده ټينگار ددې سبب شو چې دی د ژبپوهنې پر وړاندې له (گلو سماتيک) يوناني اصطلاح څخه گټه واخلي. Glosseme يوناني کلمه ده چې د (ژبې) اندول گڼل کېږي. يلمزلف د (چامسکي) په شان داسې يو (انديال مفکر) و چې پر عقل يې ډېر ټينگار کاوه، ژبه يې د يوې شبکې په توگه گڼله او څېړنې يې (له کل څخه جز ته) د قياس پر بنسټ ودرولې. د يلمزلف نظريې د هغو د پېچلتيا له امله شنې پاتې شوې، خو پر ژبپوهنې يې خپلې ژورې اغېزې پرېښودې.

د گلو سماتیک نظریې چې د بنسټیزو ځانگړنو د څېړنو په نامه یادېږي، د سوسور د نظریو پر دوو اصولونو ولاړې دي او د یلمزلف د ټینگار نچور دی، دا دوه اصله دادي: لومړی دا چې ژبه د ارزښتونو یوه شبکه ده او دویم دا چې ژبه یو شکل دی نه ماده.

(انوسیپرسن) یو نامتو ډنمارکی ژبپوه دی او د غږ پوهنې د علم له بنسټگرو څخه دی. ده د ژبپوهنې د تاریخ له نړۍ شموله قواعدو څخه د گرامر له اسانه کولو سره لېوالتیا لرله او په دې نظر و چې د ژبې تحول د هغې په پرمختگ او اسانه کولو کې رامنځته کېږي. (سیپرسن) یو بشپړتیا یی لیدلوری درلود. دی د (داروین) د نظریاتو تر اغېزې لاندې و او د ژبې له تدریجي پرمختگ سره یې لېوالتیا لرله، دی په دې نظر و چې دا کار د قاعدې جوړونې او د گرامر د اسانه کولو له لارې ممکن دی.

۳- پراگ ښوونځی:

پر (۱۹۲۸م) کال په (لاسه) کې د ژبپوهنې لومړنۍ کنگره جوړه شوه. پراگ ښوونځی د ژبپوهنې له فعالو خوځښتونو څخه و، چې د (سوسور) له نظریاتو څخه یې الهام اخیستی و.

ددې ښوونځي نورې مهمې څېرې په دې ډول دي:

(ترویتسکوی)، (یاکویسون) او (ماتسیوس). د دوی زیاتره پاملرنه غږ پوهنې ته وه.

(رومان یا کویسون) هغه روسی فیلسوف او ژبپوه و چې د ژبپوهنې په لویې خانگې کې یې زده کړې پیل کړې.

روسی ژبپوه او تېر پوه (ترویتسکوی) د غږ پوهنې بنسټگر و. د پراگ ښوونځي د غږ پوهنې مفاهیم د (غږ پوهنې بنسټونه) تر عنوان لاندې د ترویتسکوی په اثر کې تدوین او تشریح شوي دي. نوموړي د غږونو د تقابل پر رول سربېره د غږونو د توپيرونو ځانگړتیاوو مفهوم هم بیان کړی دی.

ده د غږونو تر منځ د تقابل نظریه وړاندې کړه او د غږونو تر منځ د تقابل بیان لپاره معیار یوازې مانا وگڼل شوه. په دې ډول نو که چېرې غږیز توپیر د مانیز توپیر سبب شي، توپيرونکی عنصر گڼل کېږي. بل مفهوم چې د ترویتسکوی په واسطه په پراگ ښوونځي کې بیان شو، نښاني او بې نښانه یا څرگند او نا څرگند غږونه وو. سربېره پر دې ترویتسکوی د غږونو د شبکې بریدونو او عاطفي نقشونو ته هم پاملرنه وکړه.

د پراگ ښوونځي د ژبې له شبکې څخه خپل لومړنی توصیف د غږ د شننې، تجزیې او یو بل څخه د جلا کولو په نظریې څرگند کړ.

۴- د نقش پالنې ښوونځی:

د نقش پالنې ښوونځی، تر جوړښتپالنې ښوونځي وروسته رامنځته شو او د پراگ ښوونځي د ژبپوهانو په څېړنو سره چې پر (۱۹۲۶ م) کال پیل

شوي او تردويمې نړيوالې جگړې وړاندې مهاله پورې يې دوام وکړ، پيل شو. (اندره مارتينه) او (هاليدې) ددې ښوونځي له غړو څخه دي.

اندره مارتينه پر (۱۹۰۸) کال د فرانسې په سويل کې دې نړۍ ته سترگې وغړولې. دى د پراگ ښوونځي تر اغېز و لاندې راغى، په پيل کې يې ژبې ته له توصيفي ليدلوري کتل، خو ورو ورو يې هڅه وکړه چې پاريس ښوونځى له جوړښتپالې او توصيفي خصلته جلا کړي او ژبې ته د نقش پالنې له ليدلوري وگوري. ده خپله نظريه د نقش پالنې په چوکاټ کې تعريف کړه او په پاى کې يې نوم د نقش پالنې ښوونځي د بنسټگر په توگه ياد شو.

له دې ليدلوري نو ژبه يو بشري ټولنيز بنسټ دى.

ځکه نو د ژبې اصلي دنده داده چې د وگړو تر منځ پيغام ورسوي، مفاهيم وړانتقال کړي او د همدې موخې لپاره ورسره اړيکي ټينگ کړي.

۵- د لندن ښوونځى:

په بریتانیا کې ژبپوهنه له غږ پوهنې او غږ شننې سره هممهاله پيل شوه، (فرت) او (هاليدې) د لندن ښوونځي له سترو بنسټگرو څخه دي، دوى دواړو لندن ښوونځي ته ډېره ځلا وروښنله. لندن ښوونځي په دېر شمو او پنځو سمو کلونو کې ډېر پلويان درلودل. هاليدې په لندن ښوونځي کې پر (۱۹۶۸ م) کال د (مقولې) او (میزان) په نامه يوه نظريه مطرح کړه. تريوي

مودې وروسته دا نظريه رد شوه. (هاليدې) د دريو سطحو، څلورو مقولو او دريو ميزانو تر منځ لاندې توپيرونه په گوته کړل:

درې سطحې په دې ډول دي:

- شکل په گرامر او کلمو کې شامل دی
- لومړۍ ماده په غږ او ليک کې شامله ده
- د موقعيت سکېنت د شکل او سکېنت له اړيکو څخه راپيدا کېږي.

څلور مقولې په دې ډول دي:

- يوون (واحد) په جمله، ترکيب، کلمه او څپه کې
- جوړښت يا نظم او څنگ په څنگ د يوونونو يا واحدونو ځای پر ځای کول
- طبقه چې په نوميزو، فعلي، حرفي او نورو ډلو کې شاملېږي.
- د نظم او ترتيب شبکه د تړلو طبقو د واحدونو تر منځ ځای ناستې گڼل کېږي، لکه: شمېره، وجه، مهال، شخص او نور...

درې ميزانه په دې ډول دي:

د پرله پسې مراتبو ميزان، د ژبنيو واحدونو د ترتيب ښکارندوی دی. د ژبنيو راګرو ورګرو او مقولو تر منځ د اړيکو څرګندولو ميزان، د تحليل ميزان چې د سطحو تر منځ د توپيرونو څرګندونه کوي. د غږ پوهنې په حوزه کې (فرت) د غږيزې غږ پوهنې چوکاټ مطرح کړ. په غږيز تحليل کې د مقصد ټکي دادی چې کلمې، جملې، درې ژبني عناصر

دي چې مورد هغود څپييز جوړښت په لټه کې يو، دې څپيز جوړښت ته غريز جوړښت وايي. تر (فرت) وړاندې ټولو ژبپوهانو غبرونه يوه خطي شبکه گڼله، خو (فرت) څپه د يوې کلمې، ترکيب او جملې جوړوونکي عنصر وبله.

لېږدونکې نظريه او د چامسکي انقلاب:

(نوام چامسکي) ژبپوه، رياضي پوه، فيلسوف او په نړيوال سياست کې د نظر خاوند سړی و چې نن ورځ نړيوال شهرت لري، پر (۱۹۲۸ ميلادي) کال يې په (فيلا دلفيا) ښار کې نړۍ ته سترگې وغړولې.

چامسکي معتقد و چې ژبه يوه زېږنده يا خلاقه پدیده ده او د ماشوم ذهن د يوې سپينې لوحې په شان نه دی، بلکې مخکې تر مخکې په کې پلان موجود وي او د ژبې لومړنی جوړښت يې په ذهن کې مېشت وي چې جينتيکي او ذاتي بڼه لري. چامسکي تقليد ردوي او په دې نظر دی چې د اصلي ژبې زده کړه ذاتي بڼه لري. هغه په دې باور دی کله چې ماشوم د ژبې پر زده کړه پيل کوي، د ژبې د جوړښت د همغو ټولنيزو اصولو له مخې چې ذاتي بڼه لري، په ذهن کې د ځانگړو او محدودو قواعدو مجموعه توليدوي. دا قواعد د ماشوم په ذهن کې دويمه فطري بڼه راخپلوي او د ټولو جملو کشف او پلټنه کوي.

چامسکي پر (۱۹۵۷ م) کال د (نحوي جوړښتونه) په نامه د يو کتاب په خپرولو سره د ژبپوهنې په علم کې يو بدلون راوست. د نحوي جوړښتونو د کتاب خپرول په ژبپوهنه کې يو تازه انقلاب و. دې کتاب (د مولودي

لېږد گرامر) نړيوالو ته معرفي کړې. دا نظريه لکه څنګه چې له نامه څخه يې
ښکاري، له دوو متفاوتو، خو مرتبطو اړخونو څخه جوړه ده. يو انتقالي
اړخ او بل ذاتي اړخ دی.

د مولودي لېږد گرامر نظريه:

چامسکي ورځ پر ورځ د ژبپوهانو د پاملرنې وړ وګرځېد، دی ادعا کوي
چې په دې ژبني نظريه کې يې د پاملرنې وړ موضوع د ژبني ځواک څېړنه
ده. په دې ژبني نظريه کې يې هدف دادی چې په ټوله کې هغې ټولنيزې
ژبې ته پاملرنه وکړي چې په هغې کې ژبه د ځينو عواملو، لکه د حافظې
محدوديت او عکس عملي تېروتنې تر اغېز لاندې نه وي راغلي.

چامسکي په دې نظر و چې د مولودي لېږد د گرامر نظريه اساساً د ژبني
ځواک د رمزونو او اسرارو په لټه کې د ژبې له عيني يا څرګندو او
ملمو سو اړخونو سره سروکار نه لري او يوازې د ژبې انتزاعي اړخ تر
څېړنې لاندې نيسي. د ژبې دا نظريه په حقيقت کې د رياضي په شان ده
چې په محدودو قواعد او عناصر کولای شي ناشمېره جملې جوړې کړي.
د ژبې گرامر يانې د ژبني ځواک توصيف يا تشبیت او د سمو جملو درک،
جوړونه او له ناسمو جملو څخه د هغو د بېلوني او توپيرونې مانا لري.

چامسکي د هرې جملې لپاره دوه جوړښتونه مني: يو ژور جوړښت چې په
واقعيت کې د جملې د اجزاو و منطقي او مانيز اړيکي ټاکي او بل ظاهري
جوړښت دی چې د جملې بهرنۍ او عيني بڼه څرګندوي او حتمي نه ده چې
د جملې له ژور يا بنسټيز جوړښت سره سمون ولري. د جملې ژور جوړښت

د لېږدیزو قواعدو په نامه د محدودو قواعدو له لارې په ظاهري جوړښت
بدلېږي. لېږدیز قواعد حذف، تعویض، زیاتونې او د ژور جوړښت
اړیکو د ځای پر ځای کولو له لارې، د ظاهري جوړښت پر اړیکو
تبدیلېږي.

د افغانستان فرهنگي ميراثونه

(پرون، نن او سبا)

زموږ په اکثره سياسي، فرهنگي او تاريخي غونډو کې دا خبره ډېره اورېدل کېږي، چې افغانستان يو لرغونی هېواد دی؛ پنځه زره کلن تاريخ لري او د بډايه فرهنگ او معنويت څښتن دی. لوی استاد پوهاند علامه عبدالحی حبيبي افغانستان تر تاريخ وړاندې او بيا تر هغه راوروسته د بېلابېلو کلتورونو او تمدنونو زانگو بللې ده. استاد حبيبي دا سيمه ((تر تاريخ وړاندې فرهنگ، ويدي فرهنگ، او ستايي فرهنگ، بودايي + يوناني فرهنگ، کوشاني فرهنگ، ساساني فرهنگ، هفتلي فرهنگ، اسلامي فرهنگ، خراساني فرهنگ)) (۱) پر بېلابېلو برخو وېشلې ده. طبيعي خبره ده چې دې ټولو فرهنگونو بډايه فرهنگي ميراثونه درلودل، چې اکثره يې د زمانې ناخوالو له منځه وړي دي، خو امتداد يې په يوه نه يو ډول زموږ په او سني افغاني فرهنگ کې ځلا مومي. څرنگه چې هره پدیده ژوندی وي که ناروحه، طبيعي خبره چې د ژوند درې پړاوونه لري، يوه پدیده څنگه پيدا شوه؟ يانې پرون يې څنگه و؟ او س يانن په کوم حالت کې ده؟ او د سبا اټکل به يې څه وي؟

د افغانستان فرهنگي ميراثونه هم د ژوند او تاريخي پړاوونو په همدغسې بهير او مسير کې خپرل کېدی شي او يالې تر لږه زه غواړم،

خپل فرهنگي ميراثونه، د (پرون) او (نن) به هنداره کې مطالعه کړم د (سبا) ورځې د خوندیتابه لپاره يې خپل ذهني ليدلوری او وړاندیزونه له نورو سره شریک کړم. خو مخکې تردې چې د زماني واټن له مخې د خپل هېواد د فرهنگي ميراثونو پر څومره والي او څرنگوالي څرگنده رڼا واچوم، ښه به وي چې لومړی (فرهنگ) او بيا (ميراث) تعريف کړو او بيا په مجموعي ډول د (فرهنگي ميراث) ترکيب ته لټم شو.

فرهنگ څه ته وايي؟

د ټولنيزو علومو د خصلت له مخې (فرهنگ) يا (کلتور) هم په هغو مفاهيمو کې راځي چې تعريف يې گران دی يا په بله مانا گڼ شمېر تعريفونه لري، له همدې کبله د نړۍ گڼو پوهانو د فرهنگ بېلابېل تعريفونه وړاندې کړي دي، الفرید کروبير کلايد کلوکنحون (Alfred Kroeber Clyde Kluckhon) په خپل اثر (فرهنگ) کې د هغه (۱۲۴) تعريفونه وړاندې کړي او د هغو له منځه يې بيا يې ځينو غټو ټکو ته نغوته کړې ده:

- ((په ښکلو هنرونو او انساني چارو کې لوړ فضيلت ته، چې (عالي فرهنگ) يې هم بولي، فرهنگ ويل کېږي.
- د بشر چلند، ټولنيز ژوند، عقايدو، د پوهنې مجموعې او هغه حالت ته چې بشري فکر او يادونه په کې راټول شي، هم فرهنگ وايي.

• هغو تمايلاتو، ارزښتونو، هدفونو او گډو چلندونو ته هم فرهنگ ويل کېږي، چې يوه ټولنه، بنسټ، ډله او سازمان له يو بل څخه بېلوي.

يو فرهنگپوه (رالف لېنتون) بيا ((فرهنگ د چلندونو هغه ترکيب گڼي چې د يوې ټاکلې ټولنې د غړو په وسيله له يوه پښت څخه بل ته انتقالېږي او د هغو ترمنځ مشترک دي)). (۲)

ځينو نورو پوهان د يوې ټولنې ټولې مادې او معنوي شتمنۍ ته فرهنگ وايي.

ځينې: ((د يو ملت ژبې، ادبياتو، علومو، ښوونې او روزنې، لوړو زده کړو، رسنيو او د هنرونو مجموعې ته فرهنگ وايي.))

يو شمېر نور وايي: ((کلتور د انسانانو د ټولو عقايدو پانگه ده.))

ځينې نور بيا په دې اند دي چې: ((فرهنگ د بشري ټولنې ټولو هغو مادې او معنوي پانگې، برياوو او ارزښتونو ته ويل کېږي چې د تاريخ په اوږدو کې رامنځته شوي وي، لکه ټولنيز اړيکي، هنر، فلسفه، اخلاق، علم، تکنیک او نور...))

میراث څه ته وايي؟

په مجموعي ډول هر هغه څه چې له پخوانيو څخه راتلونکو ته رسېږي، هغو ته ميراث ويل کېږي.

میراث په واقعیت کې د یو شي پاتې شوني ته وايي، که هغه په فرهنگي ډگر کې وي، که په مادي يا معنوي برخه کې. فرهنگي میراثونه هم له یوه پښت څخه بل ته انتقالېږي او په لږو ډېر بدلون دا لري. دوام پیدا کوي.

فرهنگي میراث څه ته وايي؟

له پخوانیو زمانو څخه راپاتې ټولو هغو اثارو ته ویل کېږي، چې فرهنگي ارزښتونه ولري، هر تاریخي اثر فرهنگي میراث گڼل کېږي، خو هر فرهنگي میراث د لرغونو اثارو برخه نه گڼل کېږي. د فرهنگي میراثونو د سازمان د جوړښت په تگلاره کې فرهنگي میراثونه په دې ډول تعریف شوي دي:

((له پخوا څخه ټول راپاتې اثار چې د انساني ژوند د خط و سیر بنکارندويي کوي او د انسان د عبرت سبب گرځي، فرهنگي میراثونه گڼل کېږي.))

فرهنگي میراثونه پر دوو برخو وېشل کېږي:

مادي فرهنگي میراثونه او معنوي فرهنگي میراثونه یا ملموس او ناملموس فرهنگي میراثونه.

مادي یا ملموس فرهنگي میراثونه:

هغو فرهنگي میراثونو ته ویل کېږي، چې څرگند فزیکي او ملموس شتوالی ولري، لکه: څلي، منارونه، تاریخي ودانۍ، لرغوني اثار،

مجسمې، کتابونه، سندونه، هنري اثار، ماشينونه او نور جوړښتونه چې فکر کېږي، راتلونکي پښت ته ارزښت لري. دا مادي ميراثونه بيا په خپل وار سره پر منقولو او نامنقولو فرهنگي ميراثونو وېشل کېږي، منقول همغه دي چې له يوه ځايه بل ځای ته د لېږد وړ وي او نامنقول يې همغه دي چې له يوه ځايه بل ته نه انتقالېږي.

معنوي يا ناملموس فرهنگي ميراثونه:

دا د يوه فرهنگ نافزيکي اړخونو ته ويل کېږي او تر ډېره بريده پورې د يوې زمانې په بهير کې د يوې ټولني اداب او دودونه په خپله غېږ کې رانغاړي. يا په بله وينا معنوي ميراثونه د فرهنگ هغه برخه گڼل کېږي، چې سينه په سينه له يوه پښت څخه بل ته رارسېدلې وي. په دې کې ټولنيز ارزښتونه، دودونه، اداب، رواجونه، چلندونه، معنوي او ښکلا پوهنيز باورونه، هنري بيان، ژبه او نورې انساني کړنې او چلندونه شاملېږي. په ټوليز ډول د مادي ارزښتونو په انډول د معنوي ارزښتونو ساتنه گرانه ده. معنوي ميراثونه يا په بله وينا ناملموس ميراثونه د يوې ټولني د فرهنگ اساسي برخه جوړوي.

له ټولو فرهنگونو څخه راپاتې اثار، پر همغو ټولنو د واکمن معنوي فرهنگ او فکر ښکارندويي کوي. په حقيقت کې د بشر معنويات، د مادي، فرهنگي او تاريخي اثارو په بڼه ځلېږي او د ناملموس ميراث بېلابېل اړخونه جوړوي. فرهنگي ميراث د يوې ټولني فرهنگي حقيقت گڼل کېږي، معنوي ميراثونو ته پاملرنه ځکه مهمه ده چې د نړۍ د

فرهنگي يورنگی پروړاندې ودرېږي، د بېلابېلو فرهنگونو د ملاتړ له لارې کولای شو د نړۍ د يورنگوالي پروړاندې مقاومت وکړو او فرهنگي هويت يې خوندي کړو.

د معنوي يا ناملمو سو فرهنگي ميراثونو د خونديتابه بېلابېل اړخونه په دې ډول دي:

فولکلور، گړنی تاريخ، ژبساتنه او ځينې نور

د پورتنیو دوو ډولونو فرهنگي ميراثونو ترڅنگ د (طبيعي ميراثونو) يادونه هم کېږي، چې دا هم خورا ارزښتمن دي. دا هم د هرې ټولني د ملمو سو ميراثونو برخه گڼل کېږي، لکه د ښار څنډې، د ژوندانه طبيعي چاپېريال، له هغې جملې څخه بوټي او ځناور چې د ژوندانه بېلابېل ډولونه شمېرل کېږي، په دې ډله کې راځي، د ونو او بوټو له مخې هم، ځمکه بېلابېل رنگونه راخپلوي چې دا کار د کورنيو او بهرنيو ليدونکو يا سيلانيانو د ليدو سبب گرځي او د يوه هېواد يا ټولني لپاره غوره اقتصادي سرچينه گڼل کېږي. نه يوازې د ځمکې پر سر طبيعي ميراثونه د ساتنې وړ دي، بلکې تر اوبو لاندې ميراثونو خونديتابه ته هم ډېر پام په کار دی. په همدې خاطر په ملگرو ملتونو کې د فرهنگي ميراثونو د ساتنې ادارې (يونسکو) د (۱۹۷۲م) کال د پرېکړې له مخې ټول هغه فرهنگي ميراثونه چې نړيوال ارزښت لري، بايد د خونديتابه لپاره يې هڅې وشي، چې په هغو کې د ځمکې پرمخ او تر اوبو لاندې ټول اثار شاملېږي. د ملگرو ملتونو دې او نورو ادارو په بېلابېلو وختونو کې

د فرهنگي ميراثونو د خونديتابه لپاره په بېلابېلو وختونو کې نړيوالې پرېکړې او وړاندیزونه کړي دي، د بېلگې په توگه، پر (۱۹۳۱م) کال د (اتن منشور)، پر (۱۹۳۵م) کال د (زوربخ تړون) پر (۱۹۵۴م) کال د جگړې پر مهال د فرهنگي ميراثونو د خونديتابه لپاره د (لاهي کنوانسيون)، پر (۱۹۶۴م) کال د (ونيز منشور)، پر (۲۰۰۲م) کال د (بارسولانا منشور) او داسې نورې پرېکړې، قوانين او کنوانسيونه چې ټول د تاريخي او فرهنگي ميراثونو د ساتنې لپاره په نړيواله کچه ترسره شوي دي.

اوس راځم د خپلو فرهنگي ميراثونو، ماضي، حال او راتلونکي او يا د خپلو فرهنگي ميراثونو پرون، نن او سبا ته!

د افغانستان د فرهنگي ميراثونو پرون

لکه څنگه چې مو د مخه يادونه وکړه، افغانستان د نړۍ په هغو هېوادونو کې شمېرل کېږي چې بډايه او غني فرهنگ لري. په فرهنگي اثارو کې تاريخي اثار، فرهنگي ميراثونه چې ملموس او ناملموس دواړه په کې شامل دي، ټول په دې شمېر کې راځي. دې ټولو اثارو ته د تاريخ په بهير کې ډېر زيات زيانونه او بنسټي دي. له (پرون) څخه زموږ هدف تر (۱۳۸۰) ل کال وړاندې زماني واټن دی. دا زماني واټن له يادې نېټې نيولې بيا تر لسيزو لسيزو زماني واټن په غېږ کې رانغاړي. په دې ټول بهير کې چې د بېلابېلو عواملو او پېښو له امله زموږ فرهنگي ميراثونو ته کوم زيانونه رسېدلي، غواړم په دې ليکنه کې هغو ته نغوته وکړم. طبيعي خبره ده چې په ليکنه کې نه ټول فرهنگي ميراثونه او نه هم د هغو

جزئیات خپرل کېدی شي، خو هڅه کوو چې پر مهمو فرهنگي میراثونو او هغو ته پر وړ او بنسټو زیانونو لنډه رڼا واچوم:

موزیمونه:

د جگړو په کلونو کې د افغانستان موزیم ډېر زیان لیدلی چې دلته ورته نغوته کوو:

د کابل موزیم: د کابل موزیم چې وروسته بیا د ملي موزیم په نامه یاد شو، پر (۱۲۹۷ل) کال یې بنسټ ایښودل شوی، لومړی په باغ بالا مانی او وروسته بیا دارالامان ته انتقال شوی دی. تر هغه وروسته د هېواد په بېلابېلو سیمو کې د تاریخي اثارو کیندنې وشوې او ترلاسه شوي اثار یې ملي موزیم ته راوړل شول. ملي موزیم په کابل کې تر تنظیمي جگړو دمخه د نږدې (سل زرو) تاریخي اثارو خاوند شو. دلته به یوازې په یوه جدول کې د ملي موزیم د ځینو مهمو تاریخي اثارو لنډه یادونه وکړم:

د فرهنګي دورې نوم	د خپرونکي نوم	د سیمې نوم
۵۰ زره کاله وړاندې زمانه د پخوانۍ ډبرې منځنۍ دوره	لویس دوپري	دادل دره
۳۰ زره کاله وړاندې د پخوانۍ ډبرې پورتنۍ دوره	کارلتون، س، کون	قمره کمر
د کوپرک دوره (محلې نوم) له ۲۰ څخه تر ۱۱ زره کاله وړاندې زمانه	لویس دوپري	اق کپرک
له ۱۱ زرو څخه تر ۷ زره کاله وړاندې زمانه د نوې ډبرې دوره	لویس دوپري	اق کپرک

کور دره	لویس دوپری	د ۲ زره کاله ق م زمانه د نوې ډبرې دوره
اق کپرک	لویس دوپری	له ۳ زره څخه تر یوزر کاله ق م زمانه د برونز عصر
مندیگک	D.A.F.A	له ۳ زره څخه تر یوزر کاله ق م زمانه د برونز عصر
ناد علي	D.A.F.A	له ۳ زره څخه تر یوزر کاله ق م زمانه د برونز عصر
د موراسي غونډی	لویس دوپری	له ۳ زره څخه تر یوزر کاله ق م زمانه د برونز عصر
شمشپر غار	لویس دوپری	له ۳ زره څخه تر یوزر کاله ق م زمانه د برونز عصر
اق کپرک	لویس دوپری	له ۳ زره څخه تر یوزر ق م زمانه د اوسپنې عصر
حضوري چمن	تصادفي	له ۲-۴ ق م پېړۍ پورې د هخامنشي دوره
آی خانم	D.A.F.A	له ۳-۴ م پېړۍ پورې باختري دوره
میرزکه گردبز	تصادفي	له ۲-۱ م پېړۍ پورې هندو يوناني دوره
بگرام	D.A.F.A	له ۱-۳ ميلادي پېړۍ د يونان-کوشاني دوره

سور کوتل	D.A.F.A	له ۱-۳ میلادی پېړۍ د یونان- کوشاني دوره
شترک او پایتاوه	تصادفی	له ۱-۳ میلادی پېړۍ پورې د یونان کوشاني دوره
چم قلعه	D.A.F.A	له ۱-۳ میلادی پېړۍ پورې د یونان کوشاني دوره
بامیان	D.A.F.A	له ۱-۳ میلادی پېړۍ پورې د یونان کوشاني دوره
هډه	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
بامیان	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
شترک او پایتاوه	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
مرنجان تپه	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
قول نادر	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
مرنجان تپه	تصادفی	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
سرای خواجه	تصادفی	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره

خم ازگر	د لرغونپوهنې انسټیټوت	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
درمان تپه	جاپاني لرغونپوهان	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
کم داقا	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
کهنه مسجد	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
تپه کلان	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
فندوقستان	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره
گردېز	تصادفي	له ۸-۹ م پېړۍ پورې
تگاب	تصادفي	د هندوشاهي دوره
غزني	ISMEO	له ۱۵ پېړۍ څخه تراوسه
لښکرگاه	D.A.F.A	د اسلامي دورې اثار
غلغلي بنار(۳)	D.A.F.A	د اسلامي دورې اثار

کله چې په کابل کې پر (۱۳۷۱ل) کال تنظیمي جنگونه پیل شول، نو ملي موزیم ته سخت زیانونه واوښتل. موزیم ته د ورپېښې غمیزې ټول

بیان ددې لیکنې په ججوري که نه ځایبېرې. په مجموعي ډول د موزیم نږدې په سلو کې (۷۰) برخې اثار لوټ، تالان او یا له منځه یوړل شول.

یو شمېر اثار یې په بهرنیو قاچاق وړونکو وپلورل شول.

د هدې نامنقول موزیم:

((د جلال اباد د بنار د جنوب ختیز په شپږ کیلو مټرې کې یو ستر کلی د کوچنیو کوچنیو غونډیو په منځ کې پروت دی. دغه ځای ته هدیه وایي.

د اعلی حضرت محمد ظاهر شاه د واکمنۍ په زمانه کې همدلته کیندنې پیل شوې او په نتیجه کې تر ځمکې لاندې یو بیضوي موزیم وموندل شو. هغه وخت د دولت له خوا د همدې ځای د اوسېدونکو (۱۵۰) تنو پر دې ځای د دې غونډې گردچاپېره پر کار پیل وکړ. د درې جریبه ځمکې په ساحه کې د بنار په بڼه موزیم وموندل شو. دغه موزیم ته یوه لار راغلې وه او همدا لار له ټولې ودانۍ څخه گردچاپېره گرځېدلې وه. د دروازې خوا کې یو لوی بُت د سلامۍ په حال کې لیدل کېده، تر ټولو مشر بُت چې گردچاپېره ورڅخه څو بُتان د محافظینو په شکل ولاړ وو، ځای پر ځای شوي وو. یوه فرانسې یې نسخه د کیندونکو د فني هئیت مشره وه. هغې دغه بت ته د ((ارکولیس پهلوان)) نوم ورکړ. دا موزیم د شپږو کلونو په موده کې سم برابر شو، ټولې (۴۲) کوټې وموندل شوې، حکومت ورته یو ساتونکی کنډک وچاوه. یو کانتین هم په دروازه کې ورته جوړ شو، چې وروسته به سیلانیان ورته راتلل.))

((تر (۱۳۵۹ل) کال پورې هده د پخوا په خېر جوړه وه، لېږدېدونکي بوتان او نېسې يې د کابل په موزيم او نالېږدېدونکي يې همدغلته په هډې موزيم کې ايښي وو. د پرديو يرغل په پايله کې د سيمې استوگن جگړې ته اړ شول، پر (۱۳۵۹لمريز) کال خو راکته پر موزيم راوغورځېدل او د موزيم شاوخوا ونو او بوټو اور واخيست، چې دولت خبر شو دا ورمړ کولو لپاره يې د اور وژنې خو موټره راو لېږل او اور چې دننه په موزيم کې لگېدلی و د اوبو ټانکړې يې ورته مخامخ کړې او د موزيم يوه برخه پرې خټه شوه. په اوريوازي يو شمېر لرگي، دروازي او کرکي سوې وې او د کچو او چوني نالېږد و بوتانو ته يې تاوان نه و وراړولي وو، خو چې اوبه ورو رسېدې، هر څه خټه شول او راولوېدل، په دې توگه د بې پروايۍ له امله د موزيم يوه برخه خاورې شوه. د (۱۳۷۱ل) کال تر غويي وروسته سياسي کرکېچ وغځېد، نو سلوالو ډلو ته د لاسوهنې مهال گوتو ته ورغی او پر پاتو نښو يې له سره په خپلسرۍ کار پيل کړ او د گاونډي هېواد سوداگرو له کورنيو ډلمشرانو سره په غځېدلي لاس خپلې موخې بشپړې او هر څه يې يوړل.)) (۴)

ددې دوو مهمو منقولو او نامنقولو موزيمونو ترڅنگ، د هرات ولايتي موزيم چې پر (۱۳۰۴ل) کال، د ميمني موزيم چې پر (۱۳۳۶ل) کال تاسيس شوي وو. د غزني موزيم چې پر (۱۳۴۵ل) کال جوړ شوی، د مزار شريف موزيم چې لرغونی تاريخ لري او نور ولايتي موزيمونه چې په هريو کې په لسگونو او سلگونو تاريخي ميراثونه موجود وو، اکثره برخې يې د تنظيمي جگړو او گډوډيو او همدارنگه د تاريخي اثارو د قاچاق وړونکو له خوا زيانمنې شوې او يا لوت شوي دي. د هرات موزيم:

پر (۱۹۹۴) کال د هرات په بالاحصار کې بیا پرانیستل شوی، خو د هغه اثار په دقیق ډول تنظیم شوي نه وو.

د ملي موزیم او ولایتي موزیمونو ترڅنګ یو شمېر نورو موزیمونو ته هم ډېر زیانونه رسېدلي، د اردو موزیم چې تر ملي موزیم وروسته خورا غني موزیم ګڼل کېدل، په بشپړ ډول لوټ شوی او له منځه وړل شوی دی.

ملي ګالری:

د (۱۳۶۲ل) کال د ثور پر میاشت افتتاح شوه، په پیل کې ورته (۲۰۰) بېلابېل اثار راوړل شول. وروسته پرې (۵۹۶) اثار هم زیات شول. د تنظیمي جګړو پر مهال د ملي ګالری ودانۍ ته چې په اسمایي واټ کې واقع وه او هم د ملي ګالری بېلابېلو اثارو ته ډېر زیانونه واوښتل.

نندارتونونه:

د کابل ښار حضورې چمن ته ورڅېرمه (د کابل نندارې) په سیمه کې د هېواد د لاسي صنایعو، قیمتې ډبرو، ګالیو، ټولنیزې پراختیا، برېښنا بندونو، مهمو ودانیو (پنځه لس) نندارتونونه جوړ شوي وو. هر نندارتون ځانته یوه ځانګړې ودانۍ درلودله، په سلګونه ډول ډول اثار چې تاریخي ارزښت یې درلود، د تنظیمي جګړو پر مهال ټول لوټ، تالان او وسوزول شول.

ارګ:

((د افغانستان په تاریخي او فرهنگي میراثونو کې د ارګ مانۍ هم راځي. د ارګ د مانۍ کار د امیر عبدالرحمن له خوا پر (۱۲۹۹هـ ق) کال چې له (۱۸۸۲م) کال سره سمون لري، پیل شو. حرمسرای، دلکشا مانۍ،

(۱۲۹۰ هـ ش) د دلکشا مانی د ساعت منار، گلخانی مانی، سلامخانی مانی، ستوري مانی، دارگ جومات، دارگ برجونه او ځینې نورې ودانۍ چې تاریخي او فرهنگ میراثونه گڼل کېږي. په بېلابېلو وختونو کې جوړې شوي دي.

ددې ودانیو ځینې یې د (۱۳۵۷ ل) کال په پېښو کې زیانمنې شوي، خو ژر بېرته ترمیم شوي، د تنظیمي جگړو پر مهال دې ودانیو ته پوره زیان واوښت، د طالبانو د واکمنۍ پر مهال که څه هم د زیانونو کچه زیاته نه شوه، خو د ودانیو په داخل کې ځینې میناتورې شوي او هنري برخې یې له یو لړ زیانونو سره مخ شوې. (۵)

د افغانستان مرکزي سیمه:

د هېواد په مرکزي برخو او مرکزي ولایتونو کې زیات شمېر تاریخي اثار موجود وو، ځینې له منځه تللي او ځینې زیانمن شوي او ځینې اوس هم شته، چې دلته یې په لنډیز سره یادونه کوو:

بامیان:

د لویو مجسمو په گډون له درېیمې څخه تر اتمې میلادي پېړۍ پورې بودايي مجتمع په همدې سیمه کې جوړې شوي، چې لویې مجسمې یې د طالبانو د حاکمیت پر مهال والوزول شوې او نورو وړو مجسمو ته هم سخت زیان واوښت.

غزني:

له درېمې ميلادي پېړۍ څخه تر اتمې ميلادي پېړۍ اړوند د سردار تپې بودايي مجتمع، چې د ايتاليانو له خوا يې پلټنه شوې وه، زيات زيانونه زغملې دي.

د سلطان محمود غزنوي (۹۹۸-۱۰۳۰م) مقبرې ته کوم زيان نه دی رسېدلی.

په (۱۲مې) ميلادي پېړۍ پورې اړوند، د غزنويانو د دورې د درېم مسعود مانۍ چې د فرانسويانو له خوا کيندل شوې وه، لوت شوې ده.

د غزنويانو د عصر مينارونه (۱۲مه ميلادي پېړۍ) د بېلابېلو پېښو د اغېز له کبله، زيانمن شوي دي.

د (۱۲) ميلادي پېړۍ په وروستيو کې په غور ولايت کې د غوريانو د عصر مينار جام، د طبيعي عوارضو او د سيند له غاړې د اوبو د راپورته کېدو له امله له گوانښ سره مخ دی.

د تيمور شاه مقبره ۱۷۹۳م:

د تيموريانو په دود جوړه شوې ودانۍ، د تنظيمي جنگونو پرمهال ډېره زيانمن شوې وه، د ولسمشر کرزي د حاکميت پرمهال بيا ورغول شوه.

بابر بن:

په (۱۷مه) ميلادي پېړۍ کې د مغولي دورې بابر بن زيانمن شوی: د جگړې په اثر د بابر مقبره (۱۵۳۰م) مرکزي جومات (۱۲۴۲م) زيانمن شوي،

حرم سراى او نورې برخې چې د بمبارۍ په وجه وړانې شوې وې. د بن وني وهل شوي او د سون موادو په توگه ترې کار اخيستل شوى، د حامد كرزى د حاكميت په دوره كې دا بن يو خل بيا ورغول شو.

زور بنار:

د (۱۸-۱۹م) پېړۍ يو لړ ودانۍ له گچي او حكاكي بنسكلاوو سره د خاورو پر دېرې بدلې شوې دي.

ملي ارشيف ودانۍ:

پر (۱۹۷۳-۱۹۷۸م) كال د ملي ارشيف لپاره ترميم شوه، د جگړو له كبله يې زيانونه وزغمل، خو بيا يې هم حالت ښه دى.

بوستان سراى:

پر (۱۸۹۲م) كال ودان شوى، د بوستان سراى لازمه څارنه نه ده شوې. يو وخت د ترانسپورت د ډيپو په توگه ترې گټه پورته كېدله. پر (۱۹۹۲م) كال د تاريخي ابداتو د ساتنې د رياست له تفاهم پرته په غلطو مشورو، د بناروالۍ په واسطه ترميم شوى دى. د گچو د كارونې او د لرگيو د باندې برخې بنسكلا يې په ښه حالت كې ده، خو ځينې داخلي برخې يې له منځه وړل شوي دي.

باغ بالا مانۍ:

د (۱۸۹۳م) كال اړوند مانۍ ده، چې پر (۱۹۲۲م) كال بيا ترميم شوه، د جگړې له كبله رسېدلى زيان يې ناڅيزو، ترميم شوې وه، خو يوې

تنظيمي ڊلې له هغې څخه مېلمستون جوړ کړې، طالبانو هم د خپلې يوې قومندانۍ مرکز کړې. له همدې کبله ورته زيات زيان ور واوښت.

ستوري ماني:

د بهرنيو چارو وزارت اړوند پر (۱۹۰۱م) کال جوړه شوه، په (۱۹۱۲- ۱۹۱۵م) کلونو کې نورې زياتونې په کې وشوې او نورې برخې ورپورې وتړل شوې. پر (۱۹۹۵م) کال يې په سالون کې نوي زياتون راوستل شو. د تنظيمي جگړو پرمهال ور اوښتي زيانونه يې يو ځل بيا ورغول شول.

د شاه دوشمشپره جومات:

د (۱۲مې م) پېړۍ د جومات پر ځای، د هغه ودانۍ پر (۱۹۲۰م) کال جوړه شوې ده، په ښه حالت کې ساتل کېږي. تراوسه ورته کوم څرگند زيانونه نه دي اوښتي.

د کابل څنډې:

د کابل ښار او شاوخوا سيمو کې هم زيات شمېر تاريخي ابدات موجود وو چې ځينو ته يې سخت زيانونه رسېدلي دي، دلته غواړو په لنډيز سره دا تاريخي ابدات معرفي کړو.

د چکړيو مینار:

د لومړنيو ميلادي پېړيو بودايي مینار د توغنديو د لگېدو له امله زيانمن شوی و، خود هغو دلايلو له مخې چې تراوسه څرگند شوي نه دي، د (۱۹۹۸م) کال په اپريل کې ونړېده.

گلدیره:

(۴ مې ميلادي) پېړۍ پورې اړوند د بودايي معبد او ستوپه مجتمع، په پراخ ډول، د سيمه ييزو قوماندانانو له خوا د اشارو د ترلاسه کولو او غلا کولو لپاره پلټل شوي ده.

چهلستون ماني:

د (۱۸۸۸م) کال يوه ودانۍ وه چې پر (۱۹۰۵) او ۱۹۵۰م کال په کې نور بدلون راوستل شو. د تنظيمي جگړو له امله د خاورو پر ډېرۍ بدله شوې ده.

د دارالامان ماني:

پر (۱۹۲۳م) کال د حکومت د مرکز په توگه وپېژندل شوه، بېلابېلو جگړو هغې ته دروند زيان اړولی دی.

د تاج بېگ ماني:

پر (۱۹۲۴م) کال پورې دې اړوند ماني هم زيات زيان ليدلی دی.

پغمان ماني:

دا د اعليحضرت امان الله خان د وښی استوگنځی و، چې پر (۱۹۲۰م) کال جوړ شوی، د ښکلو مانيو، تياترونو او هوټل په گډون، دا استوگنځی د تنظيمي جگړو پر مهال په قصدي ډول پر خاورو بدل شو.

د افغانستان لويديځ:

د هېواد لويديزه سيمه هم د گڼو تاريخي اثارو خاونده وه، دلته په لنډيز سره ورته نغوته کوو:

هرات:

جامع جومات:

پر (۱۲۰۰م) کال د غوريانو پروخت جوړ شوی او په (۱۵مه) ميلادي پېړۍ کې د تيموريانو په واسطه ترميم او له (۱۹۴۳م) کال راپه دېخوا يې بنکلا ته نوره پاملرنه هم کېږي. له جگړې څخه رسېدلي زيانونه يې ترميم شوي او په ښه ډول ساتل کېږي.

مالان پل:

له (۱۵۰۲م) کال څخه شتوالی لري. جگړو ورته زيان رسولی او د (۱۹۹۴-۱۹۹۶م) کلونو ترمنځ په ناسم ډول ترميم شوی دی.

د امام فخر رازي جومات او مزار:

د (۱۳مې م) پېړۍ اړوند، جگړو هغه ويجاړ کړی او د پانگوالو خلکو له خوا يې د بيا رغونې هڅه وشوه، خو په سم ډول يې جوړ نه کړای شو.

د مصلی مینارونو مجتمع او د گوهر شاد مقبره:

د (۱۵مې م) پېړۍ د تيموريانو د وخت اړوند د گوهر شاد مقبره چې د جگړو له کبله د هغې د گنبدې د کاشۍ زياتې برخې له منځه تللي دي. هغه

ونې چې پر (۱۹۴۰م) کال د ساتونکي دېوال په توگه د جون- سپتمبر د مياشتې د (۱۲۰) ورځني باد په مقابل کې اينډول شوې وې، له منځه وړل شوي دي. په دې سيمه کې له شپږو موجودو مينارونو څخه يو يې د يو توغندي په واسطه له منځه تللی او دوه نور يې د توغندي له مستقيم لگېدو سره سره ولاړ پاتې دي.

گازرگاه:

د تيموريانو په واسطه په ۱۵مې ميلادي پېړۍ کې په کاشيو ښکلی شوی زيارت د ۱۱مې ميلادي پېړۍ ستر صوفي، شاعر او فيلسوف خواجه عبداللہ انصاري ته ځانگړی شوی دی. د هغه د مجاورانو له خوا ښه ساتل کېږي. د مرمرو له ډبرو څخه جوړه، د يوه حيوان مجسمه چې هغه ته په ورننوتونکې دروازه کې ودرول شوې وه. د طالبانو له خوا لرې شوې ده.

د کرباس حوض:

د هرات ښار د لويديځ په (غلووار) کلي کې له داخلي ښکلاوو سره په تيموري دورې پورې تړلی دی. د يو ډنمارکي ناحکومتي سازمان ډاکار DACAAR موسسې په واسطه ترميم شوی دی.

د محدث زيارت:

د تيموريانو د دورې د (۱۵مې ميلادي) پېړۍ اړوند مدرسه او جومات چې د (۹مې مې) پېړۍ د پوه خواجه عبدالوليد په وياړ جوړ شوی و، د جگړې له کبله ورته زيات زيان اوښتی دی. د مقبرې پر سر د گنبدې ترميم، د خلکو په همکارۍ، د ډاکار موسسې له خوا شوی دی.

د ظفر تخت:

د تیموریانو د دورې د (۱۵مې) پېړۍ د تفریح بڼې و، تر (۱۹۲۲م) کال پورې د کارېدو وړ و. پر (۱۹۹۴م) کال له یوې مخې له کاره ووت.

د چهار سوق حوض:

د (۱۷مې م) پېړۍ اړوند د عامه اوبو زېرمه، وچه شوې او د له منځه تلو په حال کې ده.

د افغانستان شمال:

د افغانستان په شمال کې هم ګڼ شمېر تاریخي اثار موجود وو چې د بېلابېلو حوادثو له امله ورته سخت زیانونه رسېدلي دي، دلته یې په لنډیز سره یادونه کوو.

ای خانم:

د تخار ولایت خواجه غار ته نږدې، تر میلاد دمخه د ۲-۴ پېړیو، یو یوناني ښار دی، چې د فرانسویانو له خوا پلټل شوی و. په بلدو زرونو د تونلونو د کیندلو له امله هلته په منظم ډول لوټ شو.

طلا تپه:

شبرغان ته نږدې، په لومړۍ میلادي پېړۍ پورې اړوند، د کوشانیانو یوه هدیره، د افغانستان او شوروي لرغونپوهانو ګډو کیندنو شپږ قبرونه رابهر کړل، چې له هغو څخه د سرو زرو شاوخوا (شل زره) اثار لاسته راغلي وو، د دوو ناپلټل شویو قبرونو تالان پر (۱۹۸۰م) کال پیل شو.

سور کوتل: پلخمري ته نږدې دويمې ميلادي پېړۍ پورې اړوند
مذهبي مجتمع، په دې باب معلومات په لاس کې نه شته.

رباطک:

ده په دويمې ميلادي پېړۍ پورې اړوند، پلخمري ته نږدې يو
سلطنتي معبد، د (۱۹۴۳م) کال تصادفي کشف، د جنگونو پرمهال د
سيمه ييزو زورواکو په لاس کې و.

د رستم تخت:

د سمنگانو ولايت (ايبکو) ته نږدې په (۴مې او ۵مې) ميلادي پېړۍ
پورې اړوند بودايي مجتمع او ستوپه ده چې غلا شوې نه ده، خو زيانونه
ورته اوښتي دي.

بلخ:

د هېواد يو تاريخي ولايت دی، تاريخي ابداتو ته يې زيانونه
رسېدلي دي، دلته يې په لنډيز سره يادونه کوو.

زور بنار:

د ۱۹۹۵ کال له پتو پلټنو څخه د ای خانم يوناني ستونو ته ورته ستنې
لاسته راغلي، چې د شخصي کورونو د جوړولو لپاره ورڅخه کار
اخيستل شوی دی. ناتاييد شوي راپورونه د زياتو کشفونو خبرې کوي.

د نهو گنبد و جومات:

ساساني دوره ۹مه ميلادي پېړۍ: د ساتنې د پېوال يې د نړېدو او د گچو برخه يې د اوبو د څڅېدو له خطر سره مخ ده او د ماتېدو له کبله يې يوه ليندۍ له خطرناک حالت سره مخ شوې ده. نور زيانونه هم ورته متوجه دي.

د خواجه ابونصر پارسا زيارت:

د تيموريانو د دورې د وروستيو وختونو اړوند، د هغه د گنبدې د کاشيو ځينې برخې د توغنديو د لگېدو له امله بې ځايه شوې دي. د (۱۹۷۴م) کال ترميمونه د ناسمې ساتنې له کبله، له خطر سره مخ دي. د هغه داخلي برخه نسبتاً قناعت بڼونکې ده. په جنوبي لوري کې د نوي جومات جوړول، د هغه اصل ډيزاين له منځه وړی دی.

د سيد سبحان قلي خان مدرسه:

د (۱۷مې م) پېړۍ د وروستيو وختونو اړوند مدرسه ده، په جدي ډول د نړېدو په حال کې ده.

د حضرت علي کرم الله وجهه روضه:

د (۱۵مې م) پېړۍ د تيموري عصر ودانۍ، د عصري کاشيو له نويو بڼکلاوو سره له (۱۹۹۴م) کال راپه دېخوا يې ځينې برخې په نافني ډول رغول شوي دي

د مزار په لويديځ کې تخته پل:

د (۱۹ م) پېړۍ اړوند جومات، باندينۍ برخه يې په نسبتاً ښه حالت کې ده، خو د وخت په تېرېدو سره يې داخلي برخې ته زيان اوښتی دی.

د آقيني حوض:

د (اندخوی) په شمال کې د (۱۲مې م) پېړۍ شاوخوا اړوند، د اوبو د يوې ژورې (۱۲ متره) زېرمې پر سر (۱۲ متري) گنبد، له بېلابېلو پېښو سره سره له زياتو زيانونو سره مخ نه ده.

د سرپل-امام خورد:

د سلجوقيانو د وخت د يوولسمې ميلادي پېړۍ اړوند، د داخلي ښکلاوو او غوره ډبرليکنو لرونکی، ښه ساتل شوی دی، تراوسه ورته کوم زيان نه دی اوښتی.

د افغانستان ختيځ:

د هېواد په ختيځ کې هم گڼ شمېر تاريخي ابدات موجود وو، زيانونه يې زغملي، دلته يې په لنډيز سره يادونه کوو:

غوچک:

جلال اباد په لويديځ کې د (۱۲۱۰م) کال اړوند د مغولو د وخت بني او د شلمې پېړۍ يوه مانۍ پر (۱۹۹۴م) کال د معروف په نوم د يو افغاني نا حکومتي سازمان (د نړۍ د خوړو او کرنې سازمان) په مرسته ترميم شوه. له زيانونو سره مخ شوي دي.

سراج الامارت مانی او بن:

دې مانی ته د غازي امان الله خان پر ضد د شورش پر مهال درانه زیانونه وارول شول، مانی و سوزول شوه. تر (۱۳۸۵ ل) کال وروسته یې بیارغونه پیل شوه، نږدې (۸۰) په سلو کې یې کار بشپړ شو. بن ته د پر زیانونه نه دي وراوښتي.

د افغانستان جنوب:

د هېواد به جنوب کې زیات شمېر تاریخي ابدات موجود وو چې جگړو ورته زیانونه اړولي دي. دلته به له دې تاریخي اثارو د ځینو یادونه وکړو:

د هلمند ناو:

په بست او لښکري بازار کې د (۱۲مې م) پېړۍ د غزنویانو د وخت ژمنۍ مانی او بالاحصار، تر جگړې دمخه د بست تشریفاتې لیندۍ ترمیم شوې ده، خولا هم گوانبونه پوره له منځه نه دي تللي.

کندهار، د اشبوکان بن:

د کندهار په زاړه ښار کې ارامیک او یوناني دوه ژبې یو ډبرلیک چې (۳ ق م) پېړۍ پورې مربوط دی، په خپل اصلي حالت موجود و. دهغه په باب معلومات په لاس کې نه شته.

چهل (خلو پښت) زینه:

د (۱۲ مې) میلادي پېړۍ اړوند له ډبرې څخه د خلو پښتو پوړیو جوړه یوه زینه، چې د ظهیر الدین محمد بابر د لارښوونې له مخې د جوړ شوي ډبرلیک له محوطې سره نښلي، ډبر زیانونه ورته نه دي رسېدلي.

د میرویس نیکه مقبره (۱۷۱۵ م):

پر (۱۹۳۰ م) کال د احمد شاه بابا د مقبرې په شان جوړه شوې ده؛ د باندې د ښې مهندسي او په داخل کې د نقاشۍ لرونکې ده، چې شاوخوا یې د کوکران د بڼې په واسطه احاطه شوې او ښه ساتل شوې ده.

د احمد شاه بابا مقبره (۱۷۷۲ م):

بهرنۍ برخه یې ډېره استادانه مهندسي او په داخل کې نقاشي لري چې په ښه حالت کې ده او تراوسه ورته کوم زیان نه دی رسېدلی. (۶)

خرقه شریفه:

په کندهار کې د ډېرو پخوانیو ودانیو له جملې څخه ده، چې د اسلام د ستر پیغمبر حضرت محمد (ص) مبارکه خرقه په کې ساتل کېږي. کوم زیان ورته نه دی اوښتی، خو د ۱۳۹۲ ال کال په بهیر کې هڅه وشوه چې د دې ودانۍ دروازې د ترمیم په پلمه له دې ځایه وباسي، خو د سیمه ییزو خلکو له خوا یې مخه ونیول شوه.

د پورتنیو فرهنګي میراثونو ترڅنګ په هېواد کې نورو فرهنګي میراثونو او تاریخي اشارو ته هم زیات زیانونه اوښتي چې د ټولو څپرل

دلته په دې ليکنه کې ممکن نه دي، خو دلته يوازې ډېر مهمو او غټو فرهنگي ميراثونو ته اشاره وشوه.

د فرهنگي ميراثونو نن

نن هم زموږ فرهنگي ميراثونو ته زيات گواښونه او زيانونه مخامخ دي، خو په ځينو سيمو کې ددې گواښونو کچه زياته او په ځينو کې کمه ده. تر (۱۳۵۷ل) کال وړاندې زموږ د هېواد فرهنگي ميراثونو ته ډېر زيات زيانونه متوجه نه وو او که کوم زيانونه وو، نو اکثر و يې طبيعي بڼه لرله. البته د پېړيو په بهير کې جنگونو او ناتارونو زموږ يو زيات شمېر فرهنگي ميراثونه او اثار له ستوني تېر کړي، خو د خپلسرو کيندنو او د تاريخي اثارو د لوټ او تالان لړۍ ډېره گرمه نه وه، تر (۱۳۵۷ل) کال وروسته بيا تر (۱۳۸۰ل) کال پورې لوټ او تالان، ړنگونې او وړانونې بېلابېلې بڼې خپلې کړې او په دې بهير کې د افغانستان، تاريخي اثارو، ابداتو او فرهنگي ميراثونو نه جبرانېدونکي زيانونه واوښتل چې د (پرون) په بحث کې ورته نغوته وشوه. د (نن) له زماني واټن څخه زموږ هدف تر (۱۳۸۰ل) کال وروسته بيا تر دې دمه (۱۳۹۳ل) کال پورې مهال يا زماني واټن دی. په دې بهير کې که څه هم زموږ د هېواد په بېلابېلو برخو کې جگړه روانه وه او لاهم روانه ده، خو د جگړې څپې هغومره گرمې نه وې، چې تر دې دمخه دوو لسيزو کې ښکارېدلې. په دې وروستيو ديارلسو کلونو کې د نړيوالې ټولنې د مالي مرستو په برکت، د حکومت بېلابېل بنسټونه له سره ورغول شول او دا کار ددې سبب شو، چې زموږ يو شمېر فرهنگي ميراثونه هم له سره ترميم او د ويجاړېدو مخه يې ونيول شي. که څه هم په دې تېرو (۱۳) کلونو کې لاهم د ويجاړۍ لړۍ او د تاريخي اثارو د پټونې او قاچاق پروسه ودرېدلې نه ده، خو د تېرو نورو

دوو لسیزو په شان هم نه ده. یانې دا چې د شپېتمو او اويايمو کلونو په انډول د هېواد فرهنگي میراثونه په خوندي حالت کې دي. په همدې تېرو څو کلونو کې هېواد ته په فرهنگي ډگر کې د گڼو فعالیتونو ترڅنګه، زیات شمېر تاریخي اثار له بهرنیو هېوادونو بېرته هېواد ته راوړل شول او د هېواد یو شمېر مهم تاریخي اثار بهرنیو هېوادونو ته د نندارې لپاره یوړل شول. په لسگونو تاریخي ودانۍ چې افغانستان ته یې د فرهنگي میراثونو په توګه ارزښت درلود، بیا ورغول شوې او د ړنګېدو مخه یې ونیول شوه، چې دلته یې د ځینو یادونه کوو:

((د هېواد ملي موزیم بیا احیا او بیا ورغول شو، ځینې تاریخي اثار یې چې مات او په تېرو وختونو کې له منځه تللي وو، بېرته ترمیم شول. د هېواد یو زیات شمېر لرغوني اثار چې (۴۳۸۲) ټوټې کېږي، له ډنمارک هېواد څخه او (۲۱۴) له اسلام اباد څخه راوړل شول، نږدې (۱۴۲۳۰) ټوټې اثار ترلاسه شول.))

د غور ولایت د (جام منار) او د بدخشان د (شهیدانو منار) ترمیم شول. د هرات ولایت د څلورو تاریخي څلیو ترمیم، د بلخ ولایت د څلورو تاریخي څلیو رغونه، د سلطان محمود غزنوي د تاریخي څلي ترمیم، د تخار ولایت د حضرت واقف د تاریخي څلي ترمیم، د خواجه گیان د تاریخي څلي ترمیم، د شیخ سعدالدین انصاري د تاریخي څلي ترمیم او په ځینو نورو ولایتونو کې د تاریخي ودانیو بیا رغونه د تاریخي میراثونو د بیا رغونې نېې بېلګې دي.

سر بېره پردې ملي موزیم ته د بېلابېلو مراجعو له لارې (۴۵) قلمه نور اثار راوړل شول چې ټول (۵۶۰) اثار کېږي.

ددې ترڅنګ (۹۰۱) تاریخي اثار پاک او صفا شول.

همدارنگه له بېلابېلو سيمو څخه (۳۸۱) اثار ترميم او ملي موزيم ته وسپارل شول.

په غزني ولايت کې اووه تاريخي ابدې ترميم شوي.

د هرات د اختيارالدين د کلا ترميم چارې بشپړې شوي.

د اسلامي ثقافت د مرکز په توگه د غزني د اعلانولو په مناسبت گڼ شمېر تاريخي ابدات بيا ترميم شول.

د امير شېرعلي خان تاريخي ابدې، د وزيرمحمد اکبر خان مقبره او د هرات جامع جومات ترميم شول.

سربېره پر دې په کابل کې د شيخ سعدالدين انصاري د تاريخي ابدې، د سيد جمال الدين افغان د تاريخي ابدې، د امير عبدالرحمن خان د مقبرې، په کابل کې د سردارمحمد جان خان د مسجد، د غزني په ښار کې د باباعلي د جومات، د غزني ښار د شريف خان د مقبرې، په غزني کې علي لالا د مقبرې، په غزني ښار کې د پير شاطرها د مقبرې، په غزني کې د سيد حسين اغا د مقبرې، په غزني کې د شاميرصاحب پاليزوان د مقبرې، په غزني کې د سلطان سبکتگين د مقبرې، د خواجه محمدلايخوار د مقبرې، په غزني کې د تاج اوليا د مقبرې، د حضرت ترک د مقبرې، د سيد احمد مکي د زيارت، د سيد جلال د زيارت، د شيخ احل د مقبرې، د خواجه بقال د مقبرې، په کابل کې د خواجه گيان د تاريخي ابدې، په غزني کې د سيد عثمان هجويري د مقبرې، په غزني کې د بهلول صاحب د زيارت، په غزني کې د حضرت خواجه ملکيار د زيارت، د شاه سکندرولي زيارت، په کندوز کې د امام صاحب د روضې، د غزني د زاړه ښار د جومات، د غزني ښار د حنبري جومات، په غزني ښار کې د

سیدشا اغا د مقبرې، د سلطان ابراهیم د مقبرې او مسعود د قصر، ابو ریحان البیروني د قبر، په غزني کې د سلطان محمود غزنوي د ټولګې یا مجمع ترمیم، د کابل تیاتر بیا احیا، د ملي ارشیف د الحاقیه ودانۍ ترمیم، هلمند ولایت د شهزاده بابا د زیارت بیا رغول)) (۷) او نور ګڼ شمېر رغاونیز کارونه، هغه مثبت فعالیتونه وو چې د حامد کرزي د واکمنۍ پر تېرو (۱۳) کلونو کې ترسره شول.

د فرهنگي میراثونو سبا

څرنگه چې زموږ فرهنگي میراثونه پرون هم له ګڼو خطرونو سره مخ وو، نن هم دي، نو سبا هم د دې اټکل شته چې په لږو ډېره کچه به دا خطرونه امتداد پیدا کوي. د قصدي او ناڅاپي خطرونو ترڅنګ د طبیعي پېښو خطرونه او ګواښونه هم طبیعي دي. نو ځکه خو موږ باید مخکې تر مخکې هر ډول خطرونو، اندېښنو او ګواښونو ته متوجه او سو. دا ډول خطرونه هم زموږ معنوي میراثونو ته متوجه دي او هم مادي فرهنگي میراثونو ته!

د (سبا) په بحث کې زه غواړم همدغو احتمالي خطرونو او دهغو د مخنیوي پر لارو چارو لنډ بحث ولرم او په دې برخه کې خپل وړاندیزونه وړاندې کړم:

مادي فرهنگي ميراثونو ته پېښ گواښونه

لکه څنگه چې په تېرو وختونو کې زموږ مادي فرهنگي ميراثونو ته زيات زيانونه او بښتل، په گانده کې هم د نورو زيانونو د وړاوبستو اټکل شته، غواړو دلته په لنډيز سره ځينو خطرونو او د هغو د مخنيوي لارو چارو ته نغوته وکړم:

جگړه او د جگړې مخنيوی:

د (نن) او (پرون) جگړو نه يوازې زموږ زيات شمېر فرهنگي ميراثونه له منځه وړي، بلکې د افغاني ټولني هره برخه يې ځپلې او د پرمختگ مخه يې نيولې ده. که په هېواد کې له هرې ممکنې لارې د جگړې د تداوم مخنيوی وشي، نو طبيعي خبره ده چې هم فرهنگي ميراثونو ته احتمالي خطرونه له منځه ځي او هم د ټولني نورې برخې نښرازه کېږي، خو دا چې د جگړې بندول يو لوی سياسي او پوځي ځواک او تدبير ته اړتيا لري او که ټوله جگړه ودرول شي، نو دا خورنځورې او جگړه ځپلې افغاني ټولني ته د نوش دارو حيثيت لري او که چېرې دا ممکنه نه وي، نو د جگړې د دوام په حالت کې د نړيوالو قوانينو له مخې د ملگرو ملتو هغه اړوند ارگانونه چې د جگړې په حالت کې د فرهنگي ميراثونو ساتنه کوي، د هغوی مرسته او ملگرتيا بايد را جلب شي، چې د جگړې د بندېدو تر وخته د افغانستان د فرهنگي ميراثونو ساتنه وکړي.

د قاچاق مخنيوی:

د هېواد یو زیات شمېر تاریخي اثار او فرهنګي میراثونه د شخصي گټې لپاره قاچاقېږي، ګاونډیو او نورو هېوادونو ته وړل کېږي. حکومت او اړوند ارګانونه باید له ټولو ممکنه لارو چارو څخه کار واخلي، چې د تاریخي اثارو د قاچاق مخنيوی وکړي، د تاریخي اثارو بازار، لنډ، تنګ، بند او بې ارزښته کړي. کله چې دې ډول اثارو ته په کورنۍ او بهرنۍ کچه مارکېټ نه وي، څوک یې قاچاق ته زړه نه ښه کوي.

دوه اړخیز پروتوکول:

له ګاونډیو هېوادونو او د نړۍ له نورو هېوادونو سره دې داسې دوه اړخیز پروتوکول وشي، چې د هغو له مخې د هر هېواد قاچاق شوي فرهنګي میراثونه بېرته مسترد شي او هم قاچاقوړونکي یو بل ته وسپارل شي، دا کار به ددې سبب شي، چې هم د فرهنګي او تاریخي اثارو د قاچاق مارکېټ له منځه لاړ شي او هم قاچاق وړونکي د خپل ژوند د خطر او له قانون څخه د وېرې له امله قاچاق ته زړه ښه نه کړي.

د جزایي قانون سختوالی:

سرله دې چې د هېواد په جزایي قانون کې د هر ډول قاچاق لپاره سزاګانې په ګوته شوي، خو که د فرهنګي میراثونو د قاچاق وړونکو لپاره سزاوې نورې هم سختې شي او بیا دا سزاګانې عملي بڼه خپله کړي،

نو دا کار هم ددې سبب گرځي چې د فرهنگي ميراثونو له خونديتابه سره مرسته وکړي.

عامه پوهاوی:

مور سره له دې چې بډايه فرهنگي ميراثونه لرو، خو ددې ميراثونو د ارزښت، پايښت او د هغود پيغامونو په باب ولس ته پوره پوره معلومات نه دي وړاندې شوي، يو شمېر کسان خو د فرهنگي ميراثونو قاچاق هم عادي سوداگري گڼي، نو ځکه خويي د مشروع تجارت په شان د خپل روزگار يوه برخه گرځولي ده. که رسنی: دولتي او نادولتي ټولې د فرهنگي ميراثونو، ارزښت، ماهيت او اهميت ولس ته په ډاگه کړي او همدارنگه سوداگري يا قاچاق جوړونکي د هغو له قانوني عواقبو خبر کړي، کېدی شي ولس او قانوني سرچيني يو بل سره ملگرتيا وکړي او په گډه د فرهنگي ميراثونو د قاچاق مخه ونيسي.

خپلسري کيندنې:

خپلسري او نافني کيندنې، څېړنې او سپړنې بل عامل دی چې زموږ فرهنگي ميراثونو ته يې سخت زيان رسولى او رسوي يې، حکومت بايد له ټولولو لارو او همدارنگه ولس د خپل ملي احساس له امله په هېڅ تاريخي ساحه کې هېڅ ډول ناقانونه او نافني کيندنو ته اجازه ورنه کړي. خپلسري او نافني کيندنې نه يوازې د غلا او قاچاق کار دی، بلکې د

تاریخی اثارو د ترلاسه کولو او غلا کولو لپاره نور ګڼ شمېر اثار هم د دا ډول کیندنو په بهیر کې له منځه ځي.

معنوي فرهنگي میراثونو ته پېښ ګواښونه

لکه څنګه چې و په پیل کې یادونه وکړه، معنوي یا ناملموس فرهنگي میراثونه د مادي هغو په اندول ترزیات تهدید، ګواښ او خطر لاندې دي. دا خطرونه او ګواښونه په څرګند او ناڅرګند ډول رامنځ ته کېږي او زموږ معنوي میراثونه ګواښي. دلته به په لنډیز سره ځینو خطرونو او د هغوی د مخنیوي لارو چارو ته نغوته وکړو:

د کلتوري يرغل مخنیوی:

د مخه مو هم یادونه وکړه چې معنوي میراثونه د یوې ټولنې ټول ارزښتونه، دودونه، عنعنات، اداب، اروایي جوړښتونه، ژبه او نور ناملموس ارزښتونه رانغاړي. طبیعي خبره ده چې دا ارزښتونه په زور، جبر، پوځي يرغل او د نورو فزیکي فشاري وسیلو په واسطه په یوځایي ډول له منځه نه ځي. کلتوري او معنوي ارزښتونه د پردیو د کلتوري يرغل له امله ورو ورو له منځه ځي او دا ډول يرغلو ته تر شا خپل وسایل او خپل عوامل لري.

اوس چې زموږ هېواد له بېلابېلو خواوو د نورو د ځواکمن او وسیله ییز کلتور تر يرغل لاندې دی. زموږ معنوي میراثونو ته یې سخت زیان اړولی او لایې هم اړوي.

دا یرغل د هغو د رسنیو، اموالو، مادي او معنوي ملاتړ په مرسته ترسره کېږي.

د دفاعي کلتوري ستراتیژۍ جوړول:

افغانستان د خپل کلتور د ساتنې، پالنې او د بهرنیو د کلتوري یرغل د مخنیوي او د خپلو فرهنګي میراثونو د خونديتابه لپاره هر اړخیزې کلتوري ستراتیژۍ ته اړتیا لري، په خواشینۍ سره چې په تېرو دوه درې لسيزو کې موږ د داسې یوې پراخې ستراتیژۍ له نشتوالي سره مخ یو. ان خبره تردې حده هم رسېدلې چې موږ د ګاونډیو د کلتوري یرغل د تعریف په باب هم د هغوی د پلویانو له خوا له ستونزو سره مخامخ یو. د یو مشخص مفهوم لپاره بېلابېل تعریفونه او مفاهیم وړاندې کېږي، خو په واقعیت کې یرغل روان دی او زموږ معنوي میراثونه ګواښي. فرهنګي ستراتیژي باید پردی یرغل، د نورو فرهنګونو ګډ ټکي او د خپل کلتور اصیله او د ساتنې وړ برخه تعریف کړي او بیا یې د ساتنې او پالنې لپاره وسایل او لارې چارې په ګوته کړي.

رسنیز فعالیتونه:

د نورو د کلتوري یرغل او د خپلو معنوي ارزښتونو د ساتنې او پالنې لپاره، د دولتي وسایلو، امکاناتو او مشخصو قوانینو ترڅنګ رسنیزو فعالیتونو ته هم ډېره اړتیا ده، موږ تر هغه پورې د نورو رسنیو له لارې د هغوی د کلتوري یرغل مخه نه شو نیولای، چې خپلې رسنۍ ته

ورته فعالې او تر هغوی غښتلې نه کړو. رسنۍ نه یوازې د پردې کلتور مخه نیولای شي، بلکې خپل معنوي ارزښتونه هم په ښه توګه ځلولای او نورو ته ورپېژندلای شي.

د فرهنگي میراثونو تصویري کول او ډیجیټل کول:

اوس چې تخنیکي وسایل زیات او عصري شوي او هم ارزانه شوي، په کار ده چې د هېواد د ټولو فرهنگي میراثونو د تصویري کولو لپاره هڅه وشي. د ویډیويي او جامدو تصویرونو په ښه د فرهنگي میراثونو خوندي کول به موږ سره مرسته وکړي چې د خپلو فرهنگي میراثونو اوسنۍ ښه لږ تر لږه په تصویري توګه خوندي کړو. د همدې مستندو تصویرونو له لارې کولای شو، د هغو د بیا رغونې لپاره کار وکړو. دا تصویرونه د ناوړه او طبیعي پېښو له امله د دې اثارو د له منځه تلو په حالت کې هم د هغو د بیا جوړولو لپاره ښه لاسوندونه کېدلای شي. د فرهنگي اثارو د قاچاق په حالت کې هم له خپلو دې لاسوندونو څخه د ګټې اخیستنې له لارې کولای شو، هغه له قانوني لارو بېرته ترلاسه کړو. د تصویري او ویډیويي نندارو له لارې کولای شو، نه یوازې خپل فرهنگي میراثونه نورو ته معرفي کړو، بلکې د ګټې یوه ښه وسیله هم ترې جوړېدای شي او په لاسته راغلو پیسو یې خپل فرهنگي میراثونه رغولای شو.

د فرهنگي ميراثونو د ساتنې لپاره د مرستې صندوق:

که د بسپنې يو صندوق رامنځته شي او هر افغان يا لږترلږه د فرهنگ هر مينوال په کال کې له دې صندوق سره ډېره کمه مرسته هم وکړي، نو زموږ د فرهنگي ميراثونو د ساتنې او پالنې، رغونې او ځلونې لپاره به ډېره اغېزمنه وسيله وي.

د پورتنیو لارو چارو ترڅنگ نورې اغېزمنې لارې چارې هم شته، خو اوس پر همدغو څو مهمو ټکو بسنه کوم.

اخځونه

- (۱) پرورشگاه فرهنگ باستانی، پوهاند عبدالحی حبیبی، د افغانستان فرهنگ تاریخ، ۱۳۹۳ل کال ۲۰-۲۲ مخونه.
- (۲) د افغانستان د فرهنگ تاریخ، سرمحقق زلمی هېوادمل، د دکتورا دورې درسي مفردات، ۱۳۹۳ل کال، ۲۳-۲۴ مخونه.
- (۳) د افغانستان فرهنگ ته اوبنتي زیانونه، محمد اسمعیل یون، ۱۳۸۷ل کال، ۵۶-۵۹ مخونه.
- (۴) د ننگرهار فرهنگي بهیر ته یوه کتنه، محمد داود وفا، د افغانستان د مطالعاتو مرکز، ۱۳۷۷ل کال، ۴ مخ.
- (۵) د ارگ، نن او پرون، علم گل سحر، ۱۳۹۱ل کال، کابل چاپ، بېلابېل مخونه.
- (۶) د افغانستان فرهنگي میراثونو ته یوه کتنه، نینسي دوپري، ۱۳۸۷ل کال، ۴۰-۵۷ مخونه.
- (۷) د جمهور رئیس کرزي کارنامې، علیشاه مظلومیار، ۱۳۹۳ل کال، ۱۳۳-۱۳۵ مخونه.

په پښتو لرغونو ادبیاتو کې

د داستان څرکونه

پښتو لرغوني ادبیات، چې له (۳۹هـ ق) څخه پیل او تر نږدې (۱۰۰۰هـ ق) پورې رسېږي، اکثره ادیبوهان دغه دوره لومړۍ یا لرغونې دوره گڼي او ددې دورې ادبیاتو ته هم لرغوني ادبیات وايي. له لرغوني دورې څخه موږ ډېر لیکلي ادبیات نه دي ترلاسه کړي، خو دا په دې مانا نه ده چې دلته د ادبیاتو بېلابېل او ډېر ډولونه نه دي رامنځته شوي، د زمانې ناخوالو، د لرغوني دورې ادبیاتو یوه بډایه پانگه زموږ له لاسه تروړلې ده. خو بیا هم کوم ادبیات او د هغو بېلابېل ډولونه چې تر اوسه پورې تر لاسه او خوندي شوي، د کمیت په اند ډول یې کیفیت د خورا زیات ارزښت وړ دي. له شکلي پلوه په لرغونې دوره کې، غزل، قطعه، ډوله نارې رباعي، مثنوي، قصیده او د ولسي ادبیاتو ځینې فورمونه لیدل کېږي. ځینې کسان منظوم داستان هم یو فورم گڼي، خو حقیقت دادي چې دا داستان کوم فورم نه دی. منظوم داستان هغو اثارو ته ویل کېږي چې د بیان له مخې حکایتي، روایتي یا کیسه ییزه بڼه ولري، دا چې دې کیسه ییز بیان کې کومه محتوا بیانېږي او په کوم قالب کې بیا دا محتوا ځایېږي دا نو بیا د لیکوال یا شاعر په ظرفیت پورې اړه لري چې خپل کیسه ییز پیغام په کوم چوکاټ کې بیانولای شي. داستان ته په عام ډول په پښتو کې کیسه هم وايي چې موخه یې اکثره همغه منشور داستان دی،

داستان کېدی شي، منظوم وي او یا هم کېدی شي منشور وي. منشور داستان یا کیسه، معمولاً پر لنډه لنډه کیسه، لنډه کیسه، منځنۍ کیسه یا اوږده کیسه وپشل کېږي، چې هره یوه بیا خپله خپله ځانگړتیا لري، خو منظوم داستانونه بیا په ډېرو فورمونو کې نه ویل کېږي.

قصیده، غزل او ځینې ولسي فورمونه هم په ډېره کمه کچه د ځینو پیغامونو او مفاهیمو د داستاني بیان لپاره کار کوي، خو تر ټولو چې معمول او دود دی، هغه مثنوي فورم دی چې هم په کې لنډ حکایتونه بیانېږي او هم د اوږدو کیسو او پیغامونو د بیان وس لري. د پښتو منظومو داستانونو لپاره هم تر ډېره حده د مثنوي له فورم څخه گټه پورته شوې ده. مخکې تر دې چې په پښتو لرغونو ادبیاتو کې د داستان او بیا د منظوم داستان څرکونه ولگوو، ښه به وي چې مثنوي فورم په لنډیز سره تشریح وکړو.

دوه بیزیا مثنوي:

((هغه ډول شعري یا نظمي فورم دی چې هر بیت یې په خپل منځ کې گډه قافیه لري (مقفی) وي، د بیتونو شمېر یې ثابت نه دی، په ټولو قافیه والو شعري یا نظمي چوکاټونو کې مثنوي تر ټولو خلاص او لوی شعري فورم دی. شاعر یا ناظم کولای شي په دې فورم کې خپل مقصد تر وروستي بریده بیان کړي، ځکه نو اکثره شاعران د لویو موضوعگانو د بیان په غرض دا فورم انتخابوي، لکه (ابو القاسم فردوسي) چې د (شاهنامې) د لیکلو لپاره دا فورم وټاکه، په مثنوي کې که شاعر په یوه قافیه کې له

ستونزې سره مخ شي، نو بلې ته تللای شي، په مثنوي کې هر بیت ځانته قافیه لري، کېدی شي ځینې بیتونه یې ردیفونه ولري او ځینې یې ونه لري، خود ټولو بیتونو وزن یې مشترک وي او د څپو شمېر یې سره مساوي وي، مانا دا چې مثنوي مقفی، مشترک الوزنه او د مساوي څپو لرونکی فورم دی. لکه دمخه چې مویادونه وکړه، په مثنوي کې کېدی شي ځینې بیتونه ردیف لرونکي وي او ځینې په قافیه ختم شوي وي))^(۱)

په پښتو ادبیاتو کې هم اکثره داستانونه یا حکایتونه په همدې فورم کې راغلي دي، هم په لرغونې دوره کې، هم د پښتو ادب په منځني یا کلاسیکه دوره کې او یا هم په معاصره دوره کې، لکه څنگه چې مو د مخه یادونه وکړه په دې فورم کې د اوږدو او پرله پسې مفاهیمو، کرکټرونو، موادو او رایانو د ځایونې ظرفیت زیات دی. په پښتو لرغونو ادبیاتو کې د حکایت یا داستان څرکونه او بېلگې شته او هغه هم په همدغې مثنوي فورم کې راغلي دي.

حکایت:

د حکایت په باب ویل کېږي چې ((د (محاکات) له کلیمې څخه را اخیستل شوی چې دا بیا له یو شي څخه د یو چا د ورته کولو یا مشابه کولو مانا بندې، له اصطلاحی پلوه ځینې په دې نظر دي چې حکایت د لنډې کیسې داسې یو ډول دی چې په هغه کې اخلاقي درسونه یا مسایل نغښتي وي. دا درسونه یا مسایل د حکایت په وروستی برخه کې

لوستونکي ته په ډاگه کېږي، د حکایت کرکټرونه یا شخصیتونه سړي، خاړوي، یا بې روحه شیان وي، کله چې حیوانات د حکایت د شخصیت په توګه څرګندېږي، نو د انسان په شان خبرې کوي او له خپل ځانه انساني احساسات څرګندوي، حکایتونه معمولاً په داسې ډول لیکل کېږي چې لوستونکي په اسانۍ سره پر هغو پوهېدلای شي. هغه ادبیات چې په حکایاتو کې کارېږي، هغو ته تعلیمي ادبیات هم وایي.

د حکایت ځینې ځانګړنې په دې ډول دي:

د پېښو ځای او وخت یې زیات مشخص نه وي.

اغراق او تر حده داسې پورته پېښې په کې پېښېږي چې د انسان په وس پوره نه وي.

د داسې شیانو ستاینه په کې کېږي چې په عملي ژوند کې واقع شوي نه وي، عقل یې نه مني چې داسې به واقع کېږي.

ځینې یې داسې سست داستان بولي چې وحدت او انسجام نه لري.

معمولاً د پند، عبرت او نورو اخلاقي مسایلو د بیان لپاره کارېږي.

د ټولو کرکټرونو ژبه یې تقریباً یو شان وي او د ټولنیزې ډلبندۍ له مخې یې ژبه توپیر نه کوي.

اتل او اتل ضد کرکټرونه یې سپینې او تورې څېرې لري. یانې یا ډېر ښه دي یا ډېر بد.))^(۲)

حکایتونه په پښتو ادبیاتو کې معمولاً په منظوم ډول افاده کېږي، خو دا په دې مانا نه ده چې نثري حکایتونه نه شته، په کلیو او بانډو کې له پخوا زمانو څخه گړني حکایتونه، کیسې یا داستانونه وو، چې خوله په خوله له یوه پښته بل ته لېږدېدلې دي، خو دې ډول داستانونو ته، منظوم دي که منشور د تاریخي نېټې ټاکل اسانه کار نه دی. کیسې یا داستان په پښتو ادبیاتو کې معمولاً د نثر په چوکاټ کې افاده کېږي، ځینې ادیبپوهان بیا وایي داستان یا کیسه همغه اثر ته ویل کېږي چې پنځول شوې وي او خیال ولري.

کیسه، اتل یا اتلان، پېښه یا پېښې، زمان او مکان، پیل او پای یا نتیجه لري.

کیسه:

((کیسه که لنډه وي، لنډه کیسه ورته وایي، که منځنۍ وي، منځنۍ کیسه او که اوږده وي، اوږده کیسه یا داستان ورته وایي))^(۳) خو دا په دې مانا نه ده چې منظوم داستانونه نه شته، په پښتو ادبیاتو کې د منظومو او منشورو داستانونو دواړه بېلگې شته، خو موږ دلته د دې داستانونو بېلگې یوازې په پښتو لرغونو ادبیاتو کې لټوو، نه په پښتو گړنیو ادبیاتو کې او نه هم د پښتو تر لرغونو ادبیاتو وروسته د ادبیاتو په

نورو دورو کې. د خېرنې موخه مویوازي په پښتو لرغونو ادبیاتو کې د داستان څرک یا شتوالی دی.

په ټولیز ډول کله چې مور پښتو لرغونو ادبیاتو ته گورو، نو د کمیت په اندول یې کیفیت د زیاتې پاملرنې وړ دی. د پښتو لرغونو ادبیاتو پوخ کیفیت دا واقعیت په ډاگه کوي چې په دې نږدې نږه سوه کلن بهیر کې به ډېر ادبیات او هنري پنځونې رامنځته شوې وي، خو د زماني ناخوالو د هغو یوه زیاته برخه له مور په ترورلې ده. کله چې پښتو لرغونو ادبیاتو کې د داستان څرک لگوو، نو دلته هم له همدې واقعیت سره مخامخېږو چې کمیت لږ، خو کیفیت یې ډېر او د پام وړ دی. په پښتو لرغونو ادبیاتو کې مور لږ تر لږه دوه داسې اثار لرو چې داستاني بڼه لري او د حکایتي یا کیسه ییز بیان لرونکي دي. مخکې تردې چې مور په پښتو لرغونو ادبیاتو کې د داستان یا حکایت دوو لومړنیو بېلگو ته راشو، د (سلیمان ماکو) نثر ته به نغوته وکړو چې نه پوره حکایت دی، نه منظوم داستان، خو ځینې جملې او ترکیبونه یې داستاني یا کیسه ییزې ځانگړنې لري یا په بله وینا جمله یې جوړښت یې داسې دی چې کیسه ییز رنگ لري: ((زه غریب خاوري سلیمان زوی د بارک خان ماکو سا بزي چې په ویا له د ارغستان هو سپرم او په دې مزکو پایېرم، په سنه دولس شپږ سوه د هجري تللی وم او د پښتنخوا په راغو او کلیو گډېدم او مراقد د اولیا او اصلینو مې پلټل او په هر لوري مې کاملان موندل او د دوی په خدمت کې خاکپای وم او هر کله په سلام ورته ولاړ...))

((نقل هسې کاندې يارانو چې په روزگار د شيخ بيټني کې د ده ورور چې سپين نومېد او پر شيخ هم خورا گران و، سپين نه درلود زامن او هر کله به ويل خپل ورور ته...))

((نقل کاوه سي چې په روزگار د غازي شهاب الدين چې پر کفر يرغل و، شيخ ملکيار چې غرشين ستانه و هم ملگری و د شهاب الدين چې په ډيلي کې هغه ستر واکمن ټاټوبی وربښانده، او هم هورې مړ سو...))

((... نقل کاوه سي چې بختيار ستر ستانه و، له ده نه څرگند سوي دي، هغه کرامات چې مو وکتل او وويل...))^(۴)

په تذكرة الاوليا کې چې د سليمان ماکو کوم نشر راغلی، که څه هم ډېر زيات نه دی، يانې د کتاب کمې برخې تر لاسه شوي، خو له دې څخه هم د سليمان ماکو د ثنقوت بنکاري، ماکو چې کوم شاعر معرفي کوي، نو په کيسه بيز بيان يې معرفي کوي، سړی ځان سره يو زمان او مکان ته بيايي او د حقيقي تصويرونو يو منظره په کې بنکاره کېږي، د تذكرة الاوليا د شاعرانو په کلام کې داسې بېلگې نه بنکاري چې داستاني يا حکايتي بڼه دې ولري، او نه هم د پښتو ادبياتو په لرغونې دوره کې نورې داسې بېلگې شته چې داستاني خصوصيات دې ولري. يوازې دوه بېلگې چې نسبتاً څرگندې دي، يو د زرغونې کاکړې او بل هم د دوست محمد کاکړ د غرښتنامې حکايت دی.

دلته غواړو دا دواړه حکایتونه یا داستانونه او د هغو ناظمان په لنډیز سره معرفي کړو:

زرغونه کاکړ او د هغې د بوستان یو حکایت:

د زرغونې کاکړ د پېژندنې لپاره تر ټولو ښه اثر د محمد هوتک (پټه خزانه) ده، محمد هوتک په پټه خزانه کې کارېي: ((زرغونه د ملا دین محمد کاکړ لور وه، په پنجوايي کې او سپده او له پلاره یې وکا تحصیل د علومو او د فصاحت احکام یې زده کړل او د فصحاو اشعار یې ولوستل.

زرغونه په حباله د سعد الله خان نورزي وه، چې توریالي زامن یې درلودل او ټول د علم او هنر خاوندان وو. ماته هسې نقل وکا زما پلار: چې زرغونې د شیخ مصلح الدین سعدي رحمة الله علیه کتاب د بوستان ټول په پښتو شعر نظم کا او نوم یې و ((بوستان د پښتو)) چې دا کتاب یې په سنه (۹۰۳) هجري قدسي پای ته ورساوه او ټول نکات عارفانه او نصایح حکیمانه یې په پښتو کړل.

علاوه پردې زرغونې نور اشعار او غزلونه هم وویل او په زمرد د فصحا یې شهرت وکا، هسې چې موزونانو د روزگار به یې اشعار لوستل او د پښتو په بوستان یې سیر کا او گلونه د پند او نصیحت به یې ټولول. هسې وایي: چې زرغونه کمالداره ښځه وه، خط یې خوار ښه و او کاتبانو به یې له حسن خط اقسام د خط زده کول، زما پلار هسې وویل: چې په سنه (۱۱۰۲) هجري ما د زرغونې په خط ((بوستان د پښتو)) ولید، چې خپل

اشعار يې پخپل ښه خط هسې کښلي وو، چې ملغلرې يې خط ته عاجزي
کا او دغه حکايت له هغه کتابه زما د پلار رحمة الله عليه په ياد و، چې زه
يې په خزانه کې کارم:

((اور بدلې مې قصه ده
د اختر په ورځ سهار
له حمامه راوتلی
ايری خاورې چا له بامه
مخ او سر يې سو ککړ
بايزيد په شکر کښو سو
چې زه وړ يم د بل اور
له ايرو به څه بد وړمه
هو: پوهانو ځان ايرې کړ
څوک چې ځان ته گوري تل
لويي تل په گفتار نه ده
تواضع به دې سر لوړ کا
چې له شاتو هم خوره ده
بايزيد چې و، رویدار
په کوڅه کې تېرېدلی
راچپه کړلې ناپامه
په ايرو په خاورو خړ
د خپل مخ په پاکېدو سو
چې په اور کې سم نسکور
يا به لږ شکوه کومه
له لويني يې ځان پرې کړ
خدای ته نسي کړای کتل
لو خبره په کار نه ده
تکبر به دې تل خوړ کا))^(۵)

مخکې تردې چې د زرغونې کا کړي يې پر دې حکايت خبرې وکړو، ښه به
وي چې د محمد هوتک پر پورتنې نثر چې د زرغونې کا کړي پېژندنه

رانغاړې، لنډ بحث وکړو، دا نشر که څه هم د یوې شاعرې پېژندنه رانغاړي، خو د نثر په جامه کې د حکایتي اثارو ځینې عناصر هم په کې تر سترگو کېږي، په حکایت کې کله ځای معلوم وي او کله نه وي، دلته د زرغونې کاکړې په پېژندنه کې د هغې استوګنځي (پنجوايي) ته اشاره کوي، د لومړنیو زده کړو تسلسل یې بنیې چې کیسه بیزرنگ لري، بیا یې د ژوند بل پړاو ته داخلېږي. لیکوال تر هغه وروسته د زرغونې کاکړې اثر د تشبیت او بیان لپاره راوي ته ګوته نیسي، راوي هم په حکایت او داستان کې یو مهم عنصر ګڼل کېږي، په دې نثر کې راوي خپله د لیکوال پلار دی چې پر روایت یې زیات باور کېدلی شي، په دې لیکنه کې د زرغونې کاکړې پر بوستان سربېره د هغې نور محاسن هم په ډېر ښه ډول په کیسه بیز کیفیت بیانېږي، کله چې سړی دا نثر لولي، نو د یوې لنډې لنډې کیسې یا داستاڼګي مینه پرې ماتېږي، چې مرکزي کرکتر یې خپله زرغونه کاکړې، وروسته بیا شیخ سعدي رحمه الله علیه او راوي یې د محمد هوتک پلار دی، یوه مشخصه زمانه او مشخص مکان په غېږ کې نیسي، دا په دې مانا نه ده چې دا لنډه یا هم لنډه لنډه کیسه ده، خو دا ویلای شو چې کیسه بیز عناصر لري او د نثر بیان یې کیسه بیز دی، د یادونې وړ ده چې په پټه خزانه کې محمد هوتک کوم شاعران یا لیکوالان معرفي کوي، د هغو د اکثر و د پېژندنې لپاره له کیسه بیز بیان څخه کار اخلي. په خپله د پټې خزانه د لیکلو انګېزه هم په کیسه بیز ډول بیان شوې، د اثر د لیکلو علت، چاپېریال په داسې ډول تشریح کوي چې سړی لاس تړلی هغه چاپېریال، دربار او حالاتو ته بیایي، محمد هوتک وایي،

د پښتو پاچا شاه حسين هوتک زه وغوښتلم خپل دربار ته او ماته يې تشويش وکا، او الطاف يې ښکاره کړ چې دا خپله اراده پوره کاندې او د پښتو شاعرانو حال سره راټول کاندې ځکه چې زموږ پادشاه او د ښالم خپلو د زړه سر، شاه حسين خلد الله ملکه و سلطنة، پخپله هم د ښې وينا خاوند او د پښتو شعر شوقمن دی، نو ما وغوښته چې ژر تر ژره دا کتاب وکښلی شي او د پښتو د شاعرانو احوال ټول کړي)). (۶)

محمد هوتک، د بابا هوتک، شيخ ملکيار، شيخ خرنسبون، شيخ متي، جهان پهلوان امير کروړ سوري، شيخ اسعد سوري، ښکارندوی غوري، ابو هاشم ابن زيد السرواني، شيخ تيمن، شيخ بوستان بريخ، شيخ رضي لودي او نصر لودي، شيخ عيسى مشواني او نور چې راپېژني، نو هم له پخوانيو اثارو گټه پورته کوي او هم له راويانو نقل کوي، خو د پېژندنې ټول تسلسل يې يو کيسه بيز بيان لري چې سړی فکر کوي يوه کيسه يا حکايت لولي.

اوس راځو د زرغونې کاکړې حکايت ته!

د پښتو ادب څېړونکی؛ سر محقق زلمی هېواد مل په دې نظر دی چې دوه حکايتونه په پښتو ادبياتو کې د حکايتي اثارو لومړنۍ بېلگې گڼل کېږي، دی وايي: ((په دغو حکايتي اثارو کې تر ټولو پخوانی اثر د زرغونې پښتو بوستان دی. خو دغه اثر له پارسي څخه پښتو ته ترجمه شوی دی)) سر محقق زلمی هېواد مل زياتوي: ((په پښتو نظم شوی

حکایتي اثر د دوست محمد کاکړ (غرغښت نامه) ده، چې پر (۹۲۹ هـ ق) کال يې په رېوب کې نظم کړې ده)) (۵)

ددې داستان يا حکايت موضوع هم د نورو حکايتونو په شان اخلاقي او نصيحتي مسایل دي چې انسان بايد ترې د خپلو اخلاقو د لوړو واي لپاره پند او عبرت واخلي. د داستان يا حکايت راوي درېيم شخص نه دی، بلکې په خپله ناظم دی چې د نورو منظومو او نثري حکايتونو په شان په خپله کيسه کوي، ((اورېدلې مې قصه ده - چې له شاتو هم خوږه ده)) دا ډول پيل په اکثرو نورو حکايتونو، نکلونو او داستانونو کې هم معمول دی. د حکايت يا داستان موضوع د لويې او تکبر پر ضد راڅرخي، لوی انسانان د تکبر مخالف دي او تواضع اصلاً د انسان د شخصيت د لويې معيار گڼي، په دې حکايت کې اصلي موضوع، همدا د انسان عجز، تواضع او پرهېزگاري ده. حکايتونه يا منظوم داستانونه چې معمولاً د مثنوي فورم ورته کارول کېږي، دلته هم د مثنوي فورم کارول شوی، دا مثنوي ټول (۱۲) بيتونه لري او په خورا خوږه ژبه پيل شوي او په ښه پيغام پای ته رسېدلې ده.

تواضع به دې سر لور کا

تکبر به دې تل خوړ کا

د مسرو د خپو شمېر سره يې مساوي دی، يانې هره مسره يې (۸) خپې

لري

دوست محمد کاکړ او د هغه غربت نامه:

په پښتنو لیکوالو کې بل شخص چې منظوم حکایت یا داستان ورڅخه پاتې او تر موره رارسېدلی، هغه دوست محمد کاکړ دی. د پټې خزاني مولف محمد هوتک د دوست محمد کاکړ په باب وايي:

((د بابړ خان زوی و، چې د کاکړ بابا د زیارت د پاره په کال (۹۱۲) سنه هجري هرات ته ولاړ او بیا چې راغی ږوب ته، په کال (۹۲۹) هجري یې یو کتاب په شعر نظم کړ، چې نوم یې دی ((غربت نامه)) دا کتاب چې ما ولید، شیرین بیتونه په مثنوي لري او د غربت بابا قدس الله سره الکریم حکایات دي او له رښتینو خلکو یې روایات راجمع کړي دي، دغه کتاب زما پلار په توبه کې میندلی و او زموږ کهول کې مو کوچنیو او ژنیو ته په کې سبق لوست.

دوست محمد علیه الرحمه په خپل کتاب کښلي دي: چې زما پلار بابړ خان هم یو کتاب په شعر کښلی و، چې نوم یې و ((تذکره غربت)) هغه وخت چې بابړ خان وفات شو او زه پر کور نه وم، نو هغه کتاب ورک شوی و او چا ضایع کړی، زه چې راغلم، د خپل پلار په ماتم هسې ویرجن نسوم، لکه چې کتاب ورک و. ما خود هغه کتاب خبرې اورېدلې او په وارو وارو ویلې وې او هم مې یو څه له هغو څخه په یاد وې، نو ما پر خدای توکل وکړ او هغه قصې او روایات مې بیا په شعر وویل، خدای تعالی دې زما د

پلار سعي مشكوره كا، هسي وايي: كينونكي ددي كتاب عفي الله عنه،
چي ماله ((غرغبت نامي خخه دغه حكايت رانقل كړي دي.

له نېكانو روايت دي نور محمد كا كړ راوي دي
د نيكو نو له خولي وايي چې كا كړ نيکه زاهد و
تل تر تل بي عبادت كا شپي يې روڼي په لمانځو وي
نه يې خوب، نه يې خوراك و چې به كېنوست په لمانځنه
ورځ يې ټوله په قعده وه تل يې سير د لاهوت كا
غرق به تل په ذكر الله و يوه شپه يې عبادت كا
سترگي پټي سوي له خوبه هسي خوب يې وليد گرانه
وايي اي كا كړه زويه ستا قدم زما پر لار دي
هسي توگه حكايت دي چې يې فيض ل جاري دي
چې منبت يې راته بنايي لوي خبنتن له تل عابد و
پر دي ليار يې رياضت كا په ژړا و په نارو وي
عبادت يې ژوند و زواک و يابه كپوت په ستاينه
شپه يې هم يوه سجده وه په يوه گوله يې قوت كا
هر سبا او هر بېگاه و پر گناه يې ندامت كا
په شپو شپو يې و وينستوبه چې غرغبت نسيي بنهانه
له تا خونن يمه نېكخويه ما سوا كې دي قرار دي

د څښتن عبادت کرڼه
شپې او ورځې دې په کور دي
دا هم ستا د غاړې قرض دی
تر کلو کلو لمانځل
په جهاد به یې پوره کا
بیا خدمت د خلق الله دی
ځان خبر کړه ښه له دینه
د لوی خدای د دین قاصد شه
دا خدمت یې په ځان پور کړه
ځان دې خلاص له مصیبت سي
د غزا پر خوان نومړ سو
د غزا غشي تېره کړل
د سلطان غیاث له ملو سو
د سلطان مل شو په ملونه
د غازیانو په ټول شمېر سو
بنځ په خاورو د هرات سو
مري د خدای په رضا باندي)) (۷)

شپه و ورځ دې ده لمانځنه
ولې پاته له تانور دي
څه جهاد کړه پر تا فرض دی
یوه ورځ جهاد افضل
څوک چې تل لمنځ وروژه کا
لمړی شرط د دین همدا دی
له تا پاته دواړه دي نه
توره واخله مجاهد شه
د خدای نور پر جهان خپور کړه
چې دې بشپړ عبادت سي
چې له خوبه وښ کاکړ سو
زغره خول یې اراسته کړل
هرات خواته په تلو تلو سو
وېکړه هورې جهادونه
خو هورې تر دنیا تېر سو
چې یې هلته هم وفات سو
مېړه هسې ژوندون کاندې

د دوست محمد کاکړ په پېژندنه کې هم د محمد هوتک د بیان طرز کیسه
بیزدی، کله چې څوک دا نثر لولي لکه چې یوه کیسه لولي، دلته بیا هم

راوي معلوم دی، دلته بيا هم د کيسی راوي د محمد هوتک پلار دی، دلته بيا په کيسه کې بله کيسه ده، بل راوي په خپله دوست محمد کاکړ دی چې له خپل پلاره حکايت کوي او د هغه ځينې نصايح يې په خپل کتاب (غرغښت نامه) کې راوړي دي.

د غرغښت نامې حکايت هم په مثنوي فورم کې نظم شوی، ټول (۳۳) بيتونه لري او هره مسره يې (۸) څپې لري ددې حکايت محتوا هم ديني او اخلاقي موضوع ده، د (نور محمد کاکړ) چې دلته يو راوي گڼل کېږي او د خپل پلار د (کاکړ نيکه) د خوب کيسه کوي، چې هغه هم لوی عابد او زاهد شخصيت و، هغه يوه شپه خوب وليد او زوی ته يې نصيحت وکړ چې جهاد فرض دی، يوه ورځ افضل جهاد تر کلونو کلونو لمونځونو لوړه مرتبه لري.

کله چې کاکړ له خوبه بيدار شو، نو د جهاد پر لوري لاړ، د سلطان غياث الدين له ملگرو سره يو ځای شو، جهاد يې پيل کړ ډېر جهاد يې وکړ، په غازيانو کې حساب شو او په هرات کې تر دنيا تېر او هملته په هرات کې دفن شو.

حکايت په دې نتيجه پای ته رسي چې:

مېړه هسې ژوندون کاندې
مري دخدای په رضا باندي

دا دوه حکایتونه چې مورږ گورو په پښتو لرغونو ادبیاتو کې د منظومو داستانونو بېلگې په لاس را کوي، خو دا په دې مانا نه ده چې په لرغونو ادبیاتو کې به نور منظوم داستانونه نه وي لیکل شوي، خو مورږ چې دلته غږېږو، یوازې پر همغو اثارو بحث کوو چې تر مورږ رارسېدلي دي، د دې حکایتونو، خوږوالي، ساده والي، رواني او سلاست ته چې گورو، نو د دې دوو لیکوالو په گډون به نورو هم دې ته ورته اثار لیکلي وي. نکل، حکایت او داستان که څه هم بېلابېل کیسه ییز اصطلاحات گڼل کېږي، خو یو بل سره ډېر زیات مشترکات هم لري، مورږ چې کله په پښتو لرغونو ادبیاتو کې د داستان د څرک خبره کوو، نو هدف مو دادی چې د دغو درېواړو نومونو یا جوړښتونو گډ خصوصیات په کې ترسترگو کېږي، هېڅ داسې بېلگه نه لرو چې یادې په بشپړ ډول یو نکل وي، یا دې حکایت او یا دې هم په ټول پوره داستان وي، خو د دې درېواړو ځانگړتیاوې په کې په ډاگه لیدلای شو.

اخځونه

(۱) د پښتو شعر هنري جوړښت، محمد اسمعيل يون، يون کلتوري يون، ۱۳۸۷ل کال، ۲۰ مخ

(۲) دانشنامه (دايرة المعارف) ازاد، ايران، بېلابېل مخونه.

(۳) ادب پوهنه، سيد محى الدين هاشمي، د اريک د گرځنده کتابونو اداره، پېښور ۱۳۸۱ل کال، بېلابېل مخونه.

(۴) تذکرة الاوليا، سليمان ماکو، د پوهاند حبيبي شرحه او تعليقات، ۱۳۲۱ل کال بېلابېل مخونه.

(۵) پټه خزانه، محمد هوتک، د پوهنې وزارت، ۱۳۴۹ل کال، ۱۹۲-۱۹۴ مخونه.

(۶) پټه خزانه، محمد هوتک، د پوهنې وزارت، ۱۳۴۹ل کال ۲ مخ.

(۷) پټه خزانه، محمد هوتک، د پوهنې وزارت، ۱۳۴۹ل کال، ۸۸-۹۲ مخونه.

کنایه او په کلام کې یې دریځ

د مینې ذکر چې محفل کې د رقیب جرم شو

په اشارو په کنایو باندي بس وخت تېروو

کنایه هغه تعبیر دی چې حقیقي مانا ترې مقصد نه وي، خو حقیقي مانا ته نږدې او ملازمه مانا ترې اخیستل کېږي. یا ((کنایه داده چې متکلم یوه مانا په داسې الفاظو کې راوړي چې د مطلوبې مانا د دلیل حیثیت ولري))^(۱) کنایه زموږ په ورځنیو خبرو اترو او ادبي کلام دواړو کې کارول کېږي او ښه ډېره کارول کېږي. په واقعیت کې زموږ د ژوند د کلام یوه پاموړ برخه له کنایو څخه ډکه ده، کله چې غواړو خپل پیغام په ډېر مستقیم، سپوره او ډېر څرګند ډول انتقال نه کړو، نو له کنایې او ډېرو کنایو څخه کار اخلو. یا دا چې کله هم د پیغام او پوهاوي مستقیم لېږد ستونزه لري او یا ستونزه پېښوي، نو له کنایو څخه کار اخیستل کېږي، کله چې هم مقابل لوری د مفهوم او پیغام په اخیستلو کې له ستونزو سره مخ شي او یا هم غواړي له مقابل لوري سپینه او ډانګ پیلې خبره

واوري، نو پرې غږ کوي: څه راته په کنايو کې غږېږي؟ سپينه خبره راته وکړه؛ چې پر مقصد پوه شو! يانې په دې مانا چې کنايې تر ډېره بريده د پيغام د نامستقيم بيان لپاره کارېږي. ددې لپاره چې موضوع له ابهام او کنايو څخه رڼاوي او سپيناوي ته راووځي، ښه به وي چې کنايه له لغوي او اصطلاحي پلوه وڅېړو، د هغې پر ډولونو و غږېږو، له استعارې او د کلام د نامستقيم بيان له نورو توکو سره يې توپير وکړو او هم خپل مطلب په څرگندو بېلگو کې واضح کړو:

کنايه له لغوي پلوه:

له (کني) څخه رغېدلې چې له گرامري پلوه يو (مصدر) دی، په لغت کې د ((پوښلي او پټ)) مانا ورکوي. (کنيت) يا (کنوت) په ډاگه د يو مطلب نه بيانول دي. په بله مانا ((کنايه په لغت کې پټه خبره کول يا په داسې اندازه خبره کول دي چې د مدعا څرگندتيا په کې نه وي.))^(۲) ځينې نور بيا وايي: ((کنايه په لغت کې د تصريح ضد ده او پټو خبرو ته وايي.))^(۳) له لغوي پلوه (کنايه) په عربي، پښتو، دري او ځينو نورو ختيزو ژبو کې په يوه مانا او نږدې يوه ښه کارول کېږي. په انگليسي کې ورته (Quibble) وايي. قاموسونو دا کلمه له لغوي پلوه د همدې ناڅرگندو خبرو په مانا رااخيستې ده. يانې له لغوي پلوه د خبرو پوښل، د خبرو پټول يا په پرده کې خبرو کولو ته وايي.

کنايه له اصطلاحی پلوه:

د خبرو کولو هغه ډول دی چې اورېدونکی مستقیماً له مانا سره مخامخ نه شي، بلکې لومړی یوه مانا او ورپسې د هغه کلام دویمه او هغه مقصوده مانا ورڅخه ترلاسه شي چې د ویناوال اصلي هدف وي.

یا کنايه هغه خبره ده چې دوه ماناوې؛ یوه لرې او بله نږدې چې نږدې مانا یې مقصوده نه ده، خو ویناوال جمله داسې سره گنډي چې د اورېدونکي ذهن له نږدې څخه لرې مانا ته وړي.

په بله وینا: کنايه داسې یو ترکیب او یا جمله ده، چې د ویناوال مقصد د هغې ظاهري مانا نه وي، خو هغه قرینه چې موږ له ظاهري مانا (مکنی به) څخه باطني (مکنی عنه) ته متوجه کوي، هغه هم په کې نه وي، یانې دا چې د یوه مطلب یادول او د بل پیدا کول دي؛ د مکنه او مکنه عنه ترمنځ عمل کنايه ده. ځینې نور ادبپوهان بیا وايي: ((کنايه داده چې متکلم یوه مانا په داسې لفظونو کې راوړي چې د مطلوبې مانا لپاره یې وضعي مانا د دلیل حیثیت ولري)).^(۴)

د بېلگې په توگه: ((احمد ډېر پاک انسان دی))، ظاهراً هم کېدی شي چې پاک او بنایسته وي، خو اصلي او مقصوده مانا یې داده چې دا انسان د اخلاقي، ټولنیزو، دیني او نورو مهمو ارزښتونو لرونکی دی او په فساد ککړ انسان نه دی. ((دا جلی پاک لمنې ده)) ظاهري مانا یې داده چې پاک لباس یې اغوستی، جامې یې پاکې او سوتره دي، خو اصلي او

مقصوده مانا يې داده چې دا جلی د بنو اخلاقو څښتنه ده؛ په ديني او ټولنيزو اخلاقو سمبال ده. ((په سريې خاورې بادولې.)) ظاهري مانا يې هم کېدی شي همدا وي، خو اصلي مانا يې داده چې غم پرې زور کړی و، فرياد يې کاوه، چغې يې وهلې، يانې پر سريې خاورې بادولې دا مانا يې د غم او ظلم په مقابل کې د غبرگون ښودل دي. ((تراوسه يې له خولې نه د شيدو بوی ځي.)) مانا دا چې تراوسه لا کوچنی دی او د (شيدو بوی) يې څرگند ټکی دی.

((پرځمکه يې خوله لگوله.)) ظاهراً هم دا کار ممکن دی، خو اصلي هدف ترې دادی چې يو څوک ډېر سخت وي او يا سخت کارونه کوي، نو دا اصطلاح يا کنایه ورته کارېږي، يانې هغه دومره سخت سپړی دی چې پرځمکه خوله لگوي.

((ژرنده که د پلارده هم په وارده))

((چې نه دې وي له مورده ورته مه وايه چې وروره))

دلته مخاطب پوهېږي چې د متکلم مفهوم او مطلب څه دی، خو کېدی شي چې درېيم سپړی وپوهېږي او يا نه.

يا: ((لاس چې مات شي غاړې ته لوېږي))

دلته لاس ماتېدل او بيا په څه ذريعه غاړې ته اچول مطلب نه دی، بلکې مقصد دا دی کوم دوست يا آشنا چې له پښو ولوېږي، بل دوست يا آشنا په ښه ورځي او مرسته ورسره کوي.

یا: ((له یوه لاسه ټک نه خبري))

له دې متل څخه ظاهري مانا چې ټک ختل دي، نه را اخلو، بلکې له لاس څخه د ټک ختلو مطلب د دواړو لوریو یا دواړو دوستانو یوځای کېدل دي))^(۵)

د کنایې ډولونه

الف- د جوړښت یا ترکیب له مخې:

د جوړښت یا ترکیب له مخې کنایه پر لاندې برخو وېشل کېږي:

۱- مفرده کنایه: هغه ده چې له یوې کلمې یا ترکیب څخه رغېدلې وي لکه: ((دنگ)) یا ((اورد)) چې د عوامو ترمنځ د ساده، کم عقل او احمق په نامه یادېږي، یا بې ذهن ته همداشان مانا ورسوي.

۲- مرکبه کنایه: هغه ده چې تر یوې زیاتو کلمو یا له یوې جملې څخه رغېدلې وي او ددې جملې یوه کلمه په مستقل ډول کنایه نه وي، بلکې ټولې چې سره یوځای شي، کنایه جوړه کړي، لکه: ((تسه لاسه ته مې دښمن یې)) هدف ورڅخه ناچاري، غربت او بېوسي ده.

ب- د مانا لېږد له مخې:

۱- نږدې یا قریبه کنایه: هغه ده چې سپری د لازم او ملزوم ترمنځ پر اړیکې باندې په اسانۍ سره پوه شي. یا له لازم څخه ملزوم ته انتقال یې بې واسطې یا په لږو واسطو وشي.

((تاته مې سترگې وې)) : مانا دا چې تاته مې امید او هیله ده، چې غم به مې وخورې.

چې جلو دې د اختیار بنکلو ته ورکړې

پسې گرځه او بن په نته نه یې خلاص

(اوبنه په نته) لازم او (اطاعت) یې ملزوم دی.

ټوله شپه د یو بې لوزه انتظار کې

د لیمو په سر مې اوبنکو بلېدلې

په پورته بیت کې (اوبنکې)، شمع کڼل شوې دي، چې د محبوب لپاره یې (لوز) کنایه راوړل شوې ده، دا چې سړی ژر پرې پوهېږي، نو قریبه کنایه ده.))^(۶)

۲- لري یا بعیده کنایه: هغه ده چې د (لازم) او (ملزوم) ترمنځ رابطه په اسانۍ سره معلومه نه شي او ددې دواړو ترمنځ څو رابطې یا واسطې وي.

لکه لاندې متل:

بسځه له اجاغه غواړه، لور و لندبل ته ورکوه

(اجاغ) په درېيمه او څلورمه واسطه، (درنې کورنۍ) ته وايي،
(لنډبل) په درېيمه واسطه د (مړې کورنۍ) لپاره کنايه ده. اجاغ لازم ۱-
اور، ۲- پخول، ۳- مېلمان له لرل، ۴- مړه کورنۍ، ملزوم دي.

د هوسۍ په بنسټ برات زما مطلب شو

هوسۍ نه شمه نيوى د پښو په دو

د هوسۍ په بنسټ برات ليدل، ناممکن کار ته د گومارنۍ کنايه ده،
خرنگه چې مانا يې لرې ده، نو ځکه بعيده کنايه گڼل کېږي.

چې له سترگو يې غږېږي غنم رنگه

جدايي يې لکه قحط د غلې دى

قحط يو لوى غم دى او په دغه بيت کې د غنم رنگو جدايي لکه قحط
گڼل شوې ده. دا چې سړى پرې په اسانۍ نه پوهېږي، ځکه يې بعيده کنايه
بولي.))^(۷)

ج- د مانيز خرنگوالي له پلوه د کنايې ډولونه:

۱- د نوم يا موصوف له پلوه: چې د يوه شي يا څيز خو صفتونه
راوړل شي او هدف ورڅخه په خپله موصوف وي. يا دا چې دا په هغه کې
يو نوم راوړل شي او هغه داسې صفت وي چې هغه په بل نوم يا ذات کې

کت مټ موندل کېږي يا دا چې يو صفت يا صفتونه راوړل شي، چې په خپله موصوف ترې مراد وي لکه:

سرو مال به شکرانه کړه کامگار دواړه

که روزي يې شي د يار آبدار عقيق

له (ابدار عقيق) څخه مراد د يار شونډې دي، دا چې عقيق تک سره وي او د يار شونډې هم سرې وي، چې په کنایې ډول د صفت د شريکوالي پر بنسټ له آبدار عقيق څخه د يار شونډې مراد دي. (٨)

٢- د صفت له پلوه: په متن کې چې کومه کلمه د کنایې په توگه راغلې وي، له هغې څخه هدف صفت وي، نه موصوف يا نوم، لکه حميد بابا چې وايي:

دروېزه له دروېزه گره ناکسي ده

د فلک کچکول ته مه نيسه کچکول

په پورتنې بيت کې له کچکول نيولو څخه مطلب گدايي ده او گدايي خپله يو صفت دی، چې د کنایې موخه هم ورڅخه همدا صفت دی.

٣- د نسبت له پلوه: د نسبت کنایه داده چې يو يا څو صفتونه ياد شي او نسبت يې يو سرې ته وشي او هدف ورڅخه دهغه سرې لپاره امر، نفې يا اثبات وي.

ته چي ماته وايي و ايه څو ک دې وژني

ته له خپلو سترگو غواړه دا ځواب

په پورتنې بيت کې د معشوقې سترگو ته د وژلو نسبت شوی دی،
سترگې معشوقې پورې اړه لري، چې د کنایې په توگه يې مراد ورڅخه
خپله معشوقه ده.

د- د څرگندتيا او ناڅرگندتيا له مخې د کنایې ډولونه:

د څرگندتيا او ناڅرگندتيا له مخې کنایه په دوه ډوله ده:

۱- واضحه يا څرگنده کنایه: چې مطلب ترې په اسانۍ سره څرگند

شي لکه:

څو وهم د صبر لاپي ستا په مخ کې

څو غرمه بېهوده د شگو پري

يا:

چې حميد له عشقه اړوې ناصحه

بېهوده د شگو پري سره غړې

له شگو څخه پري غښتل مکني عنه. بېهوده، بې حاصله او بې نتيجې

کار، مکني دی.

نن د تېر ساعت ارمان فايده نه کا

که هزار ځله غاښ کېږد م په ورغوي

غاښ په ورغوي ايښودل له افسوس څخه کنایه ده، يانې غاښ په ورغوي ايښودل مکني عنه او افسوس مکني ده.

۲- پټه، خفي يا ناڅرگنده کنایه: چې کنایه په څرگند ډول نه وي افاده شوي، لکه:

نه پټېږي عشق د صبر په پرده کې

د عشاقو طشت لوېدلی دی له بامه

طشت له بامه لوېدل د رسوايي لپاره کنایه ده.

ه- د اړیکو يا واسطو له پلوه:

۱- ايماء او اشاره: هغه ډول کنایه ده چې د لومړۍ او دويمې مانا ترمنځ يې رابطه څرگنده وي او ډېرې لږې واسطې ته اړتيا وي. يا ((دا هغې کنایې ته وايي چې واسطې هم په کې لږې وي او پتوالی هم په کې نه وي، طبعاً سړی په اسانۍ پرې پوهېدی شي. لکه:

د نظر په خوی شوې بورې هغه سترگې

چې بربښنا ته ستا د سترگو يې کاته کړه

په پورته بیت کې د (نظر په خوی بورېدل) د ړندو لپاره کنایه ده.)) (۹)

۲- تلویح: له لغوي پلوه له لرې څخه نورو ته د اشارې مانا لري او له اصطلاحی پلوه هغه ډول کنایې ته ویل کېږي چې واسطې یې لرې او بعیدې وي. یا دا هغه کنایه ده چې د هغې په حقیقي او مجازي ماناوو کې گڼ شمېر واسطې په کارېږي، یانې له صفتو تر موصوفو د رسېدو لپاره، لکه:

په مانې یې مرده شویو کره عید وي

په خندا یې جوهری کره ژړا شي

خوشالخان وایي چې زما د محبوب په مانې خلک مړه کېږي، ځکه نو د هغه په مانې مرده شویو کره اختروي، چې ډېر مړي به کېږي او هغوی به یې لمبوي او په خندا یې جوهریانو کره ځکه ژړا وي چې په خندا کې مرغلرې تویوي او په نتیجه کې د مرغلرو نرخ رالوېږي.

۳- تعریض: له لغوي پلوه د څرگندتیا یا صراحت مخالفه مانا ورکوي، خو په اصطلاح کې همغه کلام دی چې له قید پرته او پر مطلق ډول وویل شي او د هغه په واسطه بلې مانا ته اشاره وشي. یو څوک په غورې وهل یانې اشاره یوې خواته کوي، خو اراده دې بلې خواته وي، یا ((په یوه کلام کې ځینې وختونه موصوف بېخي نه ذکر کېږي او خبره د خاص پرځای عامه بڼه غوره کوي، په داسې حال کې چې مراد ترې هماغه خاص وي، لکه چې یو څوک خپل دوست ته په طنز کې ووايي:)) (نن سبا

دوستان چپرته دي.)) چې ذکر يې عام او مراد ترې خاص دی، يا دا چې رسول الله (ص) به د خپلو اصحابو يو داسې کار او حرکت وليد چې هغه به بڼه نه وو، نېغ په نېغه به يې هغه نه مخاطب کاوه، بلکې داسې به يې وفرمايل: ((په خلکو څه شوي چې داسې کوي)) ظاهري بېلگه يې د خوشال خان په دې بيت کې ده:

هر چپرته چې گرځي لکه سروې سمه گرځي

هر چپرته چې کېني هغه ځای لکه گلشن کا.))

۴- رمز: له لغوي پلوه يو نږدې شخص ته د سترگو او بڼو په واسطه پته اشاره ده او له اصطلاحي پلوه هغه ډول کنایه ده چې په هغې کې واسطې ډېرې کمې او د کنایې مانا هم ډېره څرگنده نه وي. يا په بله مانا له صفته تر موصوفه د رسېدو لپاره واسطې په کې لږې وي يا څرگندې نه وي، خو داسې خبر په کې وي چې ذهن هغه لوري ته ورشي، لکه:

ږيره سپينه شوه ملا غبرگه خوله کنډاس

نه وباسې د دنيا له چارو لاس

(حميد مومند)

ږيره سپينېدل، ملا غبرگېدل، خوله کنډاسېدل د بوډاتوب لپاره د کنایې په توگه راوړل شوي دي.

څرنگه چې پورته مو يادونه وکړه، کنايه خبرې ته پوښ ورکول يا په پرده کې خبرې کولو ته وايي يانې د پيغام مستقيم بيان نه دی، بلکې نامستقيم دی، دغسې په عامه گړنۍ او ادبي ژبه کې نور عناصر هم شته چې د کلام د پيغام د نامستقيم لېږد سبب گرځي او کله کله يې له کنايې سره توپير گرانېږي، لکه مجاز او استعاره. په دې خاطر چې له مجاز او استعارې سره د کنايې توپير وشي، نوښه به وي چې دلته يې ځينو ټکو ته اشاره وکړو:

له مجاز او استعارې سره د کنايې توپير

((مجاز له لغوي پلوه د تجاوز په مانا دی په اصطلاح کې مجاز هغه دی چې د کلمې له حقيقي مانا څخه تېر شي او کلمه په بله مانا وکاروي. يا دا چې يوه کلمه د څه مناسبت او اړيکي له مخې په دويمه مانا کې چې دا کلمه ورته جوړه شوې او ټاکل شوې نه ده، وکارول شي. استعاره (استعار مجاز) که چېرې د کلمو د حقيقي او مجازي ماناوو ترمنځ اړيکي يا مناسبت د تشبه له مخې وي، استعاره (مستعار مجاز) ورته وايي.

استعاره (مستعار مجاز) په ژبه کې د استعمال له مصدر څخه ده چې په ژبه کې يوه کلمه د بلې کلمې پرځای پور غوښتلو ته وايي. د بيان په اصطلاح کې که يوه کلمه د څه مشابهت له مخې د خپلې حقيقي مانا پرځای په بله مجازي مانا وکارول شي، استعاره ورته وايي.

د مجاز په ټولو ډولونو کې استعاره غوره ډول دی، چې همدا ډول مجاز په ادبي ژبه کې ډېر دود لري. که له تشبه څخه د تشبه وييکي، وجه

شبهه او مشبه لري کړل شي، نو تشبه په استعاره بدلېږي، نو د هرې استعارې بنسټ پر تشبه ولاړ دی او له همدې څخه راوتلې ده. تشبه او استعاره د جوړښت له مخې یو شی دی. د لويديځوالو په اصطلاح استعاره د تشبه نچوړ دی. يانې تشبه تردې کچې نچوړ او خلاصه شي، چې يوازې (مشبه به) پاتې شي، خو په تشبه کې د مشابهت او په استعاره کې د يوشانوالي ادعا ده، شاعر دانه وايي چې د محبوب زلفې د سنبل غوندې دي، بلکې وايي چې سنبل دي))^(۱۱)

په مجاز، استعاره او کنایه درې واړو برخو کې ظاهري مانا مقصوده نه ده، خو په مجاز او استعاره کې د قرینې د شتوالي له امله د کلمې يا عبارت د ظاهري مانا کارول جایز نه دي، خو په کنایه کې سره له دې چې د شاعر غوښتنه د عبارت باطني مانا ده، خو ظاهري مانا هم د منلو وړ ده.

لکه: ((بيا يې گلانو ته اوبه ورکړې))، مانا بيا يې اشتباه کړې ده، دا چې په ظاهري مانا يې گلانو ته اوبه ورکړي که نه، خو دلته اصلي مانا همغه ده چې له شخص څخه اشتباه شوې ده.

په پای کې غواړم يادونه وکړم چې پورتنی بحث د کنایې په باب د يو بشپړ تحليل، شننې او ارزونې مانا نه ورکوي، خو د کنایې څېړنې ته لاره اوارولای شي. کنایه د بلاغي علومو د يو مهم عنصر په توگه په کلام، په تېره بيا په ادبي کلام کې خورا پياوړی دريغ لري، کلام ته ډېره خوږلني او ښکلې رنگ ورکوي، له هغې پرته کلام بېلابېل ادبي رنگونه نه اخلي، کنایه د ذهني قوت سبب هم گرځي او د ټولنيزو شخړو د حل او د مانا د

نامستقیم خو خواره بیان لامل هم کبږي، نو په دې خاطر په کلام کې د
کنایې دریخ خورا مهم گڼل کبږي.

((په مجاز کې قرینه فکر له حقیقي مانا څخه د مجازي مانا خواته
راگرځوي او میلان ورکوي، مگر په کنایه کې د لفظونو حقیقي مانا
اخیستل کبږي او بیا فکر له لازم څخه ملزوم ته انتقال مومي.
د بېلگې په توگه:

د قبول گوتې به پوه په لیمه کبږدي

که هجري په دا هنر وایي اعجاز کړم

(گوتې په لیمه ایښودل) د تسلیم علامه ده. یانې که هجري دې خبرې
ته حاضر شي چې زه په شعر کې معجزه ښکاره کوم، پوهان به دا خبره
قبوله کړي؟ د تسلیم گوتې پر لیمه ایښودل مکنه عنه یا لازم، تسلیم یا
قبلېدل یې مکنه (ملزوم) دي.

مثال:

عاقبت به خپل ورغوی په غاښ پري کا

هر چې کار کا د ښمنو په ورمونه

ورغوی په غاښ پري کول، مکنه عنه، تاثر او تاسف مکنه، د ښمنو
په پند کار کول قرینه ده.

مثال:

دا يې زړه له تا موندلی نه دی څه دی

رقيبان چې دې وماته اوږې مېرې

اوږې منبل مکنه عنه او د مسابقې دعوت يا چلنج ورکول مکنه دي))^{۱۲}

اخځونه

- (۱) بيان پوهنه، ډاکټر محمد اجان حقپال، کابل پوهنتون ۱۳۸۴ل کال، ۳۶ مخ.
- (۲) ادب پوهنه، سيد محی الدین هاشمي، اريک دگرځندو کتابتونونو اداره، پېښور ۱۲۸۱ل کال، ۷۴ مخ.
- (۳) ادبي فنون (بديع-بيان)، پوهنمل محمد اقا شېرزاد، ۱۳۸۴ل کال، ۱۲۱ مخ.
- (۴) ادبي فنون (بديع، بيان) پوهنمل محمد اقا شېرزاد، ۱۳۸۴ل کال، ۱۶۱ مخ.
- (۵) بيان پوهنه، ډاکټر محمد اجان حقپال، کابل پوهنتون ۱۳۸۴ل کال، ۳۶ مخ.
- (۶) بيان پوهنه، ډاکټر محمد اجان حقپال، کابل پوهنتون ۱۳۸۶ل کال، ۳۸ مخ.
- (۷) بيان پوهنه، ډاکټر محمد اجان حقپال، کابل پوهنتون ۱۳۸۶ل کال، ۳۸ مخ.
- (۸) د ادبپوهنې څانگې، سرمحقق سيد محی الدین هاشمي، علومو اکاډمي، ۱۳۹۳ل کال، ۲۲۶-۲۲۷ مخونه.
- (۹) بيان پوهنه، ډاکټر محمد اجان حقپال، کابل پوهنتون ۱۳۸۴ل کال، ۳۹ مخ.
- (۱۰) بيان پوهنه، ډاکټر محمد اجان حقپال، کابل پوهنتون ۱۳۸۴ل کال، ۴۰ مخ.
- (۱۱) په پښتو منظوم هندي سبک کې د مجاز ډولونه، پوهندوی محمد ابراهيم همکار، ۱۳۹۲ل کال، ۳۶ مخ.
- (۱۲) ادبي فنون، (بديع او بيان)، پوهنمل محمد اقا شېرزاد، ۱۳۸۴ل کال، ۱۶۱-۱۶۲ مخونه.

د ارسطو د کتاب الشعر

موخه، مانا او محتوا

د شعر او شاعری د څرنګوالي په باب د یونان نامتو عالم ارسطو خورا مهم اثر لیکلی دی، ((ارسطو چې تر میلاد وړاندې پر (۳۸۴) کال زېږېدلی او تر میلاد وړاندې پر (۳۲۲) کال مړ شوی^(۱) د ژوند زیاته برخه یې پر مطالعې او لیکلو تېره شوې ده. ارسطو ګڼ شمېر اثار لیکلي چې د هغو په جمله کې یو هم (بوطیقا) دی. دا اثر په حقیقت کې د ادبپوهنې، په تېره بیا د ادب تیوري اساس ګڼل کېږي، د ادبپوهنې یا ادبپېژندنې په باب په لیکلې بڼه بل دومره سستما تیک اثر چې تر دې وړاندې قدامت دې ولري، نه دی ترلاسه شوی. البته دا په دې مانا نه ده چې تر ارسطو دمخه د ادبیاتو په باب بحثونه او لیکنې نه دي شوي، شوي به وي خو په دومره منظمه، هدفمنه او سستما تیکه بڼه لا بل اثر تر اوسه څرګند شوی نه دی. تر دې وړاندې د داسې یو تیوريک اثر د نشتوالي یو علت شاید دا وي چې تر دې دمخه په زیاته کچه لیکلي اثار هم موجود نه وو او نه بیا کوم نقاد د هغو د ټولو راټولولو او ارزونې لپاره مجال پیدا کاوه. ارسطو د خپل وخت او تر هغه دمخه اکثره اثار مطالعه کړل او بیا یې د شتو اثارو په مټ د ادب تیوري یا ادبپوهنې اساسات کېښودل او (بوطیقا) په نامه

یې ځانگړې اثر وليکه د ارسطو ددې اثر د ځينو برخو په باب هم لږ وډېر
شکونه شته چې يا به دده خپلې وي او يا به هم دده د کوم بل هوښيار
شاگرد زياتونه.

ددې پورته شکونو او انگېرنو يو علت دادی چې تر اوسه پورې ددې اثر
داسې يو بشپړه لومړنۍ نسخه چې هغه دې په اصلي يوناني ژبه وي،
چاته نه ده رسېدلې، دا اثر له يوناني ژبې څخه سرياني، له سرياني څخه
عربي ته ژباړل شوی، انگليسي، اردو او نورو ژبو ته هم او سمهال د نړۍ
هېڅ داسې معتبره ژبه نه شته چې دا اثر دې په کې نه وي ژباړل شوی.

دا چې دا اثر ولې د نړۍ گڼو ژبو ته وژباړل شو، د پوهانو په نظر ددې علت
دا و چې ((د ارسطو ذهن د هرې مسلې زړې ته رسېده، ده نه صرف زړې
مسلې د خپل ذهن په قالب کې نوې کړي دي، بلکې ډېرې نوې مسلې او
نظريې يې هم په خپله وضع کړي او ايجاد کړي دي.

د ارسطو ليک لا تر ننه هم هغه خوند او زور لري، چې د ارسطو له زمانې
نه واخله د دنيا د تنقيد په تاريخ کې، په مختلفو دورونو کې تېر شوي او
تر موره رارسېدلي دي)) (۲)

د نړۍ نامتو عالمانو دا اثر په خپله ژبه ژباړلی او له هغه يې معنوي پانگه
اخيستې ده. په اسلامي نړۍ کې د ارسطو نورو اثارو ډېر شهرت درلود،
خو څرنگه چې عربو په شعر کې لوی لاس درلود او څوک يې په دې برخه
کې د ځان سيال او جوگه نه گڼل، نو ځکه يې د شعر په باب د ارسطو

نظریاتو ته ډېره اړتیا نه احساسوله، خو د ارسطو نور کتابونه کله چې هم عربي ژبې ته ژباړل شوي، نو په ټوله اسلامي نړۍ کې خواره شوي دي.

په اسلامي نړۍ کې لومړنی سپړی چې د ارسطو د علومو قدر یې کړی، (ابو نصر فارابي) دی، چې د دویم معلم په نامه هم یادېږي او دویم شخص (بو علي سینا) دی چې شیخ الرییس او درېیم معلم ورته ویل کېږي، دغه راز په اندلس کې (ابن طفیل)، (ابن ماجه)، (ابن مسکویه) او (قاضي ابن رشد) او نور هغه کسان وو چې د ارسطو د کتابونو مطالعه یې کړې او ښه گټه یې ځنې پورته کړې ده.

حکیم فارابي د ارسطو د اثارو او لیکنې طرز په باب یو مستقل اثر لیکلی: (ما ینبغی ان یتقدم الفلسفه): یانې (د فلسفې د زده کړې لپاره تر هغې وړاندې څه زده کول په کار دي).

فارابي چې خپله یو حکیم و، د ارسطو د اثارو د ژورتیا په باب وایي: ((ما د ارسطو (کتاب النفس) سل ځله او (کتاب سماع الطبیعی) څلوېښت ځله مطالعه کړ، نو هله یې په څه روگودر پوه شوم.))

حکیم فارابي تر ډېرې څېړنې، سپړنې او څېړنې وروسته د ارسطو اثار ډلبندي کړي دي. هغه وایي: ((د ارسطو اثار ځینې جزیه دي، ځینې یې کلیه دي او ځینې د جزیه او کلیه تر منځ منحویانه دي.)) یا وایي: ځینې کتابونه یې خاص دي او ځینې عام، له ځینو د فلسفې علم زده کېږي او له ځینو د فلسفې اعمال، له ځینو نه الهیه امور زده کېږي او له ځینو طبیعه

امور، له ځينو تعليميه، ځينې داسې کتابونه دي چې د عامو طبایعو د معیار مطابق دي، ځينې يې د خاصو لپاره خاص دي.)) د ليکنې طرز په باب يې وايي: ((ليکنې طرز يې په درې ډوله دی، په خاصو کتابونو کې کلام ډېر لنډ او جامع استعمالوي، په کليه کتابونو يا په تفاسيرو کې مغلق او غامض او په رسایلو کې مختصر او واضح.))^(۳)

څرنگه چې مور د لته د ارسطو پر ټولو اثارو بحث نه کوو او نه دا ليکنه د دې وس لري، يوازې غواړو دده د شعر د هنر يا (کتاب الشعر) په باب بحث وکړو.

لکه څنگه چې د مخه مو وويل د ارسطو اکثره اثار د نړۍ پر بېلابېلو ژبو ژباړل شوي، له هغې جملې څخه د شعر په باب د هغه مشهور اثر (بوطيقا) دی، دې اثر ته د (شعر هنر) نوم هم ورکړل شوی او د پښتو او عربي ژبو په گډون په ځينو ژبو کې (کتاب الشعر) گڼل شوی دی. د نورو ژبو پر ژباړو دلته بحث نه کوو، يوازې پښتو ژباړې ته يې راځو، خود ژباړې او د يوه اثر د محتوا د انتقال په باب د يو څو ټکو يادول ضروري دي: يو دا چې ژباړه په طبيعي ډول سل په سلو کې د اصلي متن د ټولې محتوا بنسکارندويي نه شي کولای، ضرور به په کې د محتوا يوه برخه سمه او ډېره کره نه را انتقالېږي او يا به يې هم مانا لږ په مغیره بڼه لېږدي، په تېره بيا دا چې يو اثر له يوې ژبې څخه بلې، بيا له هغې څخه بلې ژبې او بيا لان له هغې څخه بلې ژبې ته واړول شي. د ارسطو ياد اثر هم له لومړنۍ او اصلي ژبې څخه نه دی ژباړل شوی. اوس چې د پښتو په گډون په ځينو نورو ژبو

کې ددې اثر ژباړه موجوده ده، اکثره له دویمې، درېیمې یا څلورمې ژبې څخه ژباړل شوې، نو طبیعي خبره ده چې په دې کې اصطلاحات او مفاهیم داسې راغلي چې د محتوا ژورتیاوې په کې ټولې نه شي څرگندېدلای او لږ تر لږه محتوا ته یې هم څه نا څه زیان رسېدلی دی.

اوس راځو د بو طيقا پښتو ژباړې ته!

په پښتو کې د بو طيقا د ژباړو بېلا بېلو روايتونه نه شته، يوازې د دوو ژباړو او شرحو يادونه شوې ده، د سر محقق زلمي هېواد مل په وينا: ((بو طيقا مولوي محمد اسراييل د (کتاب الشعر) په نامه او قلندر مومند د (نظميات) په نامه شرحه او ترجمه کړې دي.))^(۴)

کتاب الشعر مولوي محمد اسراييل د پېښور د پښتو اکاډمۍ د مشر (مولانا عبدالقادر) په غوښتنه او سپارښتنه ژباړلی دی. ده خپل کار تر (۱۹۵۸م) کال وړاندې بشپړ کړی او بيا د اثر پرياد کال چاپ شوی دی. د سريزو، شرحو او اصلي متن په گډون ټول (۹۶) مخه لري.

مولوي محمد اسراييل د ارسطو (بو طيقا) اثر په ژباړه کې له خورا دقت څخه کار اخيستی دی. په دې ژباړه کې يې ډېر زيار گاللی او د مولانا عبدالقادر په وينا د اوسپنې نينې يې چيچلې دي. دی وايي: ((مولوي محمد اسراييل به ددې اثر ترجمه کوله او ما به له عربي، فارسي، انگرېزي او اردو سره پرتله کوله.)) مولانا عبدالقادر زياتوي: ((ډاکټر مظهر علي خان د پېښور يونيورسټي د انگرېزي شعبي صدر دی،

موصوف نه صرف د انگرېزي ادب يو ماهر عالم دی، بلکې هغه په فارسي، اردو او ځينو نورو يورپايي ژبو کې ډېر لوی دسترس لري، ډاکټر صاحب خو تر دې حده موږ سره لاس او کړلو چې په خپله يې د کتاب الشعر د ځينې حصو ترجمه په اردو کې زموږ لپاره وکړه، موږ بيا له دې نه پس عربي او انگرېزي ترجمو څخه هم استفاده وکړه او په اردو ژبه کې د عزيز احمد صاحب د ترجمې او ځينې نورو د اردو ادبياتو د مضامينو نه مو مدد واخيست، د دې مهم سرته رسولو کې موږ ته د مشهور ايراني عالم پروفيسور صورتگر کتاب هم د ډاکټر ميرزا نذير برلاس په واسطه په لاس راغی او له هغه نه موږه ډېره فايده واخيسته.))^(۵)

سره له دې چې دا اثر له څلورو ژبو: انگليسي، عربي، فارسي او اردو څخه په پرتليز ډول ژباړل شوی او د دې ټولو ژبو له ژباړو سره يې ژباړه کتل شوې او پرتله شوې، خو بيا هم د (کتاب الشعر) پښتو ژباړه چې د مولوي محمد اسراييل له خوا شوې، له (اردو) ژبې څخه پښتو ته شوې ده.

مولوي محمد اسراييل هم د مولانا عبدالقادر په شان د دې کتاب د پښتو ژباړې اړتيا او د هغې اهميت ته اشاره کړې او د خپلې ژباړې پر معيارونو او کړاوونو يې رڼا اچولې ده. تر کومه حده چې دده کتاب د ژباړې له متن څخه ښکاري، رښتيا هم مولوي محمد اسراييل د خپلې وسې تر وروستي بريده کړ او او زيار ځاللی او مولانا عبدالقادر چې د پښتو ژبې يو اوچت ليکوال، خدمتگار او د پښتو اکاډمي مشر پاتې شوی، پردې

ژباړې دهغه بيا کتنه او د نورو ژبو له ژباړې سره يې پرتلنه، ددې ژباړې قوت، کيفيت او اهميت لاسپسي زيات کړی دی.

دې زيار ته په کتو سره ويلاى شو چې دا ژباړه د پښتو تر هغې بلې ژباړې او شرحې چې (منظوميات) نومېږي، مفصله، خوږه، کره او د زيات اعتبار څښتنه ده. ان سړی ويلاى شي چې تراصلي متن وروسته تر بلې هرې دويمې او درېيمې ژباړې هم غښتلې ځکه ښه برېښي چې په نورو ژباړو کې له څو متنونو او د هغو له پرتلنې څخه گټه نه ده پورته شوې او يا لږ تر لږه له څلورو مطرحو متنونو څخه گټه نه ده اخيستل شوې.

دا ژباړه که څه هم له نن (۱۳۹۴ ل کال) څخه نږدې (۵۷) کاله وړاندې تر سره شوې او په پښتو کې کېدې شي دا د (بوطيقا) لومړنۍ ژباړه وي. د ژبني جوړښت او سکښت له مخې ددې ژباړې ژبه د پره خوږه، پسته، نرمه، روانه او ساده ده او د هغه وخت تر ځينو نورو ژباړو او نا ژباړو متنونو هم ښه روانه ده. نه يوازې ژباړه د پره خوږه ده، بلکې د ژباړې تر شا چې کوم نيت او ارمان پروت و او ددې ژباړې د تر سره کېدو سبب شو، هغه هم د پلورې، علمي، ملي او عالي و.

البته په ژباړه کې ځای نيم زمور د ملایي ژباړو، سيمه ييزې لهجې او د گاونډيو ژبو ځينې اغېزې تر سترگو کېږي، لکه څنگه چې زمور ځينې اوسنۍ ژباړې هم ځينې دا ډول ستونزې لري، خو په ټوليز ډول د مولوي محمد اسراييل ژباړه د خپلې زمانې لوړه معياري ژباړه گڼل کېدې شي.

نن دواړه مولوي صاحبان په ابدي نړۍ دي، خو څوک چې دا ژباړه لولي، نو هم مولوي محمد اسرئيل او هم مولانا عبدالقادر ته د زړه له تله دعاگانې کوي چې لوستونکي يې په مستقيم ډول د ارسطو له فکري او علمي ميراث سره وصل کړي او په تېره بيا ادبپوهانو او ادب مينوالو ته يې د دې لاره او اړه کړې چې د ادبپوهنې د لومړنيو اساساتو په باب معلومات ترلاسه کړي.

مولانا محمد اسرئيل نه يوازې يوه پخه ژباړه کړې، بلکې د ارسطو د شعر فن او يا (کتاب الشعر) يې په دقيق ډول شرح او تحليل کړی هم دی. د مولانا تحليل او ارزونه دلته ځکه د ارزښت وړه ده چې ده د ارسطو دا اثر څو څو ځله لوستی دی. کله چې يو څوک پر کوم کتاب بحث کوي، نو کېدی شي يو خل يا دوه ځله يې ولولي او بيا خپله ارزونه پرې پيل کړي، خو کله چې يو څوک يو اثر ژباړي، نو يوه يوه کلمه يې څو څو ځله له ذهنه تېرېږي او تر هغې چې د مانا تل او انطباق ته يې ور داخل نه شي، ژباړه يې هم شونې نه برېښي، نو مولانا محمد اسرئيل چې دا اثر ژباړلی، هره کلمه يې څو څو ځله لوستلې، په ذهن کې يې تحليل کړې، د هغې مانا ته يې ځان رسولی او بيا يې خپلې ژبې ته را اړولې ده. په خپله ژبه کې يې هم بيا څو څو ځله له نظره تېره کړې، په دې مانا چې له ژباړونکو پرته به هېچا هم د ارسطو دا اثر دومره زيات نه وي مطالعه کړی، په خپله مولانا وايي: ((د حکيم فارابي او شيخ الربييس دې دومره تاکيدونو په ما دومره اثر وشه چې ما د کتاب الشعر کم نه کم پنځوس ځله مطالعه وکړه....))^(۶) نو ځکه

خو د ده تحليل خورا ژور برېښي. مولانا محمد اسرئيل د ژباړې له همدې وخت او دقت څخه گټه پورته كړې، لومړۍ يې ددې اثر د ژباړې اړتيا په گوته كړې او بيا يې ددې اثر پر ماهيت او اهميت رڼا اچولې ده.

مولانا وايي: ((سره له دې چې د ادب په فن كې د ارسطو نظريات او هغه هم د يوناني ادب په باره كې او بيا خاص د يوناني ادب د يوې مخصوصې نوع متعلق دي، خو بيا هم د هغه د نظرياتو لويه حصه څنگه چې د هغه له شانه سره بڼايي، په ادبياتو باندې په مجموعي حيثيت صحيح ثابتېږي او دا ويلي كېدې شي چې د هغه د زمانې نه يې واخله تر نننۍ زمانې پورې د شعري تنقيد مسله اصولو كې هېڅ قسم اهمه اضافه نه ده شوې او راتلونكي وخت كې هم څه اميد نشته چې اوشي، دغه وجه ده، چې د دنيا د هر ملك شاعران بڼه او بد شعرونه هم د ارسطو په تله تلي.))^(۷)

مولانا اسرئيل د ارسطو له نظره د شعر زېږونكو سرچينو ته اشاره كوي او وايي: ((د ارسطو دا عقیده ده، چې د بنيادم هغه فطري ذوق، چې كوم د شعر موجد او باعث دی، له دوو چينو نه خړوبېږي، يو د تفاخر او لويۍ خيال دی، چې كوم د پلار نيکه د لويۍ او د عظمت د تاثر نتيجه ده، دا د فخريه او رزميه اشعارو محرک دی، دويم د بل عيب لټولو او نکته چيني كولو ته د بنيادم هغه طبعي ميلان دی، چې ترې نه هجو پيدا كېږي، رزميه اشعارو نه غم لړلي منظومات (تراژيدي) وجود ته راځي او د هجويه اشعارو نه خندوونكي اشعار (كاميډي) پيدا كېږي، چې د رزميه نه هغه جدا كوي.

د ارسطو عقیده ده، چې د زمانې په حیثیت غمجنوونکي منظومات، په فخریه او هجویه اشعارو فوقیت لري، په دې وجه په کار دي، چې د هغې په هکله پوره تحقیق سره اوږد بحث وشي، لکه چې هغه په خپل دې کتاب کې هم دغسې کړي دي))^(۸)

مولانا اسرائیل د شعر په باب د افلاطون او ارسطو د نظریاتو اختلاف او توپیر ته هم اشاره کوي.

افلاطون وايي: ((دا دنیا د عالم مثال او نقل دی او شاعري د انسانانو د اعمالو او افعالو نقل کوي، گویا که شاعري د نقل نقل شه. د هغه په نظر دا د سیوري سیوری دی او له اصل نه ډېر لرې دی.))

ارسطو وايي: شاعري د فطرت نقل نه کوي او نه د فطرت د نقل کولو څه ضرورت شته، ارسطو دا مني چې شاعري نقل یا تقلید خو ضروري دی، ولې پر ځای ددې چې دې ته له مصورې سره مشابهت ورکړای شي، هغه وايي چې شاعري له موسیقي او رقص سره مشابهت لري.

ارسطو هم شاعري ته نقل وايي، ولې د افلاطون د نقل موازي، هغه نقل خو ورته وايي ولې د نقل نقل نه.))

په خپله ارسطو د خپل دې کتاب په باب وايي: ((زما مقصد دادی چې د شاعري پر فن بحث وکړو او د هغې مختلف انواع معلوم کړو او په دې انواعو کې د هریو کار او مقصد وټاکو، د شعر صحیح تجزیه او د

اشعارو تعداد، د قطعاتو کیفیات او د هغې د اجزاو په باره کې خیال
اظهار کړو.))

ارسطو د شاعرۍ بحث له درېو پوښتنو پیلوي: ((شاعري څنگه نقل یا
تقلید کوي؟ شاعري د څه څیز نقل کوي؟ او ددې نقل طریقې کومې
دي؟))

ارسطو شاعري په لومړي گام کې پر دوو برخو (داستانی او ډراماتیکه)
وېشي، د تراژیکو داستانو او تراژیکو ډرامو تر منځ هم توپيرونه په
گوته کوي. داستانونه اوږده او ډرامې لنډې وي. ده د ډرامې لپاره د زمان،
عمل او مکان وحدت ضروري وباله، چې وروسته بیا د (درې گوني
وحدت) په نامه یاد شو.

ارسطو د تراژیدۍ په باب وایي چې ((دا باید داسې یو علمي تقلید وي
چې په دقت سره تر سره شوی وي او په خپل ذات کې باید کامل او اکمل
وي.))

ارسطو د شاعر د تېروتنو او غلطیو په باب هم ځانگړی انتقادي نظر لري:
((هغه وایي، شاعر په دوه ډوله غلطی کوي، دا غلطی یوه خوا اصلي
غلطی ده او هغه دا چې یو سړی د شاعرۍ صلاحیت نه لري او بیا هم
شاعري کوي، دا غلطی د بېنلو وړ نه ده، دویم ډول اتفاقي غلطی ده، د
هغې صورت دادی چې شاعر صلاحیت لري، خو د شاعرۍ د هغې برخې د

جزئیاتو په بیان کې کله کله غلطی هم کوي، چې له نورو فنونو سره تعلق لري، دا ډول غلطی د بېنلو وړ ده.))

د ارسطو بو طبقاً؛ د شعر هنر یا کتاب الشعر پر یوه سریزه پیل شوی او د همدې سریزې په لومړۍ جمله کې ارسطو د خپل اثر هدف بیانوي، دی وايي: ((زما د بحث موضوع شاعري او د هغې مختلف قسمونه دي)).^(۹) ارسطو خپل دا اثر په پنځو برخو کې راننوي: په لومړۍ برخه کې یې همدا سریزه ده چې پر خپل هدف سربېره د رزمیه یا جنګي شاعری (Epic) یادونه کوي، بیا د غم او درد شاعري (Tragedy) بیانوي او بیا د خوشالی شاعری (Comedy) ته اشاره کوي، همدا په حقیقت کې د ارسطو له نظره د شاعری وېش دی او په پای کې د نقادانو اعتراضونو ته د ځواب ورکولو اصول تشریح کوي.

ارسطو په شاعری کې د یو کرکتر یا شخصیت د بیان لپاره درې اصول ټاکلي دي: لکه څنګه چې هغوی دي، تر هغو غوره وښودل شي یا تر هغو ډېر ټیټ او یا هم لکه څنګه چې دي همغه شان. ارسطو په دې اثر کې د رزمیې شاعری او تراژیدي، رزمیې او هجوې تر منځ توپيرونه هم په ګوته کړي، د شاعری د بېلابېلو ډولونو لپاره یې د وزن، بحر او اهنګ څرنګوالی هم په ګوته کړی او د خپلې زمانې او تر هغه وړاندې زمانې نظمونه یې له فني پلوه ارزولي دي.

په کوتلې، سپېڅلې او په ټول برابرې شاعرۍ کې ارسطو یوازې (هومر) د شاعر د لقب مستحق گڼي، ځکه چې د ارسطو په نظر دده په نقلونو (پېښو) کې د ډرامې (حقیقي روح) موجود دی. ارسطو د کومیدي په باب وایي چې دا د بدو خصلتونو نقل یا (پېښې) دي.

ارسطو د خپل اثر په درېیمه برخه کې تراژیدي څېرې، ارسطو وایي: ((تراژیدي د یو داسې عمل (کردار) نقل او پېښې دي چې هغه اهم او مکمل وي، یو مناسب عظمت او اوږدوالی ولري او په داسې ښکلې ژبه لیکل شوې وي، چې خوند کوي، دا ځکه چې د دې په مختلفو برخو کې په مختلفو ذریعو سره د وېرې، وحشت او دهشت د بیان له امله اغېز پیدا کېږي او له همدې وجې د پیدا شویو جذباتو او هیجاناتو صحت او اصلاح هم کوي.

دی د تراژیدۍ لپاره شپږ عناصر مهم گڼي: پېښې، څېرې، ژبه، تاثرات، ارایش یا سینگار او موسیقي.

ارسطو تراژیدي پر څلورو ډولونو: پېچلې، دردونکې، اخلاقي او ساده وېشي.

د کتاب الشعر څلورمه برخه د نقادانو اعتراضونو او هغوی ته د ځواب ورکولو اصولو ته ځانگړې شوې ده.

په دې بحث کې په (شپږو) جلا جلا برخو کې د نقادانو اعتراضونو ته ځواب ویل شوی او د نقد پر اصولو بحث شوی دی. ایا شاعر یوه پېښه

لکه څنگه چې وه يا ده همغه شان تصوير کړې، يا څنگه چې گڼل کېدی يا بيانېدی شي او يا دا چې څنگه د هغو بيانېدل په کار دي، همغه شان انځور کړي که نه؟

ژبه يې څنگه کارولې؟ او بله دا چې د شاعرۍ د سمون معيار څه دی؟ له نورو برخو سره څه توپير لري؟

ارسطو په خپل اثر کې د مورخ او شاعر توپير ته هم صريحه اشاره کړې. وايي د (هيروډت) تصنيف منظوم کېدی شي، خو بيا به هم همغه تاريخ وي، که په نظم وي او که نه وي. د دواړو: (مورخ او شاعر) تر منځ غټ توپير دادی چې يو (مورخ) دا بيانوي چې څه پېښ شول او شاعر دا بيانوي چې څه پېښېدی شي. په دې وجه شاعري د تاريخ په پرتله ډېره فلسفيانه او زيات غوره څيز دی. شاعري له عام څخه خبرېدل دي او تاريخ له خاص حقيقت څخه.

ارسطو پېښې هم پر دوه ډولونو وېشي: ساده او پېچلې.

ارسطو د خپل اثر په همدې درېيمه برخه کې تراژيدي پر هر اړخيز ډول څېړلې او په (۲۶) بېلابېلو برخو کې يې پرې رڼا اچولې ده.

ددې ترڅنگ پر رزميه يا جنگي شاعرۍ هم ځانگړی بحث شوی. دی د جنگي شاعرۍ جوړښت يا شکل هم د غموونکې ډرامې شکل ته ورته بولي، د بحر او د بيان د بڼې له مخې يې هم يو شان بولي. په دې کې پيل، منځ او پای په کار دی.

ارسطو جنگي شاعري هم د تراژيدۍ په شان پر څلورو برخو وېشي: ساده، پېچلې، اخلاقي او غموونکې يا دردوونکې، له موسيقي او سينگار يا ارايش پرته د هغې هغه برخې هم هغومره کېدې شي چې د تراژيدۍ دي. خو توپيريې دا گڼي چې رزميه شاعري، کې ډېرې پېښې بيانېدې شي، د نظم ضخامت زياتېږي، خو تراژيدي ددې وس نه لري، ټولې هغه پېښې بيان کړي چې په يوه وخت کې تېرې شوې دي، هغه پر يوه وخت يوازې هغې پېښې بيانولای شي چې د ستيج پر سر بنودل کېدلای شي.

ارسطو په خپل دې اثر کې د شاعرانه ژبې پر استعمال هم ټينگار کوي، د غږ، نوم، فعل او جملې پر تعريف سر بېره شاعري ته لارښوونه کوي، چې د ژبې په استعمال کې بايد ډېر دقت وکړي او د عروضو پر علم بايد يوه وي.

ارسطو د خپل اثر څلورمه برخه د نقادانو اعتراضونو او هغوی ته د ځواب ورکولو اصولو ته ځانگړې کړې، په دې برخه کې ارسطو پر شاعرانو يا شاعري د نيوکو علتونه پر پنځو بنسټونو وېشلي دي: هغوی يوه پېښه يا واقعه ناشونې گڼي، يا د هغې خلاف قياس کوي، يا يې د اخلاقو خرابوونکې گڼي، يا متضاده او يا هم د هنر له پلوه غلطه.

د ارسطو په نظر که شاعر دده وړاندیزونه او هغه لارښوونې، چې ده په دې اثر کې ورته اشاره کړې، هغه عملي کړي، د نقادانو له نيوکو به وژغورل شي.

د کتاب الشعر پنځمه او وروستی برخه د تراژیدي او رزمیه شاعری پرتلني ته ځانگړې شوې ده، ارسطو تر خپل تحلیل، اروزني او پرتلني وروسته دې نتیجې ته رسېدلی، چې تراژیدي تر رزمیې شاعری غوره ده.

دی د لومړي قضاوت، محک او فرضیې په توگه وایي، که چېرې دا ومنل شي چې کوم فن زیات سپېڅلی وي، هغه به تر مقابل لوري غوره وي. سپېڅلی فن بیا همغه دی چې د هونبیارو کتونکو خوښ شي.

ارسطو تراژیدي تر رزمیه شاعری ځکه غوره بولي چې د رزمیه شاعری ټول عناصر په تراژیدي کې خوندي دي، خو تراژیدي د موسیقي او سینگار په گډون نورې زیاتونې هم لري چې د تخیل د لوړتیا سبب ګرځي او دا چې پرستیج ښودل کېږي نو اثریې نور هم څرګند او صفا کېږي. تراژیدي د لوستلو او کتلو پر وخت هم وخت کم نیسي، ځکه چې که یو اثر د پر وخت واخلي، نو د پر څه ترې نه حاصلېږي.

په جنگي نقل کې وحدت یا یووالی د پر کم دی، د یوه رزمیه نظم له موادو څخه د پرې تراژیدي لیکل کېدی شي، لنډه دا چې ارسطو د خپلو گڼو دلایلو له مخې تراژیدي تر رزمیه شاعری غوره بولي، خو دا په دې مانا نه ده چې هغه دې حکم وکړي، رزمیه شاعري دې هېڅ نه وي او یا ورته هېڅ اړتیا نه شته، بلکې د شاعری د دوو ډولونو د پرتلني په حالت کې تراژیدي تر رزمیه شاعری غوره بولي.

د ارسطو د شعر هنر يا کتاب الشعر د پښتو ژباړې په وروستی برخه کې د ژباړونکي له خوا د هغو اشخاصو او د هغوی د اثارو یادونه شوې، چې د ارسطو د کتاب په متن کې د هغو نومونه راغلي او یا یې هم د کتابونو بحثونه او ارسطو هم د خپل منطق او استدلال په توګه راوړي دي، دې ته (مختصر حالات) عنوان ورکړل شوی او د کتاب په وروستی برخه کې راغلي دي. که څه هم د دې اشخاصو یادونه د کتاب په وروستی برخه کې راغلي، خو که څوک یې د کتاب تر اصلي متن د مخه ولولي، نو د ارسطو د کلام د مفاهیمو په درک کې به ورسره ډېره ښه مرسته وکړي.

د ارسطو د دې اثر تردې لنډې ارزونې، پېژندنې او شننې وروسته سړی په ټولیز ډول ویلای شي چې د ارسطو دا اثر (کتاب الشعر) د ادبپوهنې په تېره بیا د ادب تیورۍ اساسي، مهم او خورا ګټور کتاب ګڼل کېږي، په حقیقت کې همدا اثر دی چې په عملي او نظري ډول یې د ادب تیوري اساسات ایښي دي، د ادب تیورۍ یو لنډ تعریف دادی چې ((ادب تیوري د ادب د بېلابېلو برخو او مسایلو په هکله د نظریاتو مجموعه ده.))^(۱۰)

د ادب تیوري د معاصرو او جامع تعریفونو له جملې څخه یو هم دادی چې: ((ادب تیوري د هنري ادبیاتو ټولنیز رول او ماهیت، ځانګړتیاوې، څرنگوالی او د ودې قانونمندی څېړي او د ادبي موادو او مسایلو د څېړلو او ارزونې لپاره مختلف معیارونه او پرنسیپونه ټاکي، ادب تیوري، ادبي عام مفاهیم او اصطلاحات طرح او تنظیموي او هغو ته د یوه سنجول شوي منظم سیستم ښه ورکوي، همدا د ادبي تیوري مفاهیم

او بنسټونه دي چې د هغو په رڼا کې ادبي افکار له ابهام څخه راوځي))^(۱)

د پورتنی تعريف له مخې د ارسطو (کتاب الشعر) نه یوازې د ادب تیوري په برخه کې د خپل وخت یو نسبتاً بشپړ اثر گڼل کېږي، بلکه تردې دمه پورې دا داسې یو اثر دی چې د ادب تیوري په برخه کې د عملي او نظري لارښود اثر په توگه کار کوي.

ارسطو داسې یو عالم و چې د خپل وخت او تر هغه د مخه زمانې اکثره ادبي اثار یې له نظره تېر کړي، ارزولي او شنلي وو او بیا یې د همغو اثارو د لیکنې ډول او محتوا له مخې تیوريک اصول ټاکلي او هغه اثار یې د همغو اصولو په رڼا کې ارزولي وو.

د ارسطو تر بوطیقا یا کتاب الشعر وروسته چې د ادبیاتو په باب ادبپوهانو کوم اثار لیکلي، نو یو ځل یې ضرور خپله ریښه د ارسطو همدې اثر ته رسولې او هغه یې د خپل ځان د الهام اساسي سرچینه گڼولې ده. ارسطو په ډېر دقت سره ادبي اثار ارزولي او ډلبندي کړي دي. د ارسطو لپاره د ادبي اثارو د ارزونې چاپیریال او بستر هم ښه برابر و، دده په زمانه کې او ترده وړاندې هم یونان د زیاتې ادبي پانگې خاوند و، همدا پانگه وه چې ارسطو و ارزوله او بیا یې ورته اصول او میتودونه په گوته کړل. طبیعي خبره ده چې که پر هغه وخت یونان دومره ادبي پانگه نه لرلای، نو ارسطو به څه شی ارزولي وای او د څه شي له مخې به یې ورته

اصول ټاکلي وای؟ د ارسطو خپله پوهه او د یونان ادبي پانگه ددې سبب شوه چې ارسطو د بوټیقا مهم اثر ولیکی چې تر ننه پورې د ادبپوهنې په برخه کې کار وړ او گټې وړ اثر گڼل کېږي. اوس یوه پوښتنه داده چې د ارسطو د بوټیقا تیوریک اثر د ادب تیورۍ د اوسنیو معیارونو له مخې وارزول شي، ښه ده او که نه اوسنی ادبي تیوري د ارسطو د ادبي تیوري (بوټیقا) له معیارونو سره پرتله شي؟

دا خبره خو هېڅ د بحث وړ نه ده، له منطقه لرې او ناممکنات دي چې څوک ووايي د ارسطو بوټیقا دې تر هغه وروسته اثارو څخه متاثر وي!!؟ خو دې بل اړخ کې دا خبره واضح ده چې اوسنی ادبي تیوري بیا د ارسطو له دې اثر څخه الهام اخلي او که یو ادبپوه خپله ادبي تیوري او د هغې میتودونه وضع کوي، نو ضرور به یو ځل د ارسطو معیارونه او میتودونه له نظره تېروي. د ادب تیورۍ په برخه کې د ارسطو یاد اثر دومره جامع دی چې د اوسنی ادبي تیوري اکثره معیارونه په کې خوندي دي، لکه پورته مو چې یو دوه تعریفونه یاد کړل.

په پای کې د یوې ټولیزې نتیجې په توگه ویلای شو چې د ارسطو (بوټیقا) د ادب پوهنې په برخه کې داسې یو تیوریک اثر دی چې تر دوه زریزو زیاتې مودې راهیسې په ادبي مطالعاتو کې مطرح دی او تر څو پورې چې ادب او د ادب په باب بحثونه او تحلیلونه روان وي، دا اثر به په کې مطرح وي او خپل خپل اغېز به لري.

اخځونه

- (۱) ادب او ادبي کره کتنه، عبدالملک همت، صحاف نشراتي موسسه، ۱۳۸۵ل کال، ۲۹۹ مخ.
- (۲) کتاب الشعر، د مولوي محمد اسرئیل ژباړه، پېښور، پښتو اکاډمۍ، ۱۹۵۸م کال، د مولانا عبدالقادر سریزه، ۴ مخ.
- (۳) کتاب الشعر، د مولوي محمد اسرئیل ژباړه، پېښور، پښتو اکاډمۍ، (۱۹۵۸م) کال، ۱ مخ.
- (۴) ادبي نظريات (د پښتو دکتورا پروگرام) سرمحقق زلمی هېوادمل، ۱۳۹۴ل کال، ۸ مخ.
- (۵) کتاب الشعر، د مولوي محمد اسرئیل ژباړه، د مولانا عبدالقادر سریزه، پېښور، پښتو اکاډمۍ، ۱۹۵۸م کال، ۵ مخ.
- (۶) کتاب الشعر، د مولوي محمد اسرئیل ژباړه، پېښور، پښتو اکاډمۍ، ۱۹۵۸م کال، ۳۰ مخ.
- (۷) کتاب الشعر، د مولوي محمد اسرئیل ژباړه، پېښور، پښتو اکاډمۍ، ۱۹۵۸م کال، ۱۴ مخ.
- (۸) کتاب الشعر، د مولوي محمد اسرئیل ژباړه، پېښور، پښتو اکاډمۍ، ۱۹۵۸م کال، ۱۶-۱۷ مخونه.
- (۹) کتاب الشعر، د مولوي محمد اسرئیل ژباړه، پېښور، پښتو اکاډمۍ، ۱۹۵۸م کال، د اصل متن لومړی مخ.
- (۱۰) د ادبپوهنې څانگې، سرمحقق محی الدین هاشمي، د افغانستان علومو اکاډمۍ، ۱۳۹۲ل کال، ۱۶۹ مخ.
- (۱۱) ادبي نظريات، (دوکتورا پروگرام)، سرمحقق زلمی هېوادمل، ۱۳۹۴ل کال، ۲ مخ.

د شیخ سعدي او رحمان بابا

د اخلاقي ايډيالونو پرتلنه

ابومحمد مصلح الدين د عبدالله زوی چې په (شیخ سعدي) مشهور دی او رحمان بابا په دوو یادو ختیزو ژبو (دري) او (پښتو) کې داسې یاد او نامتو شاعران او عارفان تېر شوي چې دواړه په عوامو او خواصو کې زیات منښت، گرانښت، مقبولیت او محبوبیت لري. ددې عام محبوبیت علتونه کېدی شي ډېر وي، خو لوی اخلاقي، انساني او دیني ارزښتونه، د بیان مستقیم طرز، نېغ په نېغه د پیغام رسونه او ساده ژبه ددې منښت او گرانښت د اساسي عواملو په توګه یادولای شو.

دلته نه غواړو د دغو دواړو محبوبو شاعرانو پر شاعرۍ پراخ بحث وکړو، ځکه یوه لیکنه، خو لیکنې او ان څو ځانګړي اثار ددې وس نه لري چې دداسې سترو شاعرانو د پراخې شاعرۍ او د هغو پر ټولو اړخونو رڼا خوره کړي، خو دلته غواړو یوازې او یوازې ددې دوو سترو شاعرانو او صوفیانو د غټو اخلاقي ايډيالونو پر ورتوالي او د هغو پر پرتلني لنډه رڼا واچوو، خو مخکې تر دې چې اصلي موضوع ته لاړ شو، غواړو یو څو نورو ضروري ټکو ته هم نغوته وکړو:

زمانی و اټن:

د شیخ سعدي او رحمان بابا د ژوند ترمنځ زیات زمانی وټن موجود دی، ((شیخ سعدي پر (۶۰۶) هجري کال د اوسني ایران په (شیراز) کې زېږېدلی او پر (۶۹۱) هجري کال یې له دې نړۍ څخه سترگې پټې کړي دي.))^(۱) رحمان بابا بیا د پټې خزانې په حواله پر (۱۰۴۲ هـ ق) کال د پېښور سیمې په بهادر کلي زېږېدلی.))^(۲) او ((پر (۱۱۲۸ هـ ق) کال یې له دې نړۍ څخه سترگې پټې کړي او د پېښور په هزارخانی هدیره کې خاورو ته سپارل شوی دی.))^(۳) په دې ډول نو د شیخ سعدي او رحمان بابا د ژوند ترمنځ (۴۳۶) کاله او د مرگ ترمنځ یې (۴۳۷) کلونه زمانی وټن موجود دی.

گډ ټکي:

د شیخ سعدي او رحمان بابا د کلام ترمنځ زیات مشترک ټکي شته، محتوا یا منځپانگه د دې مشترکاتو مرکزي ټکي دي. دواړه لویو عارفانو تر هر څه وړاندې خپل فکر د دین (اسلام) پر دایره متمرکز کړی دی. اسلام کې بیا دواړو د عرفان او تصوف لاره خپله کړې، نفسي تذکيه، ځان پېژندنه، انسان پېژندنه او خدای پېژندنه، د انساني چلند سمون، د نفسي غوښتنو کنترول او مهارول، د دین پر اصولو پوهېدل او ودرېدل د دواړو شاعرانو د کلام گډ محتوایي ټکي دي. دواړو شاعرانو په شعر کې له ساده او عام فهمې ژبې څخه کار اخیستی، داسې ژبه چې عوام او خواص ټول پرې په اسانۍ سره پوهېدی شي.

توارد:

سره له دې چې د شيخ سعدي او رحمان بابا د ژوند ترمنځ نږدې (څلورنيمې) پېړۍ زمانې واټن دی، خو دا هغه مهال دی چې دري ژبه پر ټولې سيمې خوره وه او ددې ژبې د ادیبانو شهرت عام و. دا خبره له حقيقته لرې نه ده چې رحمان بابا او د هغه هممهالي شاعران به له دري ادب څخه پوره خبر وو او د هغو له مطالعې به يې فيض هم موندلی وي، خو دې کې هم شك نه شته چې توارد او تصادف به هم د دواړو شاعرانو په شعرونو کې د گډو ټکو د رامنځته کېدو سبب شوی وي. توارد له مخکيني شاعر سره د وروستي شاعر د کلام هغه محتوايي او شکلي ورتوالی دی چې وروستي شاعر له مخني هغه څخه په شعوري او قصدي ډول څه نه وي را اخیستي، خو په ناشعوري، نالیدلي او نالوستي ډول د دواړو د کلام يو څه برخه سره ورته والی ولري. په بله وينا توارد ((په ژبه کې يو په بل پسې وارېدللو ته يا پر يوه وخت داخلېدلو ته وايي. په ادبي اصطلاح کې که يو شاعر پر يوه وخت يو مضمون په يوه شعري قالب کې ويلای وي. پر بل وخت بل شاعر بيا همغه مضمون په همغو کلمو کې بې له دې چې د هغه بل شاعر پر شعر خبر وي، ووايي، توارد ورته وايي. کله داسې وي چې په مضمون کې توارد پېښ شي او کله په کلمو کې. ځينې وخت يو څوک له چا ډېر متاثره وي، د هغه د کلام په بيا بيا لوستلو ځينې کلمې، اصطلاحگانې ترکيبونه او مضمونونه د هغه په ذهن کې پرېوزي. کله چې بيا خپله سنجونه کوي د هغو څيزونو اثرات په کې ليدل کېږي.))^(۴) له شيخ سعدي څخه د رحمان بابا محتوايي الهام ردېدلای نه شي، خو څرنگه

چې هغه وخت د اثارو چاپ او تکثیر د نن په شان عام نه و، نو ځکه خو ویلای شو چې ددې الهام تاثیرات به ډېر مستقیم نه وي، څرنگه چې دواړه عارفان، صوفیان او شاعران د یوې واحدې فکري دایرې په حدودو کې فعال وو، نو ځکه خو یې د اخلاقي اډیالونو او فضایلو په بیان کې د محتوایي توارد او تصادف خبره هم رد بدلای نه شي.

شیخ سعدي په (اوومه) هجري پېړۍ کې د اسلامي نړۍ په تېره بیا د دري ادب یو ستر عرفاني، روحاني او ادبي شخصیت تېر شوی دی، د دین د اساساتو تل ته ورکېسته شوی و او د اسلام پر اکثرو ارکانو او رموزو پوه و، خدای پالنه، انسان پالنه، ذهني او نفسي تذکيه، د انسان د اخلاقي نظام جوړښت، عرفان، ځان پېژندنه او خدای پېژندنه د شیخ سعدي رحمة الله عليه د کلام فکري اساسات جوړوي، بوستان، گلستان او په مجموعي ډول د هغه ټول کلیات د همدغو ارزښتونو د ځلوني انځورگري کوي. رحمان بابا د یولسمې هجري پېړۍ په وروستۍ نیمایي او د دولسمې هجري پېړۍ په لومړیو کې د پښتو ستر شاعر او لوی عارف تېر شوی، رحمان بابا بیا د خدای په مینه او د هغه د مخلوق په محبت کې غرق انسان دی، هغه وایي چې: دا دنیا ده خدای له عشقه پیدا کړې، تصوف، عرفان، د نفس پاکوالی، اخلاقي فضایل، انسانیت او د هغو پالنه د رحمان بابا د کلام محتوایي خواوې دي.

دلته غواړو ددغو دوو سترو عارفانو انساني لارښوونو، اخلاقي ایديالونو او د دیني نصایحو سپړنې او پرتلنې ته لږ تم شو.

عدالت:

سعدی د عدالت تامین او پالنه د هر انسان او په تېره بیا د عادل انسان لپاره د تلپاتې یادگار وسیله گڼي، وایي ظالم او عادل دواړه له نړیو تلونکي دي، خو له یوه څخه د ظلم قاعده پاتې کېږي او له بل څخه نېک نوم.

ظالم برفت و قاعده زشت ازو بماند

عادل برفت و نام نیکو یادگار کرد

د رحمان بابا په کلام کې هم عدالت او د عدالت تامین یو مهم عنصر دی، هغه هم د شیخ سعدی په شان پر عدالت ټینګار کوي او له هر انسانه د انصاف او عدالت غوښتونکی دی:

په انصاف په عدالت به نوشېروان شي

هر عمل به د خپل ځان په ترازو کړي

د سکندر په څېر جهان به درڅرگند شي

که سر کوز په ایینه د خپل زانو کړي

هنر:

سعدی هنر، پوهه او کمال د انسان لپاره ستر ثمر گڼي، دده په نظر د انسان هنر همغه دی چې هغه خپله ظاهر شي او په خپله د هنرمند شخصیت تثبیت کړي، نه دا چې هنرمند د هغه یادونه وکړي:

اگر هست مرد از هنر بهره ور

هنر خود بگوید نه صاحب هنر

رحمان بابا هم د سړي جوهر د هغه هنر گڼي، هنر د سړي توب معيار
گڼي، نه زراو زور:

دنيا دارکه مستغني په سيم و زردی

هنرمندو څخه گنج د خپل هنر دی

بپهوده به زورور و ځان ته وايي

د دنيا سړی که هر څو زورور دی

شتمني:

شيخ سعدي مال، متاع او دنيايي شتمني داسې يوه اړخيزه لازه گڼي
چې له هغو سره زياته مينه او لېوالتيا ددې سبب گرځي چې څوک ترې
بېرته نه شي راوتلای.

کسی ره سوی گنج قارون نبرد

و گر برد ره باز بیرون نبرد

رحمان بابا هم په دې نظر دی چې تخت و تاج او د دنيا مال چاته نه پاتې
کېږي، که يو څوک پاچا او ستر واکمن هم وي، نو يوه ورځ به يې دا تاج و

تخت له خاورو سره برابر شي، نو ښه خبره داده چې انسان ښکي وکړي
او د ښکۍ له امله خپل نوم پرېږدي.

اورنگ زېب چې ارايش د تخت و تاج کا

تخت و تاج به يې مرگ تاخت و تاراج کا

په جهان کې به يې پاتې ښه بد نوم شي

دی که چارې د کسری که د حجاج کا

رحمان بابا پر دې بيا ټينگار کوي چې د هېچا شتمني او واك تليپاتې نه
دي او اخر له منځه ځي:

خان سلطان ددې جهان

اخر درومي خوار حيران

نه يې مل نه يې حامي وي

درد يې داسې په خپل ځان

بادشاهي يې پاتې کېږي

زړه يې چوي په ارمان

مينه او ميان:

سعدی هغه کسان چې له چا سره د زړه له تله مينه او محبت ولري او د
هغو په مينه کې غرق وي، عيناً لکه مړي گڼي چې اواز ترې نه خپري،

ددې شعر يو تعبير دادی چې څوك د خدای په مينه كې ډوب وي، هغه نه د بل چا خبره اوري او نه چاته غوږ نيسي، هغه يوازې په خپله مينه كې ډوب وي.

عاشقان كشتگان معشوقند

بر نياید زكشتگان اواز

رحمان بابا هم عشق داسې يو سېلاب گڼي چې هر څه له مخې پسې وړي او هېڅ بند ورته د ټينگې نه دی:

هر چې ژغوري سروماال په عاشقی كې

هغه كړی كور په مخ كې د سېلاب دی

ته چې خوب غواړې په عشق كې راته وايه

كوم چا كړی د زمري په خوله كې خواب دی

رحمان بابا، ناز، نخري، ازار او درد د عشق او معشوقې خصلت گڼي، خو دی په دې نظر دی چې څوك د عشق په لاره ځي، نو دا نخري به زغمي.

معشوقې همپشه ناز په عاشق كاندي

رحمان هېڅ له خپله ياره ازار نه دی

يا هم:

چې د ستا د عاشقی په تبغ شهید شي

د رحمان غاړه به هاله شي ادا

رحمان بابا دا دنیا د عشق او مینې زېړنده او عشق بیا د ټولو
مخلوقاتو پلار گڼي:

دا دنیا ده خدای له عشقه پیدا کړې

د جمله وو مخلوقاتو پلار دی دا

رحمان بابا د عشق په لاره کې د خطرونو د مخنیوي لپاره سپارښتنه
کوي چې مین باید ځان ته یو لارښود وټاکي:

بې رهبره یون د عشق په لاره گران دی

دلته بویه چې پیدا کاندې رهبر څوک

نېک کارونه:

سعدي تر هر څه زیات پر ښو اخلاقو، نېک چلند او په یوه لنډه مانا پر
سریتوب ټینګار کوي، هغه وایي، نه دا نړۍ پاتې کېږي، نه د انسان
خوښي او خوشالی، خو کوم څه چې انسان ته تلپاتې ژوند ورکوي، هغه
د انسان هغه نېکي ده چې تر ده وروسته نور دی په همغه نامه یادوي:

جهان نماند و خرم روان آدمی

که باز ماند از او درجهان به نیکی یاد

رحمان بابا هم دا دنیا او د هغې خوشالی یوه ننداره بولي چې ډ پر ژر
تېرېدونکې ده، خو سړی باید د سبا غم و خوري.

د دنیا په تماشا چې څوک نازېږي

خو هم نن یې تماشا ده سبا نه ده

دی نېک کارونه د نېکو خلکو او بد کارونه د بدو خلکو زېږنده گڼي:

نېکو کاره نېک افعال شي

بد کردار او بد افعال شي

سرنوشت د سړي گوره

یو عیسی وي بل دجال شي

چې نېک بخت وي نیکويي کا

چې بد بخت وي بدسگال شي

فال به څه گورې رحمانه

خپل افعال د سړي فال شي

مقصود:

سعدی د نورو صوفیانو او عارفانو په شان زړه د خپل محبوب اصلي خونه او ځای گڼي او په دې نظر دی چې هر څه (خپل مقصود او مرام) باید په خپل ځان او زړه کې وگورو، که ځان ته متوجه نه شو خپل مقصود په دښتو او بیابان کې نه شو پیدا کولای.

عمرها در پی مقصود به جان گردیدم

دوست درخانه و ماگرد جهان گردیدم

خود سراپرده قدرش زمکان بیرون بود

انکه ما در طلبش کون و مکان گردیدم

رحمان بابا هم زړه د عبادت او دعا د قبلېدو اساسي ځای گڼي او هر انسان ته وايي، که غواړې خپل مقصود حاصل کړې، د بل انسان زړه مه ازاروه او د هغه د ابادۍ هڅه وکړه.

د خلیل تر کعبې دا کعبه ده لویه

که اباد کا څوک ویران حرم د زړه

او یا هم:

که دې نیت وي د کعبې د جوړولو

د بېوسه انسان زړه جوړ کړه کعبه ده

زره:

لوی عارف او صوفي شیخ سعدي د انسان زره داسې یو شی گڼي چې هر ځل چاته نه ورکول کېږي او دا داسې متاع نه ده چې بار بار دې د معاملاتو په بازار کې خرڅه شي:

دل به بازار من آورده و بفروخته ای

دل بفروخته مفروش به بازار دگر

په دې بیت کې ژمنه، وفا او نوره محتوا شامله ده.

رحمان بابا بیا د عرش او کرسی تر مرتبې هم د زره مرتبه لوړه گڼي،
وايي:

چې يې عرش او کرسی لاندې تر قدم وي

بالا تر دې هسې شان قدم د زره

غوره مالي:

غوره مالي، د پاچاهانو د خوشالی لپاره په درباري چلند کې ناقانونه افراط او تفریط یوه داسې ناروغي ده چې ټولنه له سختو ستونزو سره مخامخولای شي، خو ځینې وخت بیا داسې هم وي چې ځینې شاهان د مشاورینو بڼه نظر هم اوري او هم یې عملي کوي. شیخ سعدي دغسې یو حالت ته متوجه دی او وایي افسوس د هغه شخص په حال چې حاکم

يې ښه خبره اوري، خودی يې ورته نه کوي، دا حالت د ډېر افسوس
خبره ده:

هر که شاه آن کند که او گوید

حیف باشد که جز نکو گوید

رحمان بابا بیا غوره مالي د نوکرانو یوه مجبوري گڼي او وايي:

هر چې کاندې نوکري د بادشاهانو

خواه ناخواه به د دربانو منت بار وي

چوپتيا:

حضرت علي کرم الله وجهه ته يوه خبره منسوبه ده چې وايي: ((د هر چا
شخصیت د هغه د ژبې تر شا پټ دی.)) رښتیا خبره هم همدا ده تر هغه
پورې چې يو څوک خبرې ونه کړي، نو د هغه د پوهې او شخصیت جاج
ورڅخه نه شي اخیستل کېدلای او د پوهې کچه يې نه معلومېږي. شیخ
سعدی رحمة الله علیه هم همدا پخه خبره د خپل کلام په يوه بیت کې
ځای کړې، وايي:

تا مرد سخن نگفته باشد

عیب و هنرش نهفته باشد

حضرت رحمان بابا بيا خاموشي يوه لوړه مرتبه گڼي، خو دی دا مرتبه په هغه شرط ماتوي چې له خپل يار سره پر خبرو لگيا وي، له دغسې يو حالت پرته رحمان بابا هم خاموشي يوه لوړه مرتبه او مقام گڼي:

خاموشي که هر څو لويه مرتبه ده

زه مې يار سره په سوال او ځواب خوښ يم

ټولنيز اخلاق:

د شيخ سعدي په کلام کې پر ټولنيزو اخلاقو هم ډېر ټينگار شوی، خو د ټولنيزو اخلاقو ترڅنگ سياسي اخلاقو ته هم ډېر پام شوی، د پاچاهانو غرايز او نفسي خواهشات هم تشریح شوي او د دروېشانو هم. هغه په يوه حکايت کې وايي، لس دروېشان پر يوه ټغر راټولېدی شي او خپله ډوډۍ له يو بل سره نيمولای شي، خو په يوه اقليم او يوه جغرافيه کې دوه پايهان نه شي ځايېدلای. د سعدي دا مثال همدا اوس زموږ په ټولنه کې په ښه ډول د تطبيق وړ دی. سعدي دا د پاچاهانو يوه غريزه گڼي چې يو ځای لاندې کړي، نو بيا د بل د نيولو هوس لري:

ده درویش در گلمی بخشند

دو پادشاه در اقلیمی نگجند

او يا هم:

نیم نانی گر خورد مرد خدا

بذل درویشان کند نمی دگر

ملك اقلیمی بگیرد بادشاه

همچنان در بند اقلیمی دگر^(۵)

رحمان بابا بيا په دې نظر دی چې د خانانو او ملنگانو سره کلي نه کېږي، دی دواړه يو د بل مقابل لوري گڼي:

نه شي د خانانو ملنگانو سره کلي چېرته عزيزخان چېرته ملنگ عبدالرحمن

رحمان بابا بيا دروېشان تر شاهانو لوړ ځکه گڼي چې د خپل روحاني قوت په برکت تر عرشه هم منزل کولای شي او شاهان له دې سفره عاجز دي:

په يوه ساعت تر عرشه پورې رسي
ما ليدلی دی رفتار د دروېشانو

اصليت:

شيخ سعدي رحمة الله عليه په دې نظر دی چې د يو شي فطرت او طبيعي خواص په اسانۍ سره نه بدلېږي، که هر څومره يې روزنه او پالنه هم وشي. ددې اخلاقي نظر نتيجه داده چې موږ بايد د هر شي اصل ته مراجعه وکړو او د هغه د اصل په مقياس هغه په ټولنيزو معاملاتو کې شامل کړو، د لېوه له بچي څخه د انسان د بچي د چلند هيله هسې خواري ده که څه هم هغه له انسان سره رالوی شي، خو وروستۍ نتيجه يې خپل اصل ته رسېږي.

عاقبت گړگ زاده گړد شود

گړچه با آدمی بزرگ شود

رحمان بابا بيا دي ډول پيغام ته په بڼه ډول اشاره کړې، هغه وايي:

نه لېوه په ادميت اموخته کېږي

نه اميد د مروت شي له افلاکا

له فلکه د وفا اميد باطل دی

کله ديو له آدم زاد سره وفا کا

شيخ سعدي وايي، پاچا بايد ظلم خپله دنده ونه گڼي او نه بايد د پسه د ساتلو دنده لېوه ته وسپارل شي. د پاچا د ظلم کارونه د خپل ملک د دېوالو د نړولو مانا لري.

نکند جور پيشه سلطان

که نبايد زگرگ چوپان

پادشاهی که طرح ظلم افکند

پای دیوار ملک خویش بکند

رحمان بابا بيا وايي چې کم ذات ته بايد واك ونه سپارل شي، ځکه چې له هغه څخه د نېکۍ هيله نه شي کېدی.

له کم ذات بې ديانتته بې غمازه

طمع مه کړه د نېکۍ د بو قيراط

خواخوږي:

سعدي که څه هم خپل اخلاقي ايډيالونه د اسلامي عرفان په ګاڼه سمبال کړي، خو دا اخلاقي ايډيالونه نه يوازې په ياده دايره کې د مطالعې وړ دي، بلکې د ټولو اديانو او افکارو په هنداره کې هم د مطالعې او تائيد وړ دي. د سعدي يو شعر چې ډېر مشهور دی او دی په کې د ادم زامن د يوه بدن بېلابېل غړي ګڼي، د نړۍ د ټولو ملتونو عمومي روحیه تشکيلوي، ځکه خو يې د ملګرو ملتونو د ودانۍ پر دروازه هم ليکلې دی، سعدي رحمه الله عليه وايي:

بنی ادم اعضای یکدیگرند
که در افرینش زیك گوهرند
چو عضوی به درد آورد روزگار
دگر عضوی ها را نماند قرار
توکز محنت دیگران بی غمی
شاید که نامت نهند آدمی

له پورته کلام څخه د سعدي فکري نړۍ ليد خورا ښه څرګندېږي چې سعدي پر ټول بشر د لوړو اخلاقي پرنسپونو د تطبيق غوښتونکی دی.

رحمان بابا هم په دې نظر دی چې انسان يا د ادم زامن ټول د يوه وجود يا يوه صورت مانا لري. په کار ده چې يو بل سره په غم او درد کې شريک وي، ښه کارونه وکړي او له بدو ډډه وکړي.

کرد گلو و کړه چې سیمه دې گلزار شي
اغزي مه کړه په پښو کې به دې خار شي
ادم ذاد په معنی واره یو صورت دی
هر چې بل ازروي هغه ازار شي
که ته نه کوي نظر د چا و عیب ته
هر سپی به ستا د عیبو پرده دار شي
که بل بد کاندې ته ښه ورسره وکړه
هر یو نخل چې مېوه لري سنگسار شي
هغه زړه به له توپانه په امان وي
چې کښتی غوندي د خلکو بار بردار شي

عدل او نېکنامي:

سعدی سخاوت، بخشش، خوان طبیعي، لورینه او د بېکسو لاسنیوی
د حاکم یوه ځانگړنه گڼي او وایي چې خزانه چاته نه پاتې کېږي، خو نېک
نوم پاتې کېږي. سعدی د (قارون) او (نوشین روان) او د هغوی عملونه
ښه مثال گڼي.

قارون هلاک شد که چهل خانه گنج داشت
نوشین روان نمرود که نام نکو گذاشت

رحمان بابا وایي:

که په گنج د شاهي فخر شهریار کا
عاشقان یې د د دلبرو په رخسار کا

خرقه پوشو په خرفه کې دی موندلی
هغه حظ چې په دنیا یې دنیا دار کا

رحمان بابا بیا سخاوت او بخشش د مال د زیاتوالي وسیله گڼي او
وایي:

خزانه په سخاوت سره زیاتېږي
د کوهي اوبه چې وکارې بسیار شي

مړول د وږې گېډې مشکل نه دی
مړول د وږيو سترگو مشکل کار دی

نظم:

په ټولنه کې د عدالت او نظم د تامین به خاطر سعدي په دې نظر دی
چې حاکم باید په خپله د عدالت نمونه شي، پر خیانت لاس پورې نه
کړي، که چېرې په خپله واکمن په ټولنه کې د خیانت مرتکب شي، نو دا
کار ددې سبب گرځي چې لښکریانو ته پلمه او روحیه ورکړي او هغو زر
ځله جنایت وکړي. سعدي په ټولنه کې د نېک واکمن د حاکمیت
غوښتونکی دی او بیا له هغه څخه د نېکو او ښو خلکو د گومارنې هیله
لري.

اگر زباغ رعیت ملک خورد سیبی

پراورند غلامان او درخت از بیخ

به پنج بیضه که سلطان ستم روادارد

زنند لشکریانش هزار مرغ به بیخ

رحمان بابا هم په ټولنه کې د نا کره او بدو خلکو له گومارنې سره سخت حساسیت ښيي او هغوی له لېوني سپي سره تشبه کوي او وايي چې دا داسې ناروغي رامنځته کوي چې د ټولني نظم له منځه وړي او درملنه يې ناشونې ده:

رحمان بابا وايي:

ورك شه ورك شه بدكردار او بد سپړی
که دې ورور دی که عزیز وي که پردی
تر هغه لاندېکو کار بېگانه ښه دی
چې بدکار شي د چا زوی او یا نمسی
هغه خلک همه واره لېوني کا
چې په کلي کې یو سپی شي لېونی
مړني ويلي بوييه و هغه ته
چې بې وجې ازار نه کاندې یو شی.

د حاکم په باب بیا رحمان بابا وايي:

که په قطع د تمام جهان ملک يې
چې له ځانه خبر نه يې لاهلک يې
که د لمر په څېر څرگند شي په جهان کې
څو په زړونو پسندیده نه شي لا وړک يې

پوهه او شتمني:

ځينې خلک په دې نظر دي چې پانگه، دولت او خزانه دا په ډېر علم،
پوهې او ذکاوت نه ترلاسه کېږي، ځينې يې د بخت کار گڼي او ځينې يې
خدایي ورکړه. سعدي هم شتمني او پانگه د علم کار نه گڼي. هغه
وايي:

بخت و دولت به کار دانی نیست
جز به تائید اسمانی نیست
افتاده است در جهان بسیار
بی تمیز ارجمند و عاقل خواری
کیمیاگر به غصه مرده و رنج
ابله اندر خرابه یافته گنج

رحمان بابا هم د ژوند یو شمېر کارونه او پرمختیاوې، شتمن کېدل او
نور یوازې په عقل پورې نه تړي، طالع، بخت او نور چانسونه هم په کې
دخیل گڼي، نو ځکه خو وايي:

عقل مه غواره طالع غواره رحمانه
عقل من د طالعمنو غلامان دي

دا هم وايي چې:

دا دنيا په احمقانو ده ودانه
دانا نه کا په دنيا باندې غرض

عيب:

غيبت، د يوه بل عيب لټول او بل ته يې رسول يوه ناروغي ده چې هم
اسلام مردوده کړې او هم انساني ارزښتونو، شيخ سعدي هغه کسان
غندي چې د بل انسان عيب لټوي او بيا يې نورو ته انتقالوي:

هر که عيب ديگران پيش تو اوورد وشمرد

بی گمان عيب ترا پيش ديگران خواهد برد

رحمان بابا هم غيبت او د بل عيب لټول يوه ستره ناروغي گڼي او پر
هغه انسان غوسه څرگندوي چې د بل عيبونه لټوي او خپل عيبونه او
نيمگړتياوې پټوي. رحمان بابا دې ډول اشخاصو ته په خطاب کې وايي:

چې مدام د بل و عيب و ته نظر کړې
خدای له خپله عيبه ولې ناخبر کړې
که دې خپله گناه لويه لکه غروي
په حيله حيله به غرد مچ وزر کړې

دا سپارښتنه هم کوي چې:

که ته نه کړې په بل چا باندې غرض

بل به هم نه کا په تا باندې غرض

روزنه:

سعدي په ښوونه، روزنه او بدلون کې د يو چا يا يو شي اصل ډېر مهم گڼي، هغه وايي ځينې شيان د بدلون وړ دي، خو ځينې چې د خپل طبيعت تابع وي، پر هغو باندې خوارې کول د وخت ضايع کول دي.

چون بود اصل گوهری قابل

تريست را در او اثر باشد

هیچ صیقل نکونداند کرد

اهنی را که بد گهر باشد

رحمان بابا وايي:

هر چې کر کا د وربشو غنم غواړي

له خاطر ه دې بېرون کا دغه خیال څوک

سړیه بویه چې په نېک عمل یادېږي

نه چې ناز کا د دنیا په ملک و مال څوک

شیخ سعدي وايي:

سگ به دریای هفت گانه بشوی
که چو تر شد پلید تر باشد
خر عیسی گرش به مکه برند
چون بیاید هنوز خراب باشد

رحمان بابا هم د یو شي اصل مهم گڼي، هغه پیغام چې شیخ سعدي په خپل کلام کې ځای کړی. رحمان بابا هم تقریباً هغه ته ورته پیغام لري، رحمان بابا د اصلیت پیغام په یو بل ډول ځای کړی دی.

شاه جهان او اورنگ زیب غوندي اشراف
صدقه شه تر منصور غوندي نداد
دا څلور مذهبونه واره سره یو دي
ما او تا په کې پیدا کړ اختلاف
د مکې په بزرگۍ کې هېڅ شک نه شته
ولې خرابه حاجي نه شي په طواف

تدبیر:

شیخ سعدي په دې نظر دی چې د یو ملک د ابادۍ لپاره دا ضروري ده چې هلته باید هغه کسان په کار وگومارل شي چې له خدایه وېره احساسوي، خطر مخکې تر هغه چې واقع شي، باید رفع شي، که یو ځل

زيان او خطر پېښ شو، نو زيان رسوونكي ته كه بيا سزا هم وركړل شي،
گټه نه رسوي، نو ښه داده چې خطر تر پېښېدو وړاندې رفع شي.

خدا ترس را بر رعيت گمار
كه معمار مملكت ست پرهيزكار
رياست بدست كسانى خطاست
كه از دستشان دست ها برخداست
سرگرك بايد هم اول برسد
نه چون گوسفندان مردم درسد

رحمان بابا هم په دې نظر دى چې هر كار مخكې تر دې چې واقع شي،
هغه ته بايد تدبير ونيول شي.

هغه وايي:

چې په وخت د ځنكدن وكاږې پيره
تر نن ولې هسې ناست يې بې تدبيره
هر سرې چې گانده غم په مخ كې ويني
له هغه غمه لانن گرځي دلگيره
چې سببا ارمانونې پند د پيرانو
ولې نن د پير طلب نه كړې بې پيره

سریتوب:

سعدي خاکساري او تواضع د انسان د لوړتيا عامل گڼي او پر هغو
تینگار کوي، وايي:

زخاک آفریدن خداوند پاک
پس ای بنده افتادگی کن چو خاک
حریرص و جهانسوز و سرکش مباح
زخاک افریدن شد آتش مباح
چون گردن کشید آتش هوفناک
به بیچاره گئی تن بنداخت خاک
چوان سرفرازی نمود این کمی
از آن دیو کردند ازین آدمی

رحمان بابا هم په ژوند کې تواضع، خاکساري په حقيقت کې د لويي نښه
گڼي، هغه سریتوب په مال و دولت، شتمنی او نورو مالي امکاناتو پورې
نه تړي هغه په دې نظر دی چې:

ادمیت په مال دولت نه دی رحمانه
بت که جوړ کړې د سرو زرو انسان نه دی

بل ځای وايي:

له سپړه غرض واره سریتوب دی
نه چې پټ وي د سرو زرو په لباس

قناعت:

سعدی قناعت او بنه چلند د انسان د نېکمرغۍ بل عامل گڼي او وایي، خوڪ چې غواړي د انسانیت لاره خپله کړي هغه باید لومړی د نفس له سپي سره مقابله کوي.

خدا را ندانست و طاعت نکرد
که بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کنند مرد را
خبر کن حریص جهانگرد را
سکوتی بدست آرای بی ثبات
که برسنگ گردان نروید نبات
کسی سیرت آدمی گوش کرد
که اول سنگ نفس خاموش کرد

رحمان بابا هم قناعت د انسان د نېکمرغۍ لوی عامل گڼي، ان تر پاچاهیه یې هم پورته گڼي:

په بنه خوی له بد خواهانو بې پروا یم
په نرمۍ لکه اوبه د اور سزا یم
قناعت مې تر خرقې لاندې اطلس دی
پت د درست جهان پادشاه ظاهر گدا یم

رحمان بابا قناعت د سعادت سبب گڼي وايي:

هغو بيا مونده سعادت په دا دنيا
چې چې وکړ قناعت په دا دنيا
هر ژوندی چې د مرده په قبر ورشي
بس دی دومره نصيحت په دا دنيا

بل ځای وايي:

د قانع تر قناعته صدقه شه

هم دنيا او هم دينار ددې دنيا

بل ځای وايي:

چې کيميا د قناعت يې په لاس کېوزي

که گدا وي د قارون په څېر توانگر شي

رحمان بابا دا هم وايي تر څو چې انسان په خپله پر يو شي قناعت ونه
کړي، هغه هېڅکله په سيم وزر نه مړېږي.

موږ به نه شي هېڅ سړی بې قناعته

که يې خونه وي په سيم و په زر ډکه^(۶)

وقايه:

په طبابت کې يوه مقوله ده چې وقايه تر معالجهې ښه ده، سعدي هم په دې نظر دی، مخکې تر دې چې پېښه واقع شي، بايد علاج يې وشي، تر پېښې وروسته تدبير نيول، کومه گټه نه لري:

علاج واقعه پيش از وقوع بايد کرد
دريغ سود ندارد چو است کار از دست
به روزگار سلامت سلاح جنگ بساز
وگر نه سيل چو بگرفت سد شايد بست

رحمان بابا هم دې ته ورته پيغام په خپل کلام کې ځای کړی، هغه په دې نظر دی، مخکې تر دې چې يو عمل ترسره شي، بايد فکر پرې وشي، که چېرې يو ځل وخت ضايع شو هغه تېر ساعت بېرته نه راگرځي، نو ځکه خو بايد هر کار ته ډېر دقت وشي.

تر ورځ تېرې اوبه بېرته نه جاروزي
نه جاروزي تېر ساعت په بېرته بيا
تېر ساعت په مثال مړی د لحد دی
مړ چا نه دی ژوندی کړی په ژړا

دوستي او دښمني:

سعدي د دوستۍ او دښمنۍ لپاره هم پاڅه معيارونه ټاکلي، ددې معيارونو له جملې څخه (اصليت) يو اساسي معيار دی. سعدي په دې

نظر دی چې د لباس په تغیر ماهیت نه بدلېږي او انسان باید د دښمن په
پېژندنه کې د هغه اصل ته ډېر متوجه وي:

دشمن اگر دوست شود چند بار
صاحب عقلش نشمارد به دوست
مار همان است به سیرت که هست
ورچه به صورت بدر آید زیوست

رحمان بابا وایي:

له نا اهلو د وفا طمع ومه کړه
گنده نل به نیشکر نه شي هرگز

بل خای وایي:

د بې دردو همدمي به دې بې درد کا
د نامردو همدمي به دې نامرد کا

رحمان بابا دغه راز د دوست پر انتخاب ټینګار کوي او وایي:

له اغیار سره خندا څه په کار نه ده
له اغیار سره سودا څه په کار نه ده
بد له بدو سره بویه نېک له نېکو
د جفا په خای وفا څه په کار نه ده.

د سعدي(رح) ټولو کلیاتو، گلستان، بوستان، غزلو، قصایدو، قطعو،
خلوریزو او نور ټولو کې دومره اخلاقي فضایل بیان شوي چې یوازې د

موضوعگانو تشه یادونه یې د یوې لیکنې له حدودو څخه وځي، پاتې لا د ټولو څېړنه. د سعدي په کلام کې د شاهانو سیرت ته اشاره شوي، د درویشانو اخلاق بیان شوي، د قناعت په باب د کاني کرښې راغلي، د مجلس نزاکت او چوپ پاتې کېدل او د هغو فضایل بیان شوي، د ځوانۍ پرمهال د انسان کرکتر تشریح شوی، د سپین ږیرتوب په حالت کې انساني کرکتر ته اشاره شوې، د ښې روزنې او پالنې تدبیر، عشق، مستۍ او شور، تواضع، پر کم څیز قناعت، توبې، عافیت او نورو مسایلو په باب گڼ شمېر نصیحتونه او حکایتونه راغلي او هغه په کیسه ییز او داستاني ډول په مثالونو کې توضیح شوي دي. مور د سعدي د علم، نصیحت او اخلاقي لارښوونو له دریاب څخه یوازې یو څو مرغلرو ته نغوته وکړه او همغه مو د اخلاقي ایډیالونو د یو بل ستر لاروي حضرت عبدالرحمن بابا له اخلاقي مرغلرو سره پرتله کړې. د رحمان بابا په کلام کې هم ستر اخلاقي او انساني ایډیالونه بیان شوي دي او د ټولو یادول دلته شوني نه دي، دا یو اوږد بحث دی او زیاتو لیکنو او ځانگړو اثارو ته اړتیا لري چې د اسلامي نړۍ د دغو دوو سترو ادبي او عرفاني څېرو د کلام مرغلرې لاسې وڅېړل شي او لاسې وځلول شي. خو مور یې دلته د بېلگې په توگه یوازې څو برخو ته په لنډیز سره اشاره وکړه.

اخځونه

- (۱) اريانا دايرة المعارف (پښتو)، څلورم ټوك، د افغانستان علومو اكاډمۍ، ۱۳۹۰ ل كال، ۴۲۸ مخ.
- (۲) پټه خزانه، محمد هوتك، د پوهاند عبدالحى حبيبي سرريزه او تعليقات، د پوهنې وزارت، ۱۳۳۹ ل كال، ۹۴ مخ.
- (۳) د پښتو ادبياتو تاريخ لرغونې او منځنۍ دورې، سرمحقق زلمى هېوادم، دانش خپرندويه ټولنه، ۱۳۷۹ ل كال، ۱۷۵ مخ.
- (۴) د بديع فن او پښتو شاعري، پوهنيار محمد ابراهيم همكار، د ميدان وردگ ولايت مقام، ۱۳۸۸ ل كال، ۲۲ مخ.
- (۵) كلييات سعدي، محمد علي فروغى، تهران، ۱۳۹۰ ل كال، بېلابېل مخونه.
- (۶) د رحمان بابا دېوان، د څېړنيار محمد عارف غروال سرريزه، پښتو ټولنه، كابل، ۱۳۵۶ ل كال، بېلابېل مخونه.

دا لیکنه د (انتوني ارلاتو) د اثر یوه برخه ده چې ما (یون) له فارسي څخه پښتو ته راژباړلې ده.

د پرتلیزي او تاریخي

ژبپوهنې حدود

ژبپوهنه د علومو یوه څانګه ده، یوازې د انساني ژبې د بېلابېلو خواوو څېړنه رانغاړي او تر یوه بریده د بشري چلند او فرهنگ له نورو خواوو سره د هغې متقابل عمل څېړي. ژبپوهنه په ځانګړې توګه (د ژبې لرلو) ته ویل کېږي ځکه دا پوهه هڅه کوي هغه وسیلې یا ډاټا چې د ارتباطاتو پدیدې یو بل سره نښلوي، راټولې کړي او هغه بېلګې چې دا پدیدې یې لري، وګوري او د ټاکلو قاعدو له مخې لیدل شوی نظام راوسپړي.

د طبیعي یادښتونو د بېلګو د راوړلو لپاره د (بایل) د قانون له فورمولو څخه کار اخلو او هغه عملي کوو. (رابرت بایل (Robart) (۱۶۲۷-۱۶۹۱م) د انګستان نامتو کیمیاپوه او فزیکپوه و چې د (بایل) د نامتو قانون د رامنځته کېدو سبب شو. بایل د ګازو د ځانګړتیا له مخې یو ساده فورمول رامنځته کړ په دې مانا چې په حجم کې د قوې فشار له ثابت څیز سره مساوي دی، ده همدا فورمول رامنځته کړ او د ریاضي د عادي ارقامو له مخې یې دا پدیده په دې ډول بیان کړه:

$$P \times V = C$$

خو ژبپوهنه د کنترول شویو تجربو د ترسره کولو له مخې له طبیعي علومو سره څرگند توپیر لري. موږ نه شو کولای یو وگړی په یوازې توگه په یوه ازموځي (لبراتور) کې وازمویو، ان که دا کار د یوه لنډ مهال لپاره هم ترسره کړو، ترلاسه شوي پایله به د منلو وړ باور خپل نه کړي، له ژبنيو عواملو پرته نور عوامل لکه پخواني اړیکي، ټولنيزې نظریې او د تجربې ساحه دا ټول د کار پر نتیجه خپل خپل اغېز لري. یوازیڼی طریقه چې د هغې له لارې کولای شو د ازموینې پر ستونزې بریالی شو دا ده چې یو ډله نوي تولد شوي ماشومان تجربه کړو، د بېلابېلو پراخو ژبنيو اړیکو له لارې د هغوی هر یو تر دقیقې څارنې لاندې ونیسو، خو دا هم باید له یاده ونه باسو چې دا ډول تجربه له اخلاقي اصولو او طریکو څخه لرې ده.

د علمي ستونزو له جملې څخه چې ژبپوهان هر وخت ورسره مخ وي، ځینې یې د هغو ایکالوجستانو په شان دي چې هغوی ورسره د طبیعي نظامونو د څېړنې په لړ کې مخامخېږي او له کنترول شویو لارو څخه خپل ټول ځوابونه نه شي ترلاسه کولای. (ایکالوژي Ecology) د موجوداتو د ژوندو، عاداتو او له چاپېریال سره د هغو د اړیکو په باب پوهې ته ویل کېږي، څوک چې دا پوهه لري او هغه څېړي، هغه ته ایکالوجست (Ecologist) وایي. ایکالوجستان د ژبپوهانو په شان له خپلو ازموځایونو څخه بهر ته ځي، تر خپلې څېړنې لاندې مواد په طبیعي چاپېریال کې څېړي، د خپلو فرضیو بنسټ ږدي، که څه هم دا کار هر څومره د لارپېژندنې (میتودولوژي) له نظره نیمگړی وي، خو بیا هم گټور دی، امتحانوي یې.

ژبپوهنه هم د علومو د نورو څانگو په شان پر څو څنګونو یا فرعي څانګو وېشل کېږي. ددې څانګو تر ټولو لومړۍ یې ((نظري ژبپوهنه)) ده چې له ((تطبيقي ریاضي)) او ((تطبيقي منطق)) سره ګډه پوله لري. نظري ژبپوهنه، په انساني ژبه کې د موجودو نظامونو د بیان لپاره ځانګړې بېلګې (Models) او د لارښوونې ډلبندي مطالعه کوي؛ نظري ژبپوهنه همدارنګه له هغو توکو او قاعدو سره چې په ټولو ژبو کې یو شان دي او نړیواله ژبه (Linguisticuniversals) ګڼل کېږي، هم لېوالتیا لري.

په عمومي توګه د ژبپوهنې دویمه مهمه څانګه د تشریحي ژبپوهنې (descriptive linguistic) څانګه ده. لکه څنګه چې ددې ډول ژبپوهنې له نامه څخه څرګندېږي، څېړونکي یې هغه څوک دی چې ځانګړې ژبې تشریح کوي او توصیفوي یې، که په څرګند ډول ووايو هغه اړ دی چې د ژبې غږونه، د وینا توکي (parts of speech) او د کلمو نظام چې د جملې د رغښت سبب ګرځي، په پام کې ونیسي، تشریحي ژبپوه باید د خپلې ژبې لپاره ګرامر ولیکي، د ژبې د تشریح او توصیف دې بشپړ ډول ته ګرامر ویل کېږي، دا کار هم شونې دی چې په خپله کاري ساحه کې له بومي وګړو څخه هم ګټه پورته کړي، دی (ژبپوه) کلمې او جملې سره راټولوي او د ژبې په باب د معلوماتو له ورکونکي څخه په مستقیم ډول پوښتنې کوي، په دې مانا چې دا عبارت طبیعي برېښي که نه؟

په پای کې باید ووايو چې ډېری پوهان خپل ځان اړ باسي د ځانګیزو اړیکو کار چې ژبپوهنه او یا هم لږ تر لږه د هغې یوه څانګه رانغاړي، ترسره کړي. موږ په وروستیو کلونو کې په زیاته کچه ددې (ارتباطي

خيزونو) شاهدان يو. د ساري په توگه كه چېرې يو څوك وغواړي د ژبې او رواني بنسكارندو، لكه د زده كړې او فكر د درك په باب پراخ او زيات وخت كار وكړي (اروايي ژبپوهنه) گڼل كېږي. په همدې لړ كې د ټولنيزې ژبپوهنې ولسي ژبپوهنې او (حسابي ژبپوهنې) يادونه هم كېږي.

كله چې د يوې ژبې يو تشرحي څېړونكي د تاريخ په يوه مشخصه زمانه كې يوه ژبه لكه څنگه چې ده هغه شان څېړي د هغه كار (همهاله څېړنه) گڼل كېږي. خو په مقابل كې د زمانې په بېلابېلو پړاوونو كې د ژبې څېړنه (پر خپل وخت څېړنه) گڼل كېږي. دا همغه ساحه ده چې مورې په دې كتاب كې ورسره سرو كار لرو. ددې څېړنې د پيل نقطه ددې بنسكارندويي كوي چې ژبې د زمانې په بهير كې له ادلون بدلون سره مخ وي. د وينا ژبه له يوه پښت څخه بل ته په تېره بيا د پلرونو او زامنو ترمنځ هېڅكله هم يو ډول نه وي، بې شكه چې په وينا كې به دا بدلون ډېر زيات نه وي او په ډېرو برخو كې به محسوس نه وي، خو دې سره سره د ډېرې اوږدې زمانې او پېړيو په تېرېدو سره واړه او كوچني بدلونونه هم ډېر لوی ټوليز اغېز بڼندي او تر زياته حده تر نظر لاندې ژبه خپل ځان ته نوې بڼه خپلوي. په دې ځای كې بيا د پلټنو او څېړنو په لړ كې يوازې د نوي شكل بدلونونه د هغو له پخواني پړاو سره د پرتلنې له مخې راڅرگندېږي.

د ساري په توگه لاندې ټوټه له انجيل (متا) Mathew ۹: ۲- څخه د زمانې په بېلابېلو پړاوونو كې انگليسي ته ژباړل شوې ده.

د لسمې پېړۍ زړه انگليسي

Da astah he on scyp, and oferseglode, and com on his ceastre.

Da brohton hig hym Xnne laman, on bedde liegende.

منحنی انگلیسی (نیندل ۱۵۲۶ x ۱)

And he entered into the shippe: and passed over and cam into his awne cite. And lo they brought unto him a man sicke off the palsey lying in his bed.

معاصره انگلیسی، انجیل ۱۹۷۰

So he got into boat and crossed over, and came to his own town. And now some men brought a paralyzed man lying on a bed.

خرنگه چې وروستی گزارش په نننۍ انگرېزي ليکل شوی، نو ځکه يې لوستل موږ ته گران نه دي، کېدی شي منحنۍ انگلیسي راته څه ناڅه نا آشنا بنکاره شي، خو د شلمې پېړۍ يو لوستونکی کولای شي، هغه ولولي. په مقابل کې بيا له لومړنيو ليکنو څخه دومره لرې او پردي يو، لکه څوک چې يوه نوې ژبه زده کوي، دا هم بايد په هماغه ډول زده کړو، خو دې سره سره بيا هم دا درې واړه برخې د يوې واحدې ژبې استازيتوب کوي، له لومړۍ برخې يا توتې څخه نيولې تر وروستۍ پورې ټولې انگلیسي ژبه گڼل کېږي چې خلکو په ورکتوب کې هغه په عملي ډول زده کړي او بيا يې له يوه پښت څخه بل ته انتقال کړي ده.

که چېرې موږ هغې یوې ټوټې ته چې په زړه انگلیسي لیکل شوې، یوه سرسري کتنه وکړو، د هغې او اوسنۍ انگلیسي ترمنځ زیات اختلافات لیدلای شو، دا اختلافات د هغو بدلونونو بنسټکارندويي کوي چې انگلیسي ژبې د څو زرو کلونو په بهیر کې لیدلې دي.

د (D) توري لومړۍ حالت موږ ته پردی دی، ځکه چې له ډېرې زمانې راپدېخوا هغه په خپل لیکنې نظام کې نه کاروو. دا توری د زړې انگلیسي ژبې په (Thin) کې د (Th) غږ لپاره ساده بڼه ده. لومړنۍ کلمه ارتباطي بڼه لري، بعدي او تر دې وروسته مانا ورکوي. دویمه کلمه چې د (astigan) فعل ترې جوړ شوی او د پورته تگ مانا بنسټي، په بشپړ ډول د ژبې له جوړښت څخه غورځېدلې ده. دا بل عبارت ځکه د پېژندنې وړ دی چې د (on ship) مانا ورکوي، د (scyp) کلمې لیکدود ته په کتو سره به فرض کړو چې یو وخت به د (skip) په بڼه تلفظ کېده. د ژبې د بدلون بهیر موږ ته دا په ډاگه کوي چې د زمانې په یو پړاو کې انگلیسي ژبو د (SK) کارونه غورځولې او پرځای یې د (Sh) غږ کارولی دی. د دویمې ټوټې له لیکدود څخه په ډاگه کېږي چې دا بدلون په منځنۍ انگلیسي کې رامنځته شوی دی. د زړې او نوې انگلیسي د ټوټو ترمنځ د اختلافاتو څرگند ټکي دادي، چې په زړې انگلیسي کې شخصي نومخري یا ضمیرونه لکه (He) او (She) تر زیاتې کچې د فعل تابع دي یانې دا چې ضمائر فعل تعقیبوي. په نوې انگلیسي کې شخصي فاعلي ضمیرونه تر فعل وړاندې راځي د (on bedde licgenda on lying) ټوټې په وروستي عبارت کې د کلمو له نظم څخه دا په ډاگه کېږي چې مفعولي صفت مخینه یې عبارت پسې ځي. له دې

خخه دا ښکاري چې د نوي انگليسي نظم د زړې انگليسي د نظم مخالف لوري تعقيبوي.

هغه موارد مو چې د انگليسي ژبې د مثالونو په توگه ياد کړل، د ژبې د بدلون بېلگې گڼل کېږي، په راتلونکو برخو کې به د ژبې د بدلون بېلابېل ډولونه وازمويو، وبه گورو چې تر نظر لاندې ژبه کې کومې بېلگې ليدل کېدې شي. هخه به وکړو چې هغه د ژبنيو شکلي لارښوونو په ترڅ کې څرگندې کړو.

هغه بدلونونه چې ژبې يې د زماني په بهير کې زغمي، د تاريخي ژبپوهنې لپاره مواد برابر وي. تاريخي ژبپوهنه انساني ژبه يوه پرله پسې او متحوله پدیده گڼي، خو بيا هم دا پدیده تر نظر لاندې يوه زمانه او يا هم هغې ته نږدې وخت کې د يوې ژبې د ويونکو ترمنځ گړني ارتباط ته اجازه ورکوي. بدلون د گړنۍ ژبې د اوبستو راوبستو مانا ورکوي، دا بدلون له داخلي او بهرنيو لاملونو سره مخامخ دی، خو د ژبني ټولني له اوسني حالت سره اړخ لگوي.

تاريخي ژبپوهنه د خپل کار په لومړي پړاو کې چې کومه ژبه په پام کې لري د هغې دوه پړاوونه په پام کې نيسي، چې دواړه يې د ژورو گرامري څېړنو له لارې څېړل کېږي. تر دې وروسته بيا هغه بدلونونه چې يوه ژبه يې له يوه پړاو بل ته زغمي، د يوې ژبې د شکلي لارښود له مخې بيانوي. هغه کېدې شي د خپلو کاري موادو په توگه د انگليسي ژبې د زاړه او نوي پړاو جوړښت يا گرامر او يا هم د فرانسوي ژبې د زاړه او

نوي پړاو گرامر يا جوړښت سره وڅېړي. اوس کولای شو د بېلگې په توگه دې موادو ته نغوته وکړو:

زړه انگليسي

نوي انگليسي

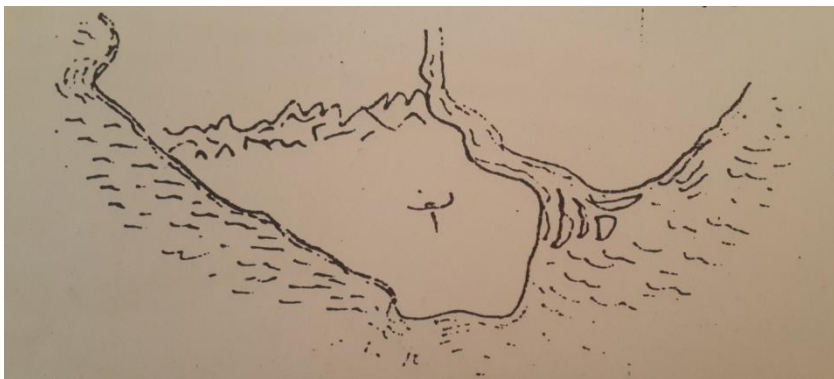
د يوې ژبې هر پړاو د يوه تړلي نظام په شان تر يوه نسبي بريده پورې د ژبې د رغوونکي توکي د گرامري جوړښت له مخې توصيف او تعريفېږي. په دې ځای کې بيا د جملې د رغښت لپاره ددې عناصرو د پيوستون قوانين موجود دي. له ډېرې زمانې څخه ډېرې زمانې ته د تېرېدو پرمهال ددې عناصرو ځينې برخې له منځه ځي او ځينې يې پاتې کېږي او نورې برخې ورسره يوځای کېږي. ځينې جوړښتونه يا لارښوونې هم له کاره لوېږي، په داسې حال کې چې ځينې نوې لارښوونې او برخې پر ژبې زياتېږي. ځکه نو د ژبې ټول عناصر او لارښوونې له بېلابېلو بدلونونو سره مخامخېږي.

په بله وينا تاريخي ژبپوهنه دا په ډاگه کوي چې د زمانې په بهير کې يو گرامري جوړښت بل گرامري جوړښت ته خپل ځای پرېږدي.

په واقعيت کې تاريخي ژبپوهنه د څرگندو ازمېښتونو د پايلو له امله دا په ډاگه کوي چې د ژبې بدلون څه ناڅاپي يا تصادفي خبره نه ده. يانې دا چې ژبني بدلونونه د څرگندو بېلگو په ترڅ کې رامنځته کېږي چې دا حالت بيا د ښکاره علایمو له مخې بيانېدلای شي. د ټولو ژبپوهنيزو

علومو پيدا ايښت ددې حقيقت څرگندونه کوي چې انساني ژبه د پوهې له پلوه د څېړنې او ځيرنې وړ ده، دا حقيقت د ژبنيو بدلونونو په باب د لومړي ځل لپاره د راتولو شويو معلوماتو پر بنسټ سنجول شوی او منل شوی دی. اوس چې مو د تاريخي ژبپوهنې په باب لنډ شانتې معلومات ترلاسه کړل، گورو چې زموږ د څېړنې پرتليزه برخه چېرته رسي؟ د خپلو تېرو کتنو له مخې ويلاى شو چې ژبه د زمانې په يوه اوږده بهير کې پوره بدلون مومي اوس نو بايد دا پوښتنه مطرح کړو چې ايا ټولې ژبې په يو ډول بدلون مومي که نه؟ په داسې حال کې چې د جوړښت له پلوه په بېلابېلو او مختلفو ژبو کې يو ډول سره ورته تمايلات او بهيرونه تر سترگو شوي دي، خو بيا هم ښه خبره داده چې هره ژبه بايد د زمانې په اوږدو کې په جلا او ځانگړې توگه وڅېړل شي او د هغې ژبې له داخلي ودې سره سم تشریح او تفسير شي. دا خبره په دې مانا ده هغه ژبه چې په يوه پراخه سيمه کې پرې خبرې اترې کېږي، ناچاره ده چې له بدلونونو سره مخ شي. دې سره سره کوم بدلونونه چې په کوم ځای کې راڅرگندېږي، نظر هغو بدلونونو ته چې بيا په بل ځای کې رامنځته کېږي، توپير کوي. له دې کبله نو د شواهدو له مخې ويلاى شو چې يوه يوازينۍ زړه ژبه په يوه وروستي پړاو کې په څو بڼو راڅرگندېږي.

د خپل مطلب د بيان لپاره بايد د يوې فرضيې بنسټ کېږدو. فرض کړو د يوې جغرافيه په يوه ځانگړې ساحه کې د (الف) ژبې ويونکي تر بحث لاندې نيسو، هغه سيمه چې دا خلک په کې ژوند کوي، دوو خواوو ته يې سيندونه دي، يوې خواته يې غرونه او څلورمې خواته يې يو لوی سيند موقعيت لري.

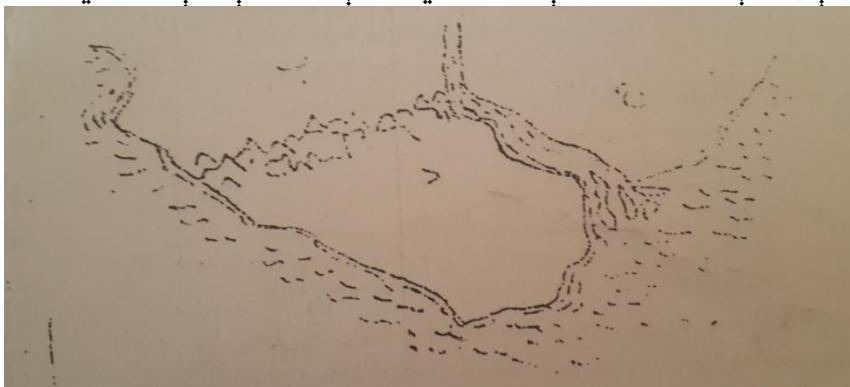

د بېلابېلو پېښو، لکه وچکالي، سياسي بېلتون او ان د يو بل زورواکي دولت د يرغل له امله ددې سيمې د دوو مهمو برخو اوسېدونکي له خپل اصلي استوګنځيو څخه وتلو ته اړ کېږي، د دوی يوه برخه د غرونو شاته پناه وروړي او يوه بله برخه يې له لوی سيند څخه په سختۍ سره تېرېږي او د هغه په پورې غاړه کې استوګنه غوره کوي. اوس نو درې جغرافيايي سيمې يا ساحې لرو چې (الف) ژبه په کې ويل کېږي. فرض به کړو چې د وخت په تېرېدو سره ددې سيمو ترمنځ ژبني اړيکي

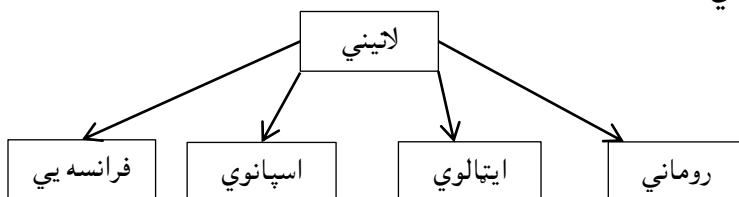

کم شول، کېدی شي يو ځانګړی کاروان يا هم د نړۍ ليدونکو يوه ډله د يادې جغرافيايي له يوې برخې څخه بلې برخې ته سفر وکړي، کله چې يو بل سره مخامخېږي، نو په خپل منځ کې د يوه پراخ ارتباط د ټينګښت توان نه لري، ښه نو بيا په دې وخت کې څه پېښېږي؟ (الف) ژبه په خپل

اصلي وطن کې پر يوې لارې او د غرونو شاته پر بلې لارې ځي او د لوی سيند پورې غاړې ته درېيمه لار خپلوي. تر زرو کلونو وروسته هغه خلك چې په دې دريو سيمو کې ژوند کوي، درې بېلابېلې ژبې به ولري.

کېدی شي درې واړه ژبې به اوس په خپل منځ کې ځينې مشترکات ولري، خو دا مشترکات يو بل ته د پوهېدو وړ نه دي، د ژبني بدلون د پديدې يوه څرگنده بېلگه (لاتيني) ژبه او له هغې راوتې نوې (رومي) ژبې دي.

دا د يوازيني ژبې څرگند تاريخي موارد دي چې په مختلفو جغرافيايي سيمو کې له بېلابېلو بدلونونو سره مخ شوي دي. څرنگه چې په ژبه کې پوره بدلونونه راغلي دي، داسې يو حالت رامنځته شوی چې په وروستيو پړاوونو کې د ځانگړو ژبو بڼه غوره کړي.

دا د خوشالۍ خبره ده چې لاتيني ژبه ليکنۍ بڼه لري، د ډېرو مهمو او ارزښتمنو تاريخي اسنادو څښتنه ده، د (رومي ژبو) د (نيا) په توگه يې پېژندنه څرگنده ده. داسې هم کېږي هغه ژبې چې خپل منځ کې خپلوي لري او يا هم يوه له بلې سره ډېرې نږدې دي، د کومې ځانگړې (نيا) له

تشخيص پرتنه وڅېړو. د ساري په توگه، (انگليسي)، (المانی)، (ډنمارکي)، (سکندنوي) او څو نورې داسې ژبې دي چې يوه له بلې سره نږدېوالی لري، خو نه په هغه کچه چې رومي ژبې يې په خپل منځ کې لري.

مور: ته تراوسه پورې داسې کومه ژبه معلومه نه ده چې د يادو ژبو سرچينه دې وگڼل شي، خو بيا هم دا کار د تاريخي ژبپوهنې د څېړنې پر وړاندې کوم خنډ نه شي گرځېدلای. ژبپوه د ژبې د شتوالي فرضيې ته رايه ورکوي او له دې لارې دا نږدېوالی توضیح کوي. په معمولي ډول دا ژبه (عمومي ژبه) گڼي. په دې باب ژبپوه وايي: يوه زمانه کې د (عمومي جرمني) په نامه يوه ژبه وه چې د جرمني ژبو (مور) گڼل کېږي، خو په خواشيني سره چې له هغې څخه کوم ليکلي اسناد نه دي پاتې.

د اوسنيو ژبو د پرتلني له مخې تاريخي ژبپوه هڅه کوي دا معلومه کړي چې کوم عناصر په ټولو ژبو کې يو شان دي. هغه په دې کار کې له هغو علومو گټه پورته کوي چې د يوې ژبې د بدلون د څرنګوالي د اساساتو په باب يې زده کړي دي. تر کومه ځايه چې ورته شونې ده د (عمومي ژبې) د جوړښت د تشریح هڅه کوي، تر دې وروسته بيا هغه بدلونونه تشریح کوي چې په موجودو ژبو کې رامنځته شوي او د هغوی د تحول بنسکارندويي کوي. د ((طرحې شوې عمومي ژبې)) د عناصرو او لارښوونو د پلټنې او توضیح بهير ته (بيارغونه) ويل کېږي. هغه طريقه چې له هغې لارې دا کار ترسره کېږي، په ټولو حالتونو کې ورته (پرتليزه طريقه) وايي. په داسې حال کې چې د پرتلني دا طريقه د يوې ژبې ټول جوړښت او سکښت رانغاړي. ځکه نو دا داسې يوه پراخه طرحه ده چې تاريخي او پرتليزه ژبپوهنه د هغې په باب بحث کوي. په وروستيو برخو کې د ژبې د تحول د بېلابېلو بدلونونو بهير، د بيارغونې ستونزې او د يوې (نيا) له مخې پر کورنيو باندې د ژبو ډلبندي تر څېړنې لاندې نيسي.

مننه او کور وداني

د افغانستان ملي تحریک د هېواد پال او فرهنگپال شخصیت بناغلي (سید خالد عمراني) څخه د زړه له تله مننه کوي چې د دې اثر چاپ ته یې اوږه ورکړه. ملي تحریک ویاړي چې د علمي اثارو د چاپ لړۍ یې پیل کړې ده. دا لړۍ به دوام لري. مور له ټولو درنو هېوادوالو څخه په خورا درنښت هیله کوو چې په خپل معنوي او مادي وس د کتابونو د چاپ دا لړۍ لا پسې وغځوي. یو ځل بیا ددې اثر له لیکوال او چاپوونکي څخه د زړه له تله مننه کوو چې ددې اثر د لیکلو او چاپولو جوگه شول.

په فرهنگي مینه

د افغانستان ملي تحریک

Kitabul Sher

and Ten Other Articles

BY: Mohammad Ismael Yoon

د افغانستان ملي تحريك
www.melitahrik.com

د ليكوال د خپرونو لړ: ۴۰
د خپرونډوې د خپرونو لړ: ۹۵

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**